

Κοινωνία και Φύση

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

Για την Αυτονομία, την Κοινωνική Δικαιοσύνη και την Οικολογική Ισορροπία

Η εξάπλωση του Νότου

**Andre Gunder
Frank**

Ανάπτυξη, δημοκρατία και αγορά

Ted Trainer

Τι είναι ανάπτυξη;

**Τάκης
Φωτόπουλος**

Ανάπτυξη ή δημοκρατία;

Ε.Γ.Βαλλιανάτος

Γεωκεντρική βιώσιμη ανάπτυξη

Dan Chodorkoff

Να ορίσουμε ξανά την ανάπτυξη

Χάρης Ναζάκης

Το τεχνολογικό χάσμα διευρύνεται

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Brian Morris

Φεμινισμός και η κυριαρχία επί της φύσης
της *Val Plumwood*

**Μιχάλης
Ψαλιδόπουλος**

Η Νεοφιλελεύθερη Συναίνεση και η Κρίση
της Οικονομίας Ανάπτυξης
του *Τάκη Φωτόπουλου*

INDEX 1993 - 94

(2ος τόμος/τεύχη 4-6)

7

Κοινωνία και φύση

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

Εκδίδεται από την αστική μη κερδοσκοπική εταιρεία Κοινωνικών-Οικολογικών Εκδόσεων και Παρεμβάσεων «Κοινωνία και Φύση», Κολοκοτρώνη 31, 105 62 Αθήνα, τηλ. (01) 3224 344, fax (01) 3224 873. Η διεθνής έκδοση του περιοδικού **Κοινωνία και Φύση** κυκλοφορεί σε ολόκληρο τον κόσμο με τον τίτλο **Κοινωνία και Φύση / Society and Nature, The Journal of Political Ecology** και εκδίδεται από τις Εκδόσεις Κοινωνία και Φύση και Aigis Publications Ltd, P.O. Box 637 Littleton, Co 80160-0637, U.S.A.

ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ

Εκδόσεις **Κοινωνία και Φύση**

ΕΚΔΟΤΗΣ

Νίκος Ηλιόπουλος

ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ
ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Αγγλία: Τάκης Φωτόπουλος (υπεύθυνος ύλης)
Ελλάδα: Νίκος Ηλιόπουλος, Θοδωρής Παπαδόπουλος
Νίκος Ράπτης, Κώστας Σταυρόπουλος
ΗΠΑ: Παύλος Σταυρόπουλος

ΕΛΛΗΝΙΚΗ
ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ
ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Μάριος Βασιλόπουλος, Βασίλης Καρασμάνης, Περικλής Κοροβέσης,
Πάρις Μπουρλάκης, Γιώργος Πουρής, Πάνος Τότσικας,
Ηλίας Τριανταφυλλόπουλος, Νίκος Χλύκας

ΔΙΕΘΝΗΣ
ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΤΙΚΗ
ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Janet Biehl (ΗΠΑ), Carl Boggs (ΗΠΑ), Murray Bookchin (ΗΠΑ),
L. Suzan Brown (Canada), Dan Chodorkoff (ΗΠΑ),
Noam Chomsky (ΗΠΑ), John Clark (ΗΠΑ), Paul Ekins (Βρετανία),
John Ely (ΗΠΑ), Andre Gunder Frank (Ολλανδία), Chaia Heller (ΗΠΑ),
Κορνήλιος Καστοριάδης (Γαλλία), Penny Kemp (Βρετανία),
Brian Morris (Βρετανία), James Robertson (Βρετανία),
Δημήτρης Ρουσσόπουλος (Καναδάς), Victor Toledo (Μεξικό)

Σελιδосύνθεση - μοντάζ: «Graph Line», τηλ. 7247 564

Εκτύπωση: Τσιαδής - Κουτσοδόντης, τηλ. 5715595

Τιμή τεύχους: 1.200 δραχ.

Συνδρομές Εσωτερικού (3 τεύχη): 3.600 δραχ.

Εξωτερικού: 5.000 δραχ.

Νομικά πρόσωπα, Οργανισμοί κ.λπ.: 7.000 δραχ.

Εμβάσματα κ.λπ.: «Κοινωνία και Φύση», Κολοκοτρώνη 31, 105 62 Αθήνα

ISSN 1062-9599

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟΜΟΣ 3 (1994-95) / ΤΕΥΧΟΣ 1

☐ Οι στόχοι μας	2
☐ Σ' αυτό το τεύχος	6

Η ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΟΥ ΝΟΤΟΥ

Andre Gunder Frank	Ανάπτυξη, δημοκρατία και αγορά	11
Ted Trainer	Τι είναι ανάπτυξη;	35
Τάκης Φωτόπουλος	Ανάπτυξη ή δημοκρατία;	67
Ε. Γ. Βαλλιανάτος	Ανατρεπτική θεωρία, οικολογία, γεωκεντρική αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη και Τρίτος Κόσμος	99
Dan Chodorkoff	Να ορίσουμε ξανά την ανάπτυξη	117
Χάρης Ναξάκης	Βορράς-Νότος: Το τεχνολογικό χάσμα διευρύνεται	127

Βιβλιοκριτική

Brian Morris

Φεμινισμός και η κυριαρχία επί
της Φύσης της Val Plumwood 141 |

Μιχάλης Ψαλιδόπουλος

Η Νεοφιλελεύθερη Συναίνεση και η
Κρίση της Οικονομίας Ανάπτυξης
του Τάκη Φωτόπουλου 151 |

Τάκης Φωτόπουλος

Μια σύντομη απάντηση 155 |

Διάλογος

INDEX 1993-94 (2ος τόμος/τεύχη 4-6)

ΟΙ ΣΤΟΧΟΙ ΜΑΣ

Πριν ένα αιώνα ο Μαρξ μπορούσε βέβαια να υποστηρίξει ότι η εναλλακτική λύση στο σοσιαλισμό είναι η βαρβαρότητα. Όσο σκληρή κι αν ήταν η χειρότερη εναλλακτική λύση, η κοινωνία μπορούσε τουλάχιστον να ελπίζει πως κάποτε θα την ξεπερνούσε και θα συνερχόταν. Σήμερα η κατάσταση έχει γίνει πιο σοβαρή. Η οικολογική κρίση της εποχής μας έχει τοποθετήσει τις εναλλακτικές λύσεις της κοινωνίας σ' ένα πιο κρίσιμο επίπεδο. Στη νέα χιλιετία που ανατέλλει ή θα δημιουργήσουμε μια *οικοτοπία*, βασισμένη σε οικολογικές αρχές — συνεχίζοντας, με προσαρμογή στις σημερινές συνθήκες, την παράδοση της *πόλεως*, με την ελληνική του όρου έννοια — ή θα αντιμετωπίσουμε τη βαρβαρότητα. Στην καλύτερη περίπτωση, η βαρβαρότητα αυτή θα μπορούσε να πάρει τη μορφή μιας κοινωνίας ακόμα πιο τεχνοκρατικής και συγκεντρωτικής από τη σημερινή και τελικά εντελώς ολοκληρωτικής, μολονότι, στο τυπικό επίπεδο, οι θεσμοί της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας μπορεί να συνεχίζουν να λειτουργούν. Στη χειρότερη, ακόμα και ο ίδιος ο αφανισμός μας σαν είδος δεν μπορεί να αποκλειστεί εντελώς με τα σημερινά δεδομένα.

Ξεκινώντας από την υπόθεση ότι, η ανθρωπότητα, έστω και στο χείλος του γκρεμού, θα προσπαθήσει να δώσει λύση στο οικολογικό πρόβλημα, η κρίσιμη επιλογή που αντιμετωπίζει είναι μεταξύ δύο, ριζικά διαφορετικών, προτεινόμενων λύσεων. Η **τεχνοκρατική λύση**, που προωθείται σήμερα από το καπιταλιστικό σύστημα και υποστηρίζεται από τους διάφορους περιβαλλοντολόγους, επιδιώκει τεχνολογικές διεξόδους από την οικολογική κρίση (π.χ. πυρηνική σύντηξη/πρόγραμμα για τον «Διεθνή θερμοπυρηνικό αντιδραστήρα» που στοχεύει στην παροχή καθαρής, απεριόριστης και ασφαλούς ενέργειας) οι οποίες, για να είναι συμβατές με το υπάρχον κοινωνικό σύστημα, συνήθως προϋποθέτουν ακόμα μεγαλύτερη συγκέντρωση από τη σημερινή. Εντούτοις, «μία οικολογική τεχνοκρατία... αν ήταν εφικτή, απαιτεί ένα πολύ πειθαρχημένο σύστημα κοινωνικής διεύθυνσης που είναι ριζικά ασυμβίβαστο με τη δημοκρατία και την πολιτική συμμετοχή του λαού»¹. Αντίθετα, η **οικοδημοκρατική λύση**, ανάγοντας τα αίτια της οικολογικής κρίσης στο ίδιο το κοινωνικό σύστημα που βασίζεται στη θεσμισμένη κυριαρχία (και όχι απλώς την εκμετάλλευση) του ανθρώπου από τον άνθρωπο και τη συνακόλουθη προσπάθειά του να κυριαρχήσει τη Φύση, απαιτεί μορφές κοινωνικής οργάνωσης που βασίζονται στην άμεση, πολιτική και οικονομική, δημοκρατία και αντίστοιχες τεχνολογικές και οικονομικές δομές. Ανεξάρτητα, επομένως, από το θέμα κατά πόσο η πρώτη λύση είναι εφικτή, η δεύτερη θέτει άμεσα το αίτημα ενός νέου απελευθερωτικού προτάγματος.

Δεν είναι όμως μόνο η οικολογική κρίση που κάνει επιτακτική την ανάγκη επεξεργασίας ενός νέου απελευθερωτικού προτάγματος. Την ανάγκη αυτή επίσης επιβάλλει η γενικότερη κοινωνική, οικονομική και κρίση αξιών που σημαδεύει την παγκόσμια

1. Murray Bookchin, *Remaking Society*, Black Rose, 1989 (μόλις εκυκλοφόρησε στα ελληνικά από τις εκδόσεις Εξάντας).

επικράτηση του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού, μετά την κατάρρευση του σοσιαλιστικού προτάγματος, τόσο στη μαρξιστική-λενινιστική όσο και στη σοσιαλδημοκρατική μορφή του. Ο θρίαμβος του μερικού συμφέροντος πάνω στο γενικό, που αντιπροσωπεύει ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός, συνοδεύεται αναπόφευκτα από την ενίσχυση των ταξικών, εθνικιστικών, φυλετικών και θρησκευτικών διαφορών. Αδιαφιλονίκητη μαρτυρία της κρίσης αποτελεί η παγκόσμια διόγκωση της φτώχειας και της ανισότητας και η παράλληλη ενδυνάμωση της διαλεκτικής της βίας, ατομικής και συλλογικής, με εναύσματα οικονομικά, εθνικιστικά, ρατσιστικά κ.λπ. Είναι επομένως φανερό ότι το νέο πρόταγμα πρέπει «να υπερβαίνει τους συμβατικούς ορίζοντες του καπιταλισμού, του σοσιαλισμού και της μικτής οικονομίας»². Ήδη μια νέα συναίνεση ανατέλλει στο χώρο της ριζοσπαστικής Αριστεράς, όσον αφορά το περιεχόμενο του απελευθερωτικού προτάγματος. Τη συναίνεση αυτή εύστοχα εκφράζει το Μανιφέστο των Ευρωπαίων Οικοσοσιαλιστών: «η πολιτική αντίδραση απέναντι στους κοινωνικούς και τους οικολογικούς κινδύνους πρέπει να είναι πάνω απ' όλα μια αποκεντρωμένη, συμμετοχική και κατά το δυνατόν άμεση δημοκρατία»³.

Αντίθετα, η παραδοσιακή Αριστερά (σοσιαλδημοκρατικά και σοσιαλιστικά κόμματα) έχει προσχωρήσει στη «νεοφιλελεύθερη συναίνεση» της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Το περιεχόμενο της συναίνεσης αυτής προσδιορίζεται από τη μεγιστοποίηση της ελευθερίας των δυνάμεων της αγοράς σε βάρος του κράτους-πρόνοιας, που συνεχώς υποσκάπτεται και σε βάρος του κρατικού στόχου για πλήρη απασχόληση, που οριστικά εγκαταλείπεται. Χαρακτηριστικό σύμπτωμα της κρίσης του σοσιαλιστικού κινήματος αποτελεί το γεγονός ότι η κατάρρευση του κρατικού σοσιαλισμού, αντί να οδηγήσει στην αναζήτηση νέων μορφών κοινωνικής οργάνωσης συμβατών με τα σοσιαλιστικά ιδεώδη της ισότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης, έχει ωθήσει σήμερα την παραδοσιακή Αριστερά (Παλιά και τ. «Νέα») στην υιοθέτηση ακόμα και των μαζικών ιδιωτικοποιήσεων του κοινωνικού πλούτου, που στοχεύουν στη δημιουργία νέων ευκαιριών για το ιδιωτικό κεφάλαιο και τη συνέχιση της «ανάπτυξης» που έχει οδηγήσει στη σημερινή κρίση!

Αλλά και το ίδιο το οικολογικό κίνημα, παρά την εντεινόμενη οικολογική κρίση, βρίσκεται επίσης σε ύφεση μετά την «απογείωσή» του την προηγούμενη δεκαετία. Ένα τμήμα του, ιδιαίτερα στην Ευρώπη, (περιβαλλοντισμός) έχει ήδη ενσωματωθεί στο υπάρχον κοινωνικό σύστημα και στοχεύει στον «φιλελεύθερο εκδημοκρατισμό» του κράτους και σε αποσπασματικά περιβαλλοντικά μέτρα. Το αποτέλεσμα είναι η προϊούσα απορρόφησή του από τα παραδοσιακά πολιτικά σχήματα (σοσιαλδημοκρατία, Ευρω-αριστερά κ.λπ.). Ένα άλλο τμήμα, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ, έχει στραφεί στον ιδεαλισμό ή σε ιρασιοναλιστικές και συχνά μεταφυσικές προσεγγίσεις του οικολογικού προβλήματος που επίσης, είναι συμβατές με την αναπαραγωγή του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος.

2. James Robertson, *Future Wealth*, Cassell, 1990 (υπό έκδοση από τις εκδόσεις Εξάντας).

3. Πιέρ Ζυκιέν κ.α. *Το μανιφέστο των οικοσοσιαλιστών*, Εποχή, 1991.

Η αδυναμία του οικολογικού κινήματος να προτείνει ένα εναλλακτικό κοινωνικό «όραμα» είναι, για μάς, βασική αιτία της κρίσης του και της εξελισσόμενης αποσύνθεσής του. Γι' αυτό και το περιοδικό αυτό διαφέρει από τα συνηθισμένα οικολογικά περιοδικά που επικεντρώνουν την προσοχή τους στα συμπτώματα της οικολογικής κρίσης (καταστροφή περιβάλλοντος κ.λπ.) αντί για τις κοινωνικές αιτίες της. Ο προβληματισμός του διαφοροποιείται τόσο από την παραδοσιακή αριστερή σκέψη, όσο και από τον περιβαλλοντισμό και από την «τεχνοκρατική» οικολογική σκέψη. Από την παραδοσιακή αριστερά, γιατί η Ιστορία έδειξε ότι η κατάληψη (αντί για την αναίρεση) της εξουσίας και η αλλαγή της οικονομικής δομής δεν οδηγούν σε αλλαγή του κοινωνικού μοντέλου, αλλά σε αναπαραγωγή των ιεραρχικών δομών. Από τον περιβαλλοντισμό, γιατί δεν θέτει άμεσα θέμα αλλαγής του κοινωνικού μοντέλου αλλά αναζητεί τεχνοκρατικές ή «μπαλωματικές» λύσεις του οικολογικού προβλήματος, στο πλαίσιο του υπάρχοντος κοινωνικού συστήματος, αγνοώντας τον κοινωνικό χαρακτήρα της οικολογικής κρίσης.

Βασική μας φιλοδοξία είναι η παρουσίαση του διεθνούς προβληματισμού σχετικά με την προσπάθεια επεξεργασίας ενός νέου κοινωνικού προτάγματος και η ανάπτυξη παρόμοιου προβληματισμού στη χώρα μας, ξεκινώντας από την κλασική δημοκρατική παράδοση και τις σημερινές ιδιαιτερότητες της ελληνικής κοινωνίας. Η υλοποίηση του απελευθερωτικού προτάγματος και η μετάβαση από την ιεραρχική κοινωνία σε μια οικολογική κοινωνία νοείται κυρίως σαν το αποτέλεσμα της διαλεκτικής σύνθεσης τριών σημαντικών σημερινών τάσεων που εκφράζονται από αντίστοιχες πολιτικές παραδόσεις και κινήματα: **η αυτόνομη-δημοκρατική παράδοση** (που περιλαμβάνει το φεμινιστικό κίνημα), **το ελευθεριακό σοσιαλιστικό και το ριζοσπαστικό οικολογικό κίνημα**. Ο υπότιτλος του περιοδικού εκφράζει ακριβώς τις τάσεις αυτές και τα αντίστοιχα αιτήματα για μια οικολογική κοινωνία. Για μάς, η οικολογική κοινωνία σημαίνει την εξάλειψη της ανισοκατανομής της πολιτικής και οικονομικής δύναμης και των συνακόλουθων ιεραρχικών δομών, είτε θεσμισμένων (π.χ. κυριαρχία άνδρα πάνω στη γυναίκα), είτε «αντικειμενικών», (π.χ. κυριαρχία Βορρά πάνω στο Νότο στο πλαίσιο του καπιταλιστικού καταμερισμού εργασίας). Η πολιτική επομένως πρέπει να πάψει να είναι τεχνική άσκησης της εξουσίας και να ξαναγίνει η αυτοδιεύθυνση της κοινωνίας από τα μέλη της, πράγμα που σημαίνει ότι «η αναγέννηση του δημοκρατικού κινήματος θα πρέπει να περάσει από τη δημιουργία νέων μορφών πολιτικής οργάνωσης»⁴.

Μολονότι για μάς, τόσο το απελευθερωτικό πρόταγμα, όσο και η στρατηγική υλοποίησής του πρέπει να καθορίζονται από την αρχή της κοινωνικής και προσωπικής αυτονομίας, δεν προκαθορίζουμε το συγκεκριμένο περιεχόμενο της οικολογικής κοινωνίας και της διαδικασίας πραγμάτωσής της και τα θέματα αυτά θα αποτελέσουν τα κύρια αντικείμενα του προβληματισμού του περιοδικού μας. Η στρατηγική, επομένως, της μετάβασης από το σήμερα στο αύριο, από το «φιλελεύθερο-ολιγαρχικό»

4. Κορνήλιος Καστοριάδης, συνέντευξη στον Roger-Pol Droit, *Le Monde*, (αναδημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ*, 15/12/1991).

κράτος σε μια ελευθεριακή συνομοσπονδία τοπικών κοινοτήτων, από το **μερικό** στο **γενικό** ανθρώπινο συμφέρον, πρέπει να αποτελέσει βασικό στοιχείο της συζήτησης για την επεξεργασία ενός νέου απελευθερωτικού προτάγματος.

Για να συζητήσουμε όλα αυτά τα θέματα χωρίς προκατασκευασμένες απαντήσεις, επιδίωξή μας είναι το περιοδικό να λειτουργήσει σαν ένα **φόρουμ** για την ανταλλαγή ιδεών μεταξύ κοινωνικών οικολόγων, οικοσοσιαλιστών, και άλλων αριστερών πράσινων κινημάτων σε μια απόπειρα σύνθεσης των δημοκρατικών, ελευθεριακών σοσιαλιστικών και ριζοσπαστικών πράσινων παραδόσεων. Στόχος μας επομένως είναι η πολυεδρική συζήτηση του κάθε θέματος στην προσπάθεια επεξεργασίας ενός νέου απελευθερωτικού προτάγματος. Στην προσπάθεια όμως αυτή δεν ξεκινούμε ούτε με κλειστά θεωρητικά σχήματα που θεμελιώνονται σε κάποιο ρασιοναλιστικό «επιστημονισμό» ούτε με μεταφυσικά και ιρασιοναλιστικά συστήματα. Για μάς, οι ρίζες της οικολογικής κρίσης είναι συγχρόνως θεσμικές και ιδεολογικές, ψυχολογικές και πολιτιστικές γι' αυτό και κάθε σφαιρική ερμηνεία «πρέπει να αποφεύγει τόσο τις μονόπλευρες ματεριαλιστικές ερμηνείες που ταυτίζουν “το πρόβλημα” με την οικονομική εκμετάλλευση ή “τις υλικές συνθήκες”, όσο και τις εξίσου μονόπλευρες ιδεαλιστικές ερμηνείες που το ταυτίζουν με συστήματα ιδεών όπως ο ανθρωποκεντρισμός»⁵. Δεν στηρίζουμε δηλαδή τα αιτήματα της αυτονομίας, της κοινωνικής δικαιοσύνης και της οικολογικής ισορροπίας σε καμιά «αντικειμενική» ή μεταφυσική «αλήθεια» ή τελεολογία αλλά στη δική μας, προσωπική, υπεύθυνη **Εκλογή** ανάμεσα σε συνυπάρχουσες τάσεις και την **Ερμηνεία** που συνεπάγεται η εκλογή μας.

Στο πλαίσιο της παραπάνω προβληματικής το περιοδικό φιλοξενεί:

- άρθρα ξένων (πρωτότυπα ή σε αναδημοσίευση) και Ελλήνων συγγραφέων που αναπτύσσουν κριτική του υπάρχοντος κοινωνικο-οικονομικού μοντέλου και της σχέσης του με τη Φύση ή/και προβληματίζονται πάνω σε θέματα αναδιοργάνωσής του.
- άρθρα σε θέματα προβληματισμού σε σχέση με την ανάπτυξη εναλλακτικής θεωρητικής ανάλυσης των κοινωνικών φαινομένων, πέρα από τον «επιστημονισμό», τόσο του κυρίαρχου φιλελεύθερου παραδείγματος όσο και του μαρξιστικού, καθώς και θέματα φιλοσοφίας της επιστήμης και
- βιβλιοκριτική εργασία που παρουσιάζει τα νέα ρεύματα στο χώρο προβληματισμού του.

5. John Clark, «Social Ecology: a philosophy of dialectical materialism», στο βιβλίο του M Zimmerman κ.α. (επιμ.) *Environmental Philosophy*, Prentice Hall, 1992.

Σ' ΑΥΤΟ ΤΟ ΤΕΥΧΟΣ...

Η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς έχει οδηγήσει όχι μόνο στη δραστική διεύρυνση του ανοίγματος μεταξύ Βορρά και Νότου, αλλά και στη δημιουργία νέων — ή την επέκταση παλιών — «Νότιων» περιοχών μέσα στο Βορρά. Σήμερα, δεν αμφισβητείται μόνο το μοντέλο της «οικονομίας ανάπτυξης» του Βορρά, αλλά και το κακέκτυπο αντίγραφό του στο Νότο, δηλαδή το κυρίαρχο μοντέλο «ανάπτυξης». Στο τεύχος αυτό θα εξετασθούν μερικά από τα προβλήματα που αναδύονται στην απόπειρα συσχέτισης της ανάπτυξης με τη δημοκρατία και την ποιότητα ζωής.

Ο **Andre Gunder Frank** επιτίθεται κατά της νέας ιδεολογίας της «δημοκρατίας» που πήρε τη θέση της παλιάς ιδεολογίας της «ανάπτυξης», η οποία αποδείχθηκε ολοκληρωτικά άσχετη προς τη διαδικασία της κοινωνικής και οικονομικής αλλαγής που λαμβάνει χώρα στον Τρίτο Κόσμο. Ο συγγραφέας, κατά πολύ περιεκτικό τρόπο, δείχνει ότι η αντιπροσωπευτική δημοκρατία έχει ελάχιστο, αν έχει καθόλου, νόημα στη σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία, η οποία ελέγχεται από δυνάμεις εκτός της εκλογικής διαδικασίας, όχι μόνο στο Νότο, αλλά ακόμη και στις χώρες του κέντρου στο Βορρά. Εντούτοις, η «συμμετοχική δημοκρατία των πολιτών» που προτείνει ως «τη λαϊκή απάντηση και το εναλλακτικό όργανο πάλης» γεννά επιπρόσθετα ερωτήματα. Το πρώτο ερώτημα που γεννιέται σχετικά είναι κατά πόσο είναι ακόμη δυνατή σήμερα οποιαδήποτε αποτελεσματική συμμετοχή των πολιτών στην πολιτική και οικονομική διαδικασία, μέσα στο υπάρχον θεσμικό πλαίσιο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και της οικονομίας της αγοράς. Εάν η απάντηση στο ερώτημα αυτό είναι αρνητική, τότε το επόμενο ερώτημα που γεννιέται είναι γιατί η απογοήτευση με την κρατικιστική παράδοση (δηλαδή την παράδοση που στοχεύει στην κατάκτηση της κρατικής εξουσίας για την πραγματοποίηση ριζικών κοινωνικών αλλαγών) θα πρέπει να ωθήσει τη ριζοσπαστική Αριστερά στην υιοθέτηση μιας θέσης που παίρνει το υπάρχον θεσμικό πλαίσιο δεδομένο και όχι στον αγώνα για την εξάλειψη της συγκέντρωσης δύναμης, πολιτικής και οικονομικής, μέσω της δημιουργίας νέων δημοκρατικών, πολιτικών και οικονομικών δομών από τα κάτω;

Ο **Ted Trainer**, σε μια συντριπτική κριτική της συμβατικής αναπτυξιακής θεωρίας, αμφισβητεί τις υπόρρητες υποθέσεις της, καθώς και την ίδια την έννοια της ανάπτυξης που χρησιμοποιεί και περιγράφει μια εναλλακτική προσέγγιση «κατάλληλης ανάπτυξης». Εντούτοις, το γεγονός ότι ο συγγραφέας δεν θέτει τις σχέσεις εξουσίας στο κέντρο της ανάλυσής του δημιουργεί την εντύπωση ότι, παρά το γεγονός πως αναφέρεται σ' έναν «τρίτο δρόμο» πέρα από τον καπιταλισμό και το σοσιαλισμό, στην πραγματικότητα, δεν βλέπει καμιά θεμελιακή αντίφαση μεταξύ της κατάλληλης ανάπτυξης και της οικονομίας της αγοράς. Η ε-

ντύπωση αυτή επιβεβαιώνεται από την πρόταση του συγγραφέα για τη ρύθμιση της αγοράς με στόχο την ανατροπή της σημερινής συγκέντρωσης οικονομικής δύναμης. Όμως, οποιαδήποτε σοβαρή απόπειρα για τη ρύθμιση της αγοράς με στόχο την αποκέντρωση οικονομικής δύναμης φαίνεται σήμερα τόσο ανιστόρητη όσο και ουτοπική. Είναι ανιστόρητη, διότι δεν βλέπει ότι η σημερινή «μανία της απορρύθμισης» είναι στην πραγματικότητα αναπόσπαστο τμήμα της παρούσας φάσης στη διαδικασία «αγοραιοποίησης» της οικονομίας, δηλαδή της διεθνοποιημένης φάσης της οικονομίας της αγοράς. Και είναι ουτοπική, διότι αγνοεί τη δυναμική της οικονομίας της αγοράς που συνοψίζεται στο μότο «ανάπτυξη-ή-θάνατος».

Ο **Τάκης Φωτόπουλος** προσπαθεί να δείξει ότι οι συμβατικές προσεγγίσεις στην ανάπτυξη (νεοκλασική, μαρξιστική, εξάρτησης, ρύθμισης) έχουν ένα θεμελιώδες κοινό χαρακτηριστικό: όλες θεωρούν δεδομένο και επιθυμητό το στόχο της οικονομίας ανάπτυξης. Αυτό σημαίνει ότι οι περίφημες διαμάχες μεταξύ ορθοδόξων και ριζοσπαστικών θεωριών πάνω στην ανάπτυξη αφορούσαν, στην πραγματικότητα, τα μέσα για την επίτευξη του στόχου αυτού (αγορά εναντίον κρατισμού) και όχι τον ίδιο το στόχο. Ο συγγραφέας, έχοντας ορίσει ξανά το Βορρά και το Νότο κατά τρόπο που επιτρέπει να ληφθεί υπόψη ο παγκόσμιος χαρακτήρας της σημερινής οικονομίας της αγοράς, υποστηρίζει τη θέση ότι το πρόβλημα σήμερα δεν είναι πρόβλημα «ανάπτυξης», αλλά δημοκρατίας. Με άλλα λόγια, είναι πρόβλημα του πώς θα καθιερωθούν δημοκρατικές, πολιτικές και οικονομικές δομές, οι οποίες θα εξασφαλίζουν την κάλυψη των συλλογικά οριζόμενων κοινωνικών, οικονομικών και πολιτιστικών αναγκών.

Ο **Ε.Γ. Βαλλιανάτος**, ξεκινώντας με την υπόθεση ότι τόσο η οικονομία της αγοράς όσο και ο κρατικός σοσιαλισμός είναι οικολογικά απαίδευτοι και μη βιώσιμοι, προσπαθεί να αναπτύξει μια θεωρία «γαιοκεντρικής αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης». Εντούτοις, η βαθιά οικολογική προσέγγιση που υιοθετεί σημαίνει ότι, για τον συγγραφέα, η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη είναι βασικά θέμα κουλτούρας, δηλαδή θέμα αλλαγής των ιδεών και των αξιών μας και υιοθέτησης των αξιών και της γνώσης των αυτοχθόνων στον Τρίτο Κόσμο. Μια τέτοια προσέγγιση όμως φαίνεται προβληματική τόσο στο εμπειρικό όσο και το θεωρητικό επίπεδο. Στο εμπειρικό επίπεδο, διότι είναι τουλάχιστον αμφίβολο ότι στη σημερινή διεθνοποιημένη οικονομία παρόμοιες αξίες και γνώσεις υποστηρίζονται ακόμη από σημαντικό αριθμό ανθρώπων. Στο θεωρητικό επίπεδο, διότι προσπερνά το ερώτημα εάν είναι το θεσμικό πλαίσιο που καθορίζει τις κυρίαρχες κάθε φορά αξίες και ιδέες ή το αντίστροφο. Στις σημερινές, όμως, ετερόνομες κοινωνίες, όπου οι υπάρχοντες θεσμοί καθορίζουν τις αξίες και ιδέες μας από την πρώτη μέρα που γεννιόμαστε και όπου οι πολίτες δεν έχουν κανένα αποτελεσματικό τρόπο συμμετοχής στις οικονομικές και πολιτικές αποφάσεις που ρυθμίζουν τη ζωή τους, φαίνεται εντελώς ουτοπικό να πιστεύουμε ότι ένας ριζικά διαφορετικός τρόπος ανάπτυξης, από αυτόν που επιβάλλει σήμερα η οικονομία της αγοράς και η δυναμική της, είναι δυνατός μέσα

στο ίδιο θεσμικό πλαίσιο, αρκεί να αλλάξουμε τις ιδέες μας και να αναγκάσουμε τους ηγέτες μας να αλλάξουν πολιτική!

Ο **Dan Chodorkoff** εξετάζει, από τη σκοπιά της Κοινωνικής Οικολογίας, τα θεμελιακά στοιχεία που πρέπει να περιέχει ένας νέος ορισμός της ανάπτυξης και ασκεί μια πολύ ισχυρή κριτική στις υπόρρητες παραδοχές του κυρίαρχου αναπτυξιακού μοντέλου.

Τέλος, ο **Χάρης Ναξάκης**, σε μια εμπειριστατωμένη ανάλυση, προσπαθεί να συνδέσει το φαινόμενο της διεθνοποίησης της οικονομίας της αγοράς με τη διεύρυνση του τεχνολογικού χάσματος Βορρά-Νότου. Μολονότι όμως σωστά αναφέρεται στη σημασία της παγκοσμιοποίησης μιας τεχνολογίας, την οποία μονοπωλεί το αναδυόμενο δίκτυο τεχνοπόλεων του Βορρά, εντούτοις, αφήνει αδιευκρίνιστο το θέμα των απώτερων αιτιών για τη διεύρυνση του χάσματος Βορρά-Νότου. Ο λόγος ίσως ανάγεται στο γεγονός ότι ο συγγραφέας φαίνεται να υιοθετεί τη θέση της «ουδετερότητας της τεχνολογίας» που, αναπόφευκτα, οδηγεί και στην ουτοπική «ρεάλο» θέση για το «πρασίνισμα του καπιταλισμού». Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από πορίσματα του τύπου «η νέα τεχνολογία θα μπορούσε, κάτω από δεδομένους κοινωνικο-οικονομικούς συσχετισμούς, να έχει εναλλακτικές χρήσεις. Οι χώρες του Νότου... είναι δυνατόν να στηρίξουν την οικονομική τους ανάπτυξη και την **ανταγωνιστικότητά** τους στην παραγωγή μικρής κλίμακας...». Η συνέπεια είναι ότι η ανάλυση δίνει την εντύπωση πως «αυτο-πυροβολείται», εφόσον αναγκάζεται να επικεντρώνεται στις τεχνολογικές μεταβολές και τις οικονομικές πολιτικές του Βορρά, καθώς κι αυτές που επιβάλλονται στο Νότο — δηλαδή τα συμπτώματα της δυναμικής της οικονομίας της αγοράς — και όχι στο ίδιο το θεσμικό πλαίσιο της αγοράς, που αποτελεί τη θεμελιακή αιτία του διευρυνόμενου ανοίγματος.

α.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ

Η ΕΞΑΠΛΩΣΗ ΤΟΥ ΝΟΤΟΥ

Andre Gunder Frank

Ανάπτυξη, δημοκρατία και αγορά

Ted Trainer

Τι είναι ανάπτυξη;

Τάκης Φωτόπουλος

Ανάπτυξη ή δημοκρατία;

Ε. Γ. Βαλλιανάτος

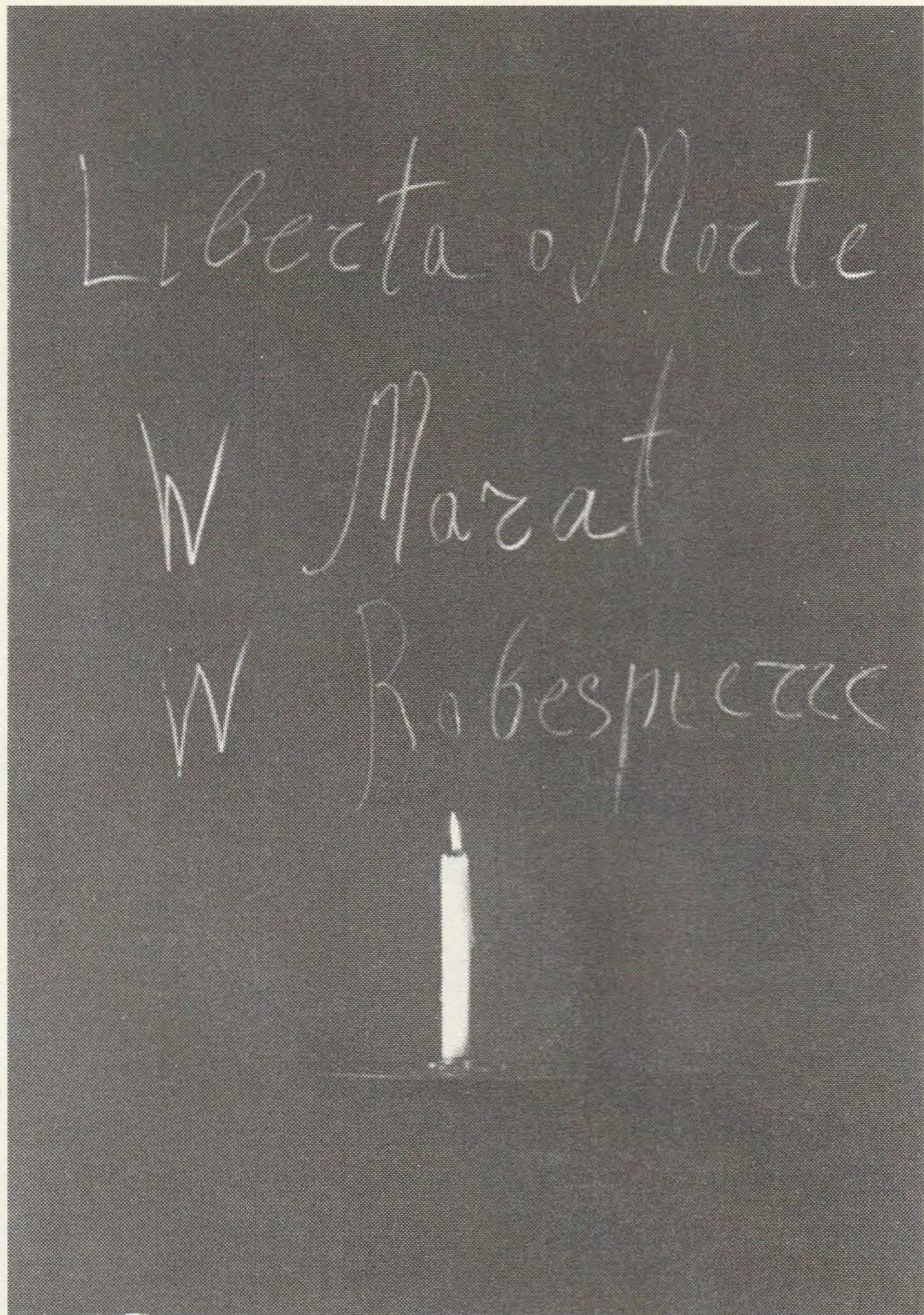
Ανατρεπτική θεωρία, οικολογία, γεωκεντρική αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη και Τρίτος Κόσμος

Dan Chodorkoff

Να ορίσουμε ξανά την ανάπτυξη

Χάρης Ναξάκης

Βορράς-Νότος: Το τεχνολογικό χάσμα διευρύνεται

Γιάννης Κουνέλλης

Andre Gunder Frank*

Ανάπτυξη, δημοκρατία και αγορά**

Σύνοψη

Όπως το χρήμα, η δημοκρατία είναι πολύ επιθυμητή, ιδιαίτερα αν κάποιος δεν την έχει. Ωστόσο, επίσης όπως το χρήμα, οι δημοκρατικές αποφάσεις που βρίσκονται μόνο στα χέρια «τους», και όχι στα δικά «μας», ίσως χρησιμοποιηθούν επίσης ως όργανα καταπίεσης και εκμετάλλευσης. Αυτό συμβαίνει σίγουρα όταν τον αποτελεσματικό δημοκρατικό έλεγχο, όπως άλλωστε και το χρήμα, μονοπωλούν οι λίγοι ενάντια στους πολλούς. Αυτό ακριβώς κάνει η αγορά και κατά μείζονα λόγο η παγκόσμια αγορά. Η (παγκόσμια) αγορά συγκεντρώνει το χρήμα και τις αποφάσεις, δημοκρατικές ή μη, στα χέρια των λίγων σε βάρος των πολλών. Η επέκταση της πολιτικής δημοκρατίας στο Νότο και την Ανατολή, όσο και αν είναι ευπρόσδεκτη για άλλους λόγους, δεν είναι αρκετά ισχυρή για να εμποδίσει, να ακυρώσει, να εξουδετερώσει, πόσο μάλλον να εξαλείψει ολοσχερώς, τις οικονομικές δυνάμεις που λειτουργούν στην παγκόσμια οικονομία. Οι οικονομικές αυτές δυνάμεις καθορίζουν πολύ περισσότερο την ευημερία των λαών από τις ίδιες τους τις αποφάσεις ή από εκείνες των δημοκρατικά εκλεγμένων κυβερνήσεών τους. Επιπλέον, πολλές από αυτές τις παγκόσμιες οικονομικές δυνάμεις βρίσκονται πέρα από οποιονδήποτε έλεγχο. Η επίκληση της πολιτικής δημοκρατίας, σ' ένα βαθμό, απλώς καλύπτει την αδυναμία επίλυσης των προβλημάτων στα οποία βρίσκονται εκτεθειμένοι οι λαοί σ' αυτές τις δημοκρατίες. Η συμμετοχική δημοκρατία των πολιτών μέσα στην κοινωνία πολιτών είναι η απάντηση των λαών και το εναλλακτικό τους όργανο πάλης.

Τελευταία, έχει γίνει της μόδας να συνδέεται ο «Τρίτος Κόσμος» με τη «δημοκρατία», αντί με την «ανάπτυξη», όπως πριν. Η ίδια η ιδέα της «ανάπτυξης», όπως και ο όρος, βρίσκονται εμφανώς σε βαθιά κρίση. Η καινούργια ιδέα που την αντικαθιστά, είναι η «δημοκρατία». Όταν ο Γκάντι ρωτήθηκε τι πίστευε για το «δυτικό πολιτισμό», απάντησε: «θα μπορούσε να είναι καλή ιδέα». Το ίδιο μπορούμε να πούμε για την ανάπτυξη και τη δημοκρατία. Ωστόσο, για τον Τρίτο Κόσμο, η «δημοκρα-

* Ο Andre Gunder Frank είναι καθηγητής της Οικονομικής Ανάπτυξης και Κοινωνικών Επιστημών στο Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ. Έχει γράψει πάνω από 30 βιβλία μεταξύ των οποίων το βιβλίο *The Underdevelopment of Development* (που μόλις εκδόθηκε στα ελληνικά από τις εκδόσεις Γόρδιος). Τελευταίο του βιβλίο (επιμ. μαζί με τον Barry Gills) είναι το *The World System: Five Hundred Years or Five Thousand* (Routledge, 1993).

** Το άρθρο αυτό γράφτηκε ειδικά για την Κοινωνία και Φύση. Η μετάφραση είναι της Σώτης Τριανταφύλλου και η επιμέλεια των Νίκου Ράπτη και Τάκη Φωτόπουλου.

τία» μάλλον δεν πρόκειται να γίνει πιο πραγματική στο μέλλον, απ' ό,τι έγινε στο παρελθόν η «ανάπτυξη», ή ακόμη και ο ίδιος ο δυτικός πολιτισμός. Αντίθετα, όπως και ο δυτικός πολιτισμός, η «δημοκρατία» μπορεί εύκολα να γίνει το λάβαρο —ή το φύλλο συκής— για τη διαιώνιση της εκμετάλλευσης και της καταπίεσης του Νότου απ' το Βορρά.

Επομένως, όσο οι οικονομικές δυνατότητες του «τριτοκοσμικού» Νότου περιορίζονται, και οι στρατηγικές του επιλογές ελέγχονται, απ' τη συμμετοχή του στην παγκόσμια οικονομία —η οποία διευθύνεται απ' το Βορρά— υπάρχουν ελάχιστες δυνατότητες για πραγματική και ουσιαστική δημοκρατική διακυβέρνηση «απ' το λαό, του λαού και για το λαό» — για να χρησιμοποιήσουμε τη διατύπωση του Αβραάμ Λίνκολν. Φυσικά, δεν υπάρχει σήμερα ούτε αξίωση ούτε βάσιμη ελπίδα για τη δημοκρατική λήψη αποφάσεων σε σχέση με την παγκόσμια οικονομία γενικά. Όσο συνεχίζεται αυτή η έλλειψη δημοκρατίας για την παγκόσμια οικονομία ως σύνολο, η πολιτική δημοκρατία σε οποιαδήποτε «ανεξάρτητη» περιοχή δεν μπορεί παρά να έχει, στην καλύτερη περίπτωση, περιορισμένη εμβέλεια.

Από την ιδεολογία της «ανάπτυξης» στην ιδεολογία της «δημοκρατίας»

Από το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, η ιδεολογία της «ανάπτυξης» υπήρξε το λάβαρο και μαζί ένα είδος φύλλου συκής που κάλυπτε την πολιτική και οικονομική πραγματικότητα και πολιτική για τον Τρίτο Κόσμο. Ωστόσο, η οικονομική υπανάπτυξη συνεχίζεται, και εν μέρει έχει επιδεινωθεί, στο μεγαλύτερο μέρος του τριτοκοσμικού Νότου, παρά τις κάθε είδους ιδεολογικές λύσεις και πολιτικές προσπάθειες να ξεπεραστεί. Η ιστορία αυτή δεν είναι καινούργια και δεν απαιτεί λεπτομερή ανάλυση εδώ. Παρ' όλα αυτά παρατηρούνται μερικά καινούργια ειρωνικά γυρίσματα της τύχης που αξίζουν να αναφερθούν. Έτσι, θα μου επιτραπεί ίσως να επαναλάβω κάποιους συλλογισμούς από την πρόσφατη, μερικώς αυτοβιογραφική και αυτοκριτική εργασία μου, «The Underdevelopment of Development» (Η Υπανάπτυξη της Ανάπτυξης)¹.

Το παγκόσμιο σύστημα ανάπτυξης δεν καθοδηγείτο ποτέ από κάποια παγκόσμια ή τοπική «αναπτυξιακή» άποψη ή στρατηγική. Ούτε ανταποκρινόταν ποτέ σε κάτι τέτοιο. Σ' αυτή την παγκόσμια οικονομία, διάφοροι τομείς, περιοχές και λαοί, ανέρχονται, προσωρινά και κυκλικά, στις καθοδηγητικές και ηγεμονικές κεντρικές (καίριες) θέσεις της κοινωνικής και τεχνολογικής «ανάπτυξης». Αργότερα, υποχρεώνονται να

1. Andre Gunder Frank, «The Underdevelopment of Development», *Scandinavian Journal of Development Alternatives*, Ιούνιος 1991. Το ίδιο δημοσιεύτηκε σε πιο εκτεταμένη εκδοχή στα ισπανικά με τίτλο, *El Subdesarrollo del Desarrollo: Ensayo Autobiografico con una Bibliografia de sus Publicaciones*. (Υπανάπτυξη της Ανάπτυξης: Αυτοβιογραφικό δοκίμιο με βιβλιογραφία των δημοσιεύσεών του), (Caracas: Editorial Nueva Sociedad, 1991).

παραχωρήσουν την εξέχουσα θέση τους σε καινούργιους τομείς κ.λπ. που τους αντικαθιστούν. Συνήθως, αυτό συμβαίνει μετά από μια μεγάλη μεταβατική περίοδο κρίσης του συστήματος. Στη διάρκεια αυτής της κρίσης, υπάρχει έντονος ανταγωνισμός για την ηγεμονική θέση και την ηγεσία. Ο κεντρικός πυρήνας των ηγεμονικών δυνάμεων έχει κινηθεί γύρω από τον πλανήτη σε μια κυρίως δυτική κατεύθυνση. Στα επίπεδα υπο-συστήματος των χωρών, περιοχών ή τομέων, όση «ανάπτυξη» πραγματοποιήθηκε οφειλόταν στην (προσωρινά) πλεονεκτικότερη θέση τους μέσα στο δι-«εθνικό» καταμερισμό εργασίας και δύναμης. Οι πρόσφατα κυρίαρχες αντιλήψεις περί «εθνικής ανάπτυξης» είναι το αποτέλεσμα μιας μυωπικής αυταπάτης. Οι αντιλήψεις αυτές, καθώς και η αυταπάτη, απορρέουν από μια ιδιοτελή, επιλεκτική όραση μέσω παρωπίδων, που στερείται μιας αντικειμενικής παγκόσμιας εκτίμησης για την πραγματική ανάπτυξη. Η ιδεολογία της ανάπτυξης βασίστηκε σ' αυτή την ψευδαισθητική αντίληψη, που σήμερα τη βλάπτει, καθώς η ιδεολογία της ανάπτυξης γίνεται ολοένα και λιγότερο βιώσιμη μπροστά στη σκληρή πραγματικότητα. Αντίθετα, όπως υπαινίχθηκα πιο πάνω, σήμερα χρειάζεται να αντικαταστήσουμε αυτή την αναπτυξιακή θεωρία, όπως και τις οικονομικές θεωρίες της μικρο-οικονομικής προσφοράς και της μακρο-οικονομικής ζήτησης, με μια άλλη. Χρειάζεται μια πιο ολοκληρωμένη, δυναμική και σφαιρική οικονομική θεωρία για την προσφορά και τη ζήτηση που να αναλύει, αν όχι να καθοδηγεί, την παγκόσμια οικονομική και τεχνολογική ανάπτυξη.

Η περισσότερο διαδεδομένη πολιτική ιδεολογία και «αναπτυξιακή θεωρία» τα τελευταία δέκα ή είκοσι χρόνια, υποστηρίζει ότι η «εθνική ανάπτυξη» επιτυγχάνεται καλύτερα μέσα απ' τη «μαγεία της ελεύθερης αγοράς», αφήνοντας την «ελεύθερη επιχειρηματική δραστηριότητα» να προωθήσει την «οικονομική μεγέθυνση με βάση τις εξαγωγές». Τα λαμπρά «πρότυπα» είναι η Ν. Κορέα και η Ταϊβάν. Όντως, τον τελευταίο καιρό οι δυο αυτές χώρες τα πηγαίνουν καλά στην παγκόσμια αγορά. Ωστόσο, δυστυχώς για το ιδεολογικό πρότυπο, η επιτυχία τους δεν ήταν τόσο το αποτέλεσμα της ελεύθερης επιχειρηματικής δραστηριότητας όσο του κρατικού παρεμβατισμού. Επιπλέον, η ικανότητα των δυο αυτών κρατών να το επιτύχουν αυτό, βασίστηκε, με τη σειρά της, σε τρεις προηγούμενους πολιτικούς παράγοντες: την προπολεμική ιαπωνική αποικιοκρατία, τη μεταπολεμική αγροτική μεταρρύθμιση που επιβλήθηκε απ' τους Αμερικανούς και τις μαζικές ψυχροπολεμικές επιδοτήσεις. Πέρα απ' τις «ιδιομορφίες» αυτών των περιπτώσεων, η άποψη ότι όλες, ή πολλές άλλες χώρες, θα μπορούσαν να αντιγράψουν την «επιτυχία» τους, αποτελεί καθαρή πλάνη. Η παγκόσμια αγορά δεν θα μπορούσε να απορροφήσει τις εξαγωγές ενός Χονγκ Κονγκ σε μέγεθος Κίνας. Η ανάγκη, όμως, για καλύτερη οικονομική ανάλυση, δεν σημαίνει πως υπάρχει, ή πως μπορεί να υπάρξει, ένα «πρότυπο» ανάπτυξης, που να μπορεί να εφαρμοστεί ή να αντιγραφεί απ' όλο τον κόσμο.

Δυστυχώς για τους ιδεολογικούς πλασιέδες αυτού του πολιτικού προτύπου, δυστυχώς και για τις πολλές χώρες της Λατινικής Αμερικής, της Αφρικής και της Ν-Α. Ασίας, που επεδίωξαν ουσιαστικά την ίδια στρατηγική για την οικονομική ανάπτυξη.

ξη μέσω εξαγωγών, πέρα από τα κράτη-πόλεις του Χονγκ Κονγκ και της Σιγκαπούρης, το εγχείρημα απέτυχε οικτρά οπουδήποτε αλλού. Επιπλέον, οι πιθανότητες να συνεχιστεί η επιτυχία της Κορέας και της Ταϊβάν αμφισβητούνται σήμερα όλο και περισσότερο, πέρα απ' το τεράστιο πολιτικό και κοινωνικό κόστος που συνεπάγοντο οι δικτατορίες στις χώρες αυτές όσο καιρό διήρκεσαν. Ο λόγος, βέβαια, είναι οι απαιτήσεις του ανταγωνισμού στη σημερινή μεταβαλλόμενη παγκόσμια αγορά, ιδιαίτερα μετά την καινούργια παγκόσμια οικονομική ύφεση που άρχισε το 1990.

Μέσα στον αυξανόμενο αυτό τεχνολογικό ανταγωνισμό, που αναπτύσσεται στο πλαίσιο της παγκόσμιας αγοράς με στόχο την κατάκτησή της, δεν είναι ακόμη σαφές ποιος έχει ήδη αποκτήσει τη δυνατότητα για να επιζήσει. Για να το τοποθετήσουμε διαφορετικά, σ' αυτό το παγκόσμιο οικονομικό παιχνίδι του «όποιος πρόλαβε τον κύριο είδε» δεν είναι ακόμη ξεκάθαρο ποιος θα προλάβει την επόμενη φορά, κάτι που ίσως επίκειται στη σημερινή ύφεση. Ίσως η Κορέα και η Ταϊβάν το κατορθώσουν — αν και το πιθανότερο είναι πως δεν θα προλάβουν, οπότε η επιτυχία τους να καρπωθούν ένα μερίδιο της παγκόσμιας αγοράς μπορεί να αποδειχθεί, στην καλύτερη περίπτωση, πρόσκαιρη.

Είναι πάντως σαφές ότι εκτός της Ιαπωνίας, μεγάλο μέρος της Ασίας, της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής, όπως επίσης το μεγαλύτερο μέρος της Ανατολικής Ευρώπης και της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, δεν έχουν αποκτήσει τη δυνατότητα να τα βγάλουν πέρα. Η σημερινή βιομηχανική ανάπτυξη (που στηρίζεται στην εξοικονόμηση πόρων), καθώς και η παράλληλη ανάπτυξη μιας κοινωνίας υπηρεσιών/πληροφόρησης, στερούν τις χώρες αυτές απ' τις «παραδοσιακές» παγκόσμιες τους αγορές πρώτων υλών και μειώνουν το συγκριτικό πλεονέκτημα που διαθέτουν ως εξαγωγείς προϊόντων χαμηλού εργατικού κόστους. Ταυτόχρονα, η τεχνολογική αναβάθμιση που απαιτείται για να παραμείνουν ανταγωνιστικές στην παγκόσμια αγορά, έχει αποτύχει στο μεγαλύτερο μέρος αυτού του «τρίτου» και «δεύτερου» κόσμου, αλλά ακόμη και σε πολλούς τομείς και πληθυσμούς στον βιομηχανικά ανεπτυγμένο «πρώτο» κόσμο, και ιδιαίτερα στις ΗΠΑ.

Σήμερα, επομένως, η ρεαλιστική προοπτική συνίσταται σε μια αυξανόμενη απειλή περιθωριοποίησης χωρών, περιφερειών και λαών που μπορεί άθελά τους να αποσυνδεθούν απ' την παγκόσμια διαδικασία της εξέλιξης ή ανάπτυξης. Η αποσύνδεση όμως αυτή θα γίνει με όρους που δεν θα έχουν επιλέξει. Η πιο έκδηλη περίπτωση είναι εκείνη των αφρικανικών χωρών νοτίως της Σαχάρας. Στον σύγχρονο παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας υπάρχει μια συνεχής συρρίκνωση της παγκόσμιας αγοράς όσον αφορά τους φυσικούς και ανθρώπινους πόρους της Αφρικής. Έχοντας στιφτεί σαν λεμόνι κατά την παγκόσμια καπιταλιστική «ανάπτυξη», μεγάλο μέρος της Αφρικής ίσως εγκαταλειφθεί τώρα στη μοίρα του. Εξάλλου, η ίδια μοίρα απειλεί όλο και περισσότερο άλλες περιοχές και λαούς, ανεξαρτήτως γεωγραφικής θέσης: στο Νότο (Μπανγκλαντές, Βορειοανατολική Βραζιλία, Κεντρική Αμερική κ.λπ.), στην

πρώην βιομηχανική «ζώνη της σκουριάς» όπως το Νότιο Μπρονξ, στη Δύση και σε ολόκληρα κομμάτια στο εσωτερικό της «σοσιαλιστικής» Ανατολής, π.χ και στις δυο πλευρές των άλλοτε σινο-σοβιετικών συνόρων. Τα γεγονότα του 1989-90 έχουν επιταχύνει και εντείνει την περιθωριοποίηση εκατομμυρίων ανθρώπων στην Ανατολική Ευρώπη και την τότε Σοβιετική Ένωση. Η εγκατάλειψη της ήδη στιμμένης λεμονόκουπας της Κεντρικής Ασίας είναι, για παράδειγμα, η πολιτική θέση, που εκπροσωπεί ο Ρώσος πρόεδρος Μπόρις Γιέλτσιν. Η οργή των κατοίκων του Νότου για την εκμετάλλευση που έχουν υποστεί τόσο καιρό στο παρελθόν και η απαίτησή τους να σταματήσει στο μέλλον, είναι κατανοητές. Το ίδιο κατανοητή είναι η προσφυγή στην «παραδοσιακή» εθνική και εθνοτική ταυτότητα (ή η ανακάλυψή της) και στις εθνοτικές συγκρούσεις, ως αποτέλεσμα της επιδεινούμενης οικονομικής στέρησης, καθώς η ανεργία σε μερικά τμήματα της πρώην Σοβιετικής Κεντρικής Ασίας φτάνει το 30%. Ωστόσο, η πολιτική «ανεξαρτησία» και ο εμφύλιος σπαραγμός στην Κεντρική Ασία ή στην Κεντρική Αφρική σήμερα, ελάχιστα οικονομικά οφέλη θα προσφέρουν στο μέλλον. Αντίθετα, η όρθωση, πολιτικά υποκινούμενων, φυλετικών και άλλων φραγμών στις οικονομικές συναλλαγές και την εκμετάλλευση, απειλεί να οδηγήσει αυτούς τους πληθυσμούς, μεμονωμένα αλλά και μαζί, προς τα πίσω, στους βάλτους της Ιστορίας². Πολλές απ' αυτές τις περιοχές πιθανώς θα λατινοαμερικανοποιηθούν, ενώ ορισμένες θα αφρικανοποιηθούν ή ακόμα και θα λιβανοποιηθούν, αντί να πετύχουν τον εξευρωπαϊσμό δυτικού τύπου στον οποίον αποβλέπουν.

Οι λαοί σε όλα αυτά τα μέρη, αλλά και αλλού, μπορούν τώρα να θυσιαστούν στο βωμό της στρατηγικής για την οικονομική «ανάπτυξη», πέφτοντας θύματα της δραστήριας ανταγωνιστικής τους συμμετοχής στο διεθνή καταμερισμό εργασίας της παγκόσμιας καπιταλιστικής αγοράς και στη σύγχρονη κοινωνική εξέλιξη. Όσο για τη Δύση, ίσως δεχθεί πολύ μεγαλύτερη μετανάστευση από τους λίγους που μπορούν, ανάμεσα στους πολλούς που το επιθυμούν, να ξεφύγουν από αυτή την περιθωριακή διαβίωση στην Κεντρική Αμερική και στην Αφρική. Η Βόρεια Αμερική και η Δυτική Ευρώπη, και σύντομα ίσως η Ανατολική Ευρώπη και η Ιαπωνία, θα αποτελέσουν τους πόλους έλξης. Πολλοί άνθρωποι προτιμούν να επιβιώνουν κάτω απ' την εκμετάλλευση του καταμερισμού εργασίας στο Βορρά, αντί να αντιμετωπίζουν το θάνατο και τη λιμοκτονία, ή την χωρίς ελπίδα περιθωριακή ζωή στο Νότο.

Η ενσωμάτωση διαφόρων τμημάτων του Τρίτου και του πρώην «δεύτερου» κόσμου στα αμερικανικά, δυτικοευρωπαϊκά και ιαπωνικά οικονομικά μπλοκ, ίσως μοιάζει να έρχεται σε αντίφαση μ' αυτή την πορεία της περιθωριοποίησης. Παρ' όλα αυτά, για την πλειοψηφία αυτών των λαών, μια τέτοια «ενσωμάτωση» δεν αντιτίθεται στην

2. Παρ' όλα αυτά, η «Κεντρικότητα της Κεντρικής Ασίας» ήταν ιστορικό γεγονός για ολόκληρες χιλιετίες πριν τον 16ο αιώνα, όταν διαμορφώθηκε η σημερινή παγκόσμια διαίρεση Βορρά-Νότου, βλ. Andre Gunder Frank, «The Centrality of Central Asia» *Studies in History*, New Delhi (υπό έκδοση). Επίσης, *Comparative Asian Studies*, Free University Press for Center for Asian Studies, Amsterdam (υπό έκδοση).

περιθωριοποίηση αλλά στην πραγματικότητα την ενισχύει. Ο λόγος είναι ότι οι περιοχές και οι πόροι τους, όπως και η εργατική και αγοραστική τους δύναμη, ενσωματώνονται στα υπό διαμόρφωση αυτά περιφερειακά πολιτικο-οικονομικά μπλοκ μόνο και μόνο για να ενισχύσουν την ευημερία και την ανταγωνιστική ικανότητα των οικονομικών δυνάμεων στην κορυφή τους. Γι' αυτό, ενσωμάτωση σ' αυτά τα μπλοκ γίνεται μόνο στο βαθμό που υπάρχει κάτι προς εκμετάλλευση στη βάση. Οι λαοί των οποίων η εργατική ή αγοραστική δύναμη δεν μπορεί να συμβάλει σ' αυτό το σκοπό παραμένουν στο περιθώριο ή περιθωριοποιούνται. Πράγματι, οι ανταγωνιστικές πιέσεις στο εσωτερικό των οικονομικών μπλοκ, αλλά και μεταξύ τους, απλώς εντείνουν τη διαδικασία περιθωριοποίησης στο εσωτερικό τους, απ' την κορυφή στη βάση. Αυτός είναι ο λόγος που, για παράδειγμα, οι Καναδοί διαμαρτύρονται ήδη μαζικά για την αμερικανο-καναδική συνθήκη ελεύθερου εμπορίου, ενώ εκπρόσωποι των εργαζομένων στον Καναδά, τις ΗΠΑ και το Μεξικό προειδοποιούν πως η επέκταση αυτής της ελεύθερης ζώνης στο Μεξικό, θα εντείνει την εκμετάλλευση ή/και θα αχρηστεύσει μέρος του εργατικού δυναμικού και στις τρεις ενδιαφερόμενες χώρες.

Με άλλα λόγια, μια άλλη ιστορική ειρωνεία είναι ότι, σ' αυτό το στάδιο εξέλιξης του παγκόσμιου συστήματος, μια δυαδική οικονομία και κοινωνία, σε οικουμενική κλίμακα, μπορεί να βρίσκεται στη διαδικασία σχηματισμού της. Ωστόσο, αυτός ο νέος δυαδισμός διαφέρει απ' τον παλιό, τον οποίο απέρριψα στα προηγούμενα γραπτά μου³. Η ομοιότητα μεταξύ των δύο «δυαδισμών» είναι μόνο φαινομενική. Σύμφωνα με τον παλιό δυαδισμό, οι τομείς ή οι περιοχές υποτίθεται πως ήταν στεγανά χωρισμένοι. Δηλαδή, υποτίθεται πως προτού να τις συζεύξει ο «εκσυγχρονισμός», οι περιοχές και τομείς αυτοί υπήρχαν χωρίς προηγούμενη ή παρούσα εκμετάλλευση μεταξύ τους. Επιπλέον, αυτή η ξεχωριστή δυαδική ύπαρξη, μπορούσε να απαντηθεί και στο εσωτερικό μιας χώρας. Σωστά απέρριψα όλες αυτές τις θεωρίες. Στον καινούργιο, όμως, δυαδισμό, ο διαχωρισμός έρχεται μετά την επαφή και συχνά μετά την εκμετάλλευση. Το λεμόνι πετιέται αφού έχει στιφτεί μέχρι σταγόνας. Έτσι, αυτός ο καινούργιος δυαδισμός είναι το **αποτέλεσμα** της διαδικασίας της κοινωνικής και τεχνολογικής εξέλιξης, την οποία άλλοι ονομάζουν «ανάπτυξη». Επιπλέον, αυτός ο καινούργιος δυαδισμός υπάρχει μεταξύ αυτών που συμμετέχουν, και αυτών που δεν μπορούν να συμμετέχουν, σ' έναν καταμερισμό εργασίας παγκόσμιας ευρύτητας. Σε κάποιο βαθμό, το ποιος συμμετέχει και το ποιος μένει έξω από αυτόν τον παγκόσμιο καταμερισμό εργασίας, καθορίζεται εν μέρει από την τεχνολογία. Ως εκ τούτου, αυτός ο καινούργιος δυαδισμός συμπλέκεται ίσως με τον παλιό τεχνολογικό δυαδισμό.

Μια άλλη ειρωνεία είναι το ότι οι ίδιες πολιτικές και ιδεολογικές αλλαγές στην Ανατολική Ευρώπη, μέσω των οποίων οι λαοί της ελπίζουν να προσχωρήσουν στον

3. Andre Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*, (New York: Monthly Review Press, 1967).

Πρώτο Κόσμο της Δυτικής Ευρώπης, απειλούν σήμερα να οδηγήσουν την Ανατολική Ευρώπη πάλι στον Τρίτο Κόσμο από οικονομική άποψη — όπου, άλλωστε, βρισκόταν και προηγουμένως. Η Πολωνία λατινοαμερικανοποιήθηκε ήδη. Η πρώην εξαγωγική οικονομία της Ρουμανίας, που ήταν εξαρτημένη από τις εξαγωγές αγροτικών προϊόντων (και μόνον πρόσκαιρα του πετρελαίου), θα είναι τυχερή και ευγνώμων αν μπορέσει να ανακτήσει απλώς την παλιά της θέση στο σημερινό της ανταγωνισμό με τη Βουλγαρία, που ανέπτυξε τις εξαγωγικές γεωργικές επιχειρήσεις της στη διάρκεια του «σοσιαλιστικού» καθεστώτος.

Το ίδιο ισχύει, και ακόμη περισσότερο, για την τ. Σοβιετική Ένωση. Μερικά τμήματα της Ρωσίας και της Ουκρανίας δυτικοποιήθηκαν απ' τον Μεγάλο Πέτρο και βιομηχανοποιήθηκαν τόσο απ' τον ίδιο, όσο κι από τον Witte και τον Στάλιν. Το μεγαλύτερο όμως μέρος της τ. Σοβιετικής Ένωσης εξακολουθεί να αποτελεί, στην καλύτερη περίπτωση, μια τριτοκοσμική οικονομία, όπως η Βραζιλία, η Ινδία και η Κίνα, χώρες που έχουν επίσης βιομηχανικές παραγωγικές δυνατότητες, ιδιαίτερα σε βαρύ στρατιωτικό εξοπλισμό. Οι περιοχές του Υπερκαυκάσου και της Κεντρικής Ασίας, είναι απίθανο ακόμη και να λατινοαμερικανοποιηθούν — μάλλον θα αφρικανοποιηθούν οικονομικά ή, ο θεός να βάλει το χέρι του, θα λιβανοποιηθούν πολιτικά. Η ίδια θλιβερή μοίρα ίσως περιμένει μεγάλο μέρος της Νότιας Γιουγκοσλαβίας.

Η πικρή εμπειρία έχει δείξει ότι η «δευτεροκοσμική» «σοσιαλιστική» «εθνική ανάπτυξη» στην Κίνα, την πρώην Σοβιετική Ένωση και την Ανατολική Ευρώπη δεν μπόρεσε να ξεφύγει απ' τους περιορισμούς που επέβαλε ο ανταγωνισμός στην παγκόσμια οικονομία, ούτε να τους ξεπεράσει. Οι χώρες αυτές του «δεύτερου» κόσμου, όπως και εκείνες του «τρίτου», βρίσκονται σε μειονεκτική θέση στο διεθνή οικονομικό καταμερισμό εργασίας, κάτι που είναι εντελώς άσχετο από την ευλογία της πολιτικής δημοκρατίας ή την κατάρα της απουσίας/αποτυχίας της. Ο πραγματικός περιορισμός επιβάλλεται από την έλλειψη ξένου συναλλάγματος ή, κοντολογίς, απ' την έλλειψη δολαρίων. Τα γεγονότα του 1989 και 1990 εξαφάνισαν κάθε υπόλειμμα ιδεολογικής νομιμότητας και αξιοπιστίας σ' αυτό τον «δεύτερο» κόσμο των «σοσιαλιστικών» χωρών. Αν και πολλοί παρατηρητές επικεντρώνουν την προσοχή τους στη χρεοκοπία του «σοσιαλιστικού» συστατικού αυτής της ιδεολογίας στην Ευρώπη και στην Ασία ή την Αφρική, η πραγματικότητα έχει υποσκάψει εξίσου και το «εθνικιστικό» της συστατικό, αν όχι ακόμη περισσότερο. Απόδειξη πως άλλες εθνικές αναπτυξιακές στρατηγικές στην Αφρική, τη Λατινική Αμερική και την Ασία ήταν ουσιαστικά ίδιες και πολλές φορές απέτυχαν το ίδιο, ή και χειρότερα. Αυτό το συμπέρασμα βγάλαμε απ' τη συγκριτική μας μελέτη, γύρω από την οικονομική πολιτική των κομμουνιστικών κομμάτων, των στρατιωτικών δικτατοριών και των δημοκρατικών κυβερνήσεων που τις διαδέχθηκαν. Μακροπρόθεσμα λοιπόν, η ειρωνεία έγκειται στο ότι οι προοπτικές για μια «άλλη» εθνική ανάπτυξη, με οποιαδήποτε άλλα πολιτικά μέσα, είτε μεμονωμένα είτε μαζί, δεν είναι καθόλου καλές. Αντίθετα, οι προοπτικές αυτές είναι σήμερα μάλλον ζοφερές για τις υπο-αναπτυσσόμενες τριτο-

κοσμικές περιοχές της Ανατολικής Ευρώπης και της πρώην Σοβιετικής Ένωσης. Τέλος, ανεξάρτητα από την εθνική τους ιδεολογία ή την κρατική πολιτική, οι προοπτικές είναι το ίδιο δυσοίωνες, και σε ορισμένες περιπτώσεις ακόμα χειρότερες, για τις περισσότερες άλλες, ακόμη υπο-αναπτυσσόμενες, περιοχές του Τρίτου Κόσμου.

Έχουν σημασία οι πολιτικές ιδεολογίες σε μια διεθνή οικονομία;

Η δεκαετία του '80 σημαδεύτηκε από τη μετάβαση, τόσο στην Ανατολή όσο και στο Νότο, απ' την ιδεολογία της «ανάπτυξης» σ' εκείνη της «δημοκρατίας». Ωστόσο, η ίδια δεκαετία πρέπει να μας έχει πια καταδείξει το πόσο άσχετες ή επουσιώδεις είναι οι εθνικές πολιτικές ιδεολογίες στο πλαίσιο μιας παγκόσμιας οικονομίας.

Οι σημαντικότερες διεθνείς και εθνικές, οικονομικές και πολιτικές, στρατηγικές, που υιοθετήθηκαν και εφαρμόστηκαν σε όλο τον κόσμο στη δεκαετία του '80, ήταν συχνά αντίθετες στις «κυρίαρχες» ιδεολογίες. Αυτές, με τη σειρά τους, ήταν σε μεγάλο βαθμό άσχετες με τις απαραίτητες πολιτικές και οικονομικές αντιδράσεις που απαιτούσαν οι ανεξέλεγκτες παγκόσμιες οικονομικές συνθήκες. Στην ανάλυσή μου για τις επαναστάσεις του 1989 στην Ανατολική Ευρώπη⁴ και στην απάντησή μου στον Φράνσις Φουκουγιάμα⁵, προσπάθησα να δείξω πως η ιδεολογική του θέση ότι «μακροπρόθεσμα, η ιδεολογία υπερισχύει του υλικού κόσμου», δεν επιβεβαιώνεται απ' την υλική πραγματικότητα. Πρόσφατα, μάλιστα, η υλική πραγματικότητα απέδειξε το εντελώς αντίθετο της θέσης Φουκουγιάμα και απειλεί να κάνει πάλι το ίδιο στα επόμενα χρόνια.

Έτσι, στη δεκαετία του '70, η ίδια αναπτυξιακή στρατηγική με βάση τις εξαγωγές/εισαγωγές, υιοθετήθηκε τόσο από κομμουνιστικές κυβερνήσεις στην Ανατολή (Πολωνία, Ρουμανία, Ουγγαρία) όσο κι από στρατιωτικές δικτατορίες στο Νότο (Αργεντινή, Βραζιλία, Χιλή). Στη δεκαετία του '80, η ίδια πολιτική λιτότητας για την εξυπηρέτηση των χρεών, με βάση το μοντέλο του ΔΝΤ, υιοθετήθηκε και εφαρμόστηκε από κομμουνιστικές κυβερνήσεις στην Ανατολή (Πολωνία, Ρουμανία, Ουγγαρία, Γιουγκοσλαβία) και από στρατιωτικές δικτατορίες και άλλες αυταρχικές κυβερνήσεις καθώς και απ' τις διάδοχες τους δημοκρατικές κυβερνήσεις στο Νότο (Αργεντινή, Βραζιλία, Μεξικό, Φιλιππίνες)⁶.

4. Andre Gunder Frank, «Revolution in Eastern Europe: Lessons for Democratic Socialist Movements (and Socialists)» στο *The Future of Socialism: Perspectives from the Left*. επιμ. William K. Tabb, (New York: Monthly Review Press 1990), σελ. 87-105. Επίσης στο *Third World Quarterly* (London) XII, 2, Απρίλιος, 1990, σελ. 36-52

5. Andre Gunder Frank, «No End to History! History to No End?» *Social Justice, San Francisco*, Vol. 17, No.4, Δεκ. 1990. Επίσης *ENDpapers* 21, Nottingham, No. 21, Φθινόπωρο, 1990, σελ. 52-71.

6. Βλ. για περισσότερες λεπτομέρειες στο άρθρο του συγγραφέα «Είναι επικτός ο σοσιαλισμός;» *Κοινωνία και Φύση*, αρ. 6, σελ. 143-166.

Διέφερε, λοιπόν, η οικονομική στρατηγική της «σοσιαλιστικής» Ανατολής, πριν τον ερχομό της δημοκρατίας, ή μήπως διαφέρει τώρα μετά τον «τελικό» ερχομό της; Ας πάρουμε για παράδειγμα την Πολωνία. Γιατί οι κυβερνήσεις των κομμουνιστών Γκομούλκα και Γκέρεκ, του κομμουνιστή στρατηγού Γιαρουζέλσκι και του πρωθυπουργού της Αλληλεγγύης Μαζοβιέσκι εφάρμοσαν όλοι την ίδια αντιλαϊκή πολιτική; Στην πραγματικότητα, η Αλληλεγγύη και οι κομμουνιστές πρότειναν ουσιαστικά τις ίδιες ισχνές οικονομικές μεταρρυθμίσεις το 1981, πριν ο στρατηγός Γιαρουζέλσκι επιβάλει το στρατιωτικό νόμο στις 13 Δεκεμβρίου. Ο Γιαρουζέλσκι, όμως, δεν διέθετε την πολιτική δύναμη να επιβάλει ούτε τις μεταρρυθμίσεις που υποστήριζε η Αλληλεγγύη, επειδή κυβερνούσε με στρατιωτικό νόμο αντί της λαϊκής βούλησης που εκπροσωπούσε η Αλληλεγγύη! Πού έγκειται και ποια είναι η δημοκρατική έκφραση αυτής της λαϊκής κυριαρχίας σήμερα που η Αλληλεγγύη βρίσκεται στην εξουσία (ή μάλλον στην κυβέρνηση) και χρησιμοποιεί τη λαϊκή εντολή για να επιβάλλει πιο δραστικό αντιλαϊκό σφίξιμο του ζωναριού απ' ό,τι η προηγούμενη κυβέρνηση; Η ίδια ερώτηση μπορεί να τεθεί και για τις κυβερνήσεις, δημοκρατικά εκλεγμένες ή μη, στην Ουγγαρία, στη Γιουγκοσλαβία και αλλού. Στην Ουγγαρία, μετά απ' τις πρώτες ελεύθερες εκλογές, όλα τα κόμματα συμφώνησαν να ακολουθήσουν τις συνταγές του ΔΝΤ.

Υπάρχουν, λοιπόν, «ιδεολογικά» μαθήματα που μπορούμε να πάρουμε απ' τις συγκρίσεις και τα πρότυπα αυτών των οικονομικών στρατηγικών — ή των επιτυχιών και των αποτυχιών; Λοιπόν ναι, υπάρχουν μερικά: στις περιπτώσεις της Λατινικής Αμερικής και της Νοτιοανατολικής Ασίας, μπορεί κανείς να επικαλεστεί ακόμα τον «εθνικιστικό» «αντι-ιμπεριαλισμό» και μερικές φορές και το «σοσιαλισμό» για να εκφράσει και να κινητοποιήσει τη λαϊκή αντίθεση στην πολιτική της οικονομικής λιτότητας. Κάτι τέτοιο δεν είναι σήμερα δυνατό πουθενά στην Ανατολική Ευρώπη — αφού «ο σοσιαλισμός απέτυχε» και τα κομμουνιστικά κόμματα είναι ανυπόληπτα. Αυτά ήταν που αρχικά προκάλεσαν την εγχώρια οικονομική κρίση και κατόπιν εφάρμοσαν πολιτική χρεών και λιτότητας. Και φυσικά, ήταν υποχείρια όργανα του ρωσικού ιμπεριαλισμού. Κανείς λοιπόν δεν μπορεί να επικαλεστεί αυτά τα κόμματα ή την πολιτική τους. Απ' την άλλη πλευρά, η Δύση αντιπροσωπεύει το μέλλον. Επιπλέον, το δυτικό ΔΝΤ και η πολιτική του αποτελούσαν το «κρυφό όπλο», και τον «de facto σύμμαχο», των αντιπολιτευτικών ομάδων. Οι τελευταίες, βρίσκονται σήμερα στην εξουσία, ή προσπαθούν να βρεθούν, κυρίως χάρη στην οικονομική κρίση και κατά δεύτερο λόγο χάρη στην πολιτική κρίση που προξένησε η εφαρμογή των «προσαρμοστικών» προγραμμάτων λιτότητας, με την υποστήριξη του ΔΝΤ. Σήμερα, λοιπόν, όχι μόνον δεν υπάρχει οικονομική εναλλακτική λύση, αλλά ούτε και πολιτική τοιαύτη, στην περαιτέρω πολιτική της λιτότητας, που είναι στενά δεμένη με το ΔΝΤ και άλλες δυτικές συμβουλές και όρους.

Η οικονομική κρίση και άλλοι σχετικοί οικονομικοί παράγοντες στην Ανατολική Ευρώπη και την τ. Σοβιετική Ένωση συνέβαλαν σημαντικά στην επιθυμία και τη

δυνατότητα των κοινωνικών (όπως επίσης και των εθνικών/εθνικιστικών) κινημάτων να κινητοποιήσουν έναν τόσο μεγάλο αριθμό ανθρώπων για τόσο μεγαλεπήβολους πολιτικούς στόχους. Η δεκαετία του '80, που στην πραγματικότητα άρχισε γύρω στο 1975, ονομάζεται σήμερα «περίοδος της στασιμότητας» στην τ. Σοβιετική Ένωση και προκάλεσε μια επιταχυνόμενη οικονομική κρίση και την απόλυτη επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου στο μεγαλύτερο μέρος της Ανατολικής Ευρώπης (όπως και στη Λατινική Αμερική, την Αφρική και σε ορισμένες άλλες περιοχές του κόσμου)⁷. Είναι ακόμη σημαντικό ότι, ιδιαίτερα στην Ανατολική Ευρώπη, η περίοδος αυτή σήμανε μια σημαντική επιδείνωση και οπισθοδρόμηση στη σχετική ανταγωνιστική της θέση και στο βιοτικό της επίπεδο, σε σύγκριση τόσο με τη Δυτική Ευρώπη όσο και με τις βιομηχανοποιούμενες χώρες (NICs) στην Ανατολική Ασία.

Επιπλέον, η πορεία και η (κακή) διαχείριση της οικονομικής κρίσης προκάλεσε αλλαγές σε θέσεις κυριαρχίας/προνομίων και εξάρτησης/ εκμετάλλευσης ανάμεσα σε χώρες, τομείς και κοινωνικές ομάδες (γυναικών, εθνοτικές κ.λπ.) στο εσωτερικό της τ. Σοβιετικής Ένωσης και της Ανατολικής Ευρώπης. Όλες αυτές οι οικονομικές αλλαγές και πιέσεις γέννησαν ή πυροδότησαν κοινωνική δυσαρέσκεια, αιτήματα και κινητοποιήσεις, που εκφράστηκαν μέσα από την αναβίωση κοινωνικών (και εθνοτικών/ εθνικιστικών) κινημάτων—με μια ποικιλία ομοιοτήτων και διαφορών μεταξύ τους. Είναι γνωστό ότι η δυσαρέσκεια που οφείλεται στην οικονομική κατάσταση τροφοδοτείται τόσο απ' την απόλυτη — η σε σχέση με συγκεκριμένα στοιχεία — πτώση του συνηθισμένου βιοτικού επιπέδου, όσο και από σχετικές μεταβολές στην οικονομική ευημερία ομάδων του πληθυσμού. Οι περισσότερες οικονομικές κρίσεις είναι πολωτικές: πλουτίζουν περισσότερο, σχετικά, αν όχι και απόλυτα, τους πιο ευημερούντες, και ρίχνουν σε χειρότερη φτώχεια, σχετικά, αλλά και απόλυτα, τους ήδη φτωχούς και ιδιαίτερα τις γυναίκες.

Έτσι, οι βαρυσήμαντες οικονομικές και πολιτικές αλλαγές της περεστρόικα και της γκλάσνοστ στη Σοβιετική Ένωση και την Ανατολική Ευρώπη, και συνακόλουθα το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, δεν αναδύθηκαν απλώς απ' το κεφάλι του Μιχαήλ Γκορμπατσόφ, όπως η Παλλάς Αθηνά απ' τον Δία. Ο ίδιος ο Γκορμπατσόφ είπε πως ήταν «αναπόφευκτες». Όπως η (οικονομική) αναγκαιότητα είναι η μητέρα της (πολιτικής) εφεύρεσης. Αν δεν υπήρχε ο Γκορμπατσόφ, θα έπρεπε να τον επινοήσουμε. Η πραγματιστική του πρακτική ξεπερνά και ανατρέπει ιδεολογικές προκαταλήψεις, συμπεριλαμβανομένων και των δικών του, καθώς κι εκείνες των αντιπάλων του, τόσο στην πατρίδα του όσο και στο εξωτερικό. Οι επείγουσες ανάγκες της παγκόσμιας οικονομίας γέννησαν κάθε είδος πραγματιστικής πρακτικής και πολιτικής ειρωνείας στη δεκαετία του '80.

7.. Andre Gunder Frank, «American Roulette in the Globonomic Casino: Retrospect and Prospect on the World Economic Crisis Today» στο *Research in Political Economy*, επιμ. Paul Zarembka, (Greenwich: JAI Press, 1988) σελ. 3-43.

Η πολιτική ειρωνεία είναι ότι δεν ήταν μικρή η συμβολή στην αποτυχία του «υπαρκτού σοσιαλισμού» από την ανεπιτυχή εφαρμογή των αναπτυξιακών μοντέλων που βασιζόντουσαν στις εξαγωγές/εισαγωγές και της πολιτικής «λιτότητας τύπου ΔΝΤ» που επεβλήθη στην Ανατολή. Και όμως, ο «υπαρκτός καπιταλισμός» ακολούθησε τα ίδια μοντέλα και την ίδια στρατηγική στο Νότο, όπου απέτυχε επίσης. Ωστόσο, κανείς δεν το τονίζει αυτό ούτε στη Δύση, ούτε στην Ανατολή, και κανείς στο Νότο δεν έχει πια να προσφέρει μια πειστική «σοσιαλιστική εναλλακτική λύση». Γιατί λοιπόν έγινε μια «αλλαγή του συστήματος» στην Ανατολή (σ' ένα τμήμα της) μπροστά στην αποτυχία, ενώ δεν έγινε καμιά αλλαγή στο Νότο μπροστά στην ίδια αποτυχία; Η Τζην Κερκπάτρικ είχε άδικο όταν έλεγε ότι οι «ολοκληρωτικές» χώρες στην Ανατολή δεν αλλάζουν, ενώ οι «αυταρχικές» στη Δύση αλλάζουν. Στην πραγματικότητα, είναι συζητήσιμο το αν σε οποιαδήποτε απ' τις δυο περιπτώσεις υπήρξε κάποια «αλλαγή του συστήματος», ή ένα «τέλος της ιστορίας». Τα νέα δημοκρατικά καθεστώτα θα είναι ακόμα λιγότερο ικανά να αντιδράσουν στην κρίσιμη κατάσταση της παγκόσμιας οικονομίας από τα ολοκληρωτικά καθεστώτα που προηγήθηκαν.

Δημοκρατία και ιδιωτικοποιήσεις

Ένα άλλο παράδειγμα ιδεολογικής σύγχυσης είναι η σημερινή μόδα των «ιδιωτικοποιήσεων», που επίσης ταυτίζεται με τη «δημοκρατία». Δυστυχώς, αυτή η ιδεολογικά προωθούμενη ιδιωτικοποίηση δεν αποτελεί φάρμακο για τα δεινά της Κεντρικής/Ανατολικής Ευρώπης, περισσότερο απ' ό,τι αποτελούσε φάρμακο για τα δεινά της Λατινικής Αμερικής και άλλων περιοχών η πολιτική της σταθεροποίησης και των ιδιωτικοποιήσεων που είχαν εφαρμοστεί εκεί. Στην πραγματικότητα, μέσα στη σημερινή εκτεταμένη παγκόσμια ύφεση, το μόνο που μπορεί να κάνει η πολιτική των ιδιωτικοποιήσεων είναι να κοινωνικοποιήσει τη φτώχεια και να την εντείνει ακόμη περισσότερο.

Η σημερινή τρέλα των ιδιωτικοποιήσεων είναι το ίδιο οικονομικά παράλογο και πολιτικά ιδεολογική, όπως και η προηγούμενη μανία των εθνικοποιήσεων. Έχει ελάχιστη σημασία αν μια επιχείρηση ανήκει σε ιδιώτη ή το δημόσιο, εφόσον, είτε ιδιωτική είτε δημόσια, υπόκειται στους ίδιους όρους ανταγωνισμού στην παγκόσμια αγορά. Οι μοναδικές εξαιρέσεις στον κανόνα αυτό είναι οι δημόσιες επιχειρήσεις που επιδοτούνται απ' τον κρατικό προϋπολογισμό, καθώς και οι αντίστοιχες ιδιωτικές που επίσης επιδοτούνται απ' τον κρατικό προϋπολογισμό και/ή σώζονται απ' τη χρεοκοπία «για το δημόσιο συμφέρον». Γνωστά παραδείγματα στις ΗΠΑ είναι η Chrysler Corporation του Ντιτρόιτ, η τράπεζα Continental του Σικάγου και η Trust Company (η όγδοη σε μέγεθος αμερικανική τράπεζα), οι τράπεζες αποταμίευσης και δανείων του Οχάιο, του Μέριλαντ, της Καλιφόρνιας και του Τέξας, ακόμη και η πόλη της Νέας Υόρκης. Επιπλέον, οι επιχειρήσεις στην αγορά, είτε δημόσιες είτε ιδιωτικές, μπορούν να κάνουν εξ ίσου καλές και κακές επενδύσεις και να πάρουν

άλλες αποφάσεις σχετικές με τη διαχείριση. Στη δεκαετία του '70, η (δημόσια) British Steel, λανθασμένα, προέβαινε σε υπερ-επενδύσεις, ενώ η (ιδιωτική) US Steel, εξίσου λανθασμένα, έκανε υπο-επενδύσεις. Στη δεκαετία του '80 και οι δύο χαλυβουργικές μονάδες έκλεισαν, παρά τις αντιρρήσεις των εργαζομένων. Το ίδιο έκανε η ιδιωτική χαλυβουργία στη Γερμανία επί κυβέρνησης χριστιανοδημοκρατών, καθώς και η δημόσια χαλυβουργία στη Γαλλία επί κυβέρνησης σοσιαλιστών.

Οι σημερινές ιδιωτικοποιήσεις δημόσιων επιχειρήσεων στην Ανατολή και στο Νότο, σε ευκαιριακές τιμές μετοχών που διπλασιάζονται την επόμενη εβδομάδα στο εθνικό χρηματιστήριο, αποτελούν το ίδιο μια σκανδαλώδη πρακτική όπως και οι εθνικοποιήσεις ζημιογόνων επιχειρήσεων στο παρελθόν και η εξαγορά τους σε τιμές πάνω απ' την τιμή της αγοράς, ή οι εθνικοποιήσεις κερδοφόρων επιχειρήσεων με μικρή ή καθόλου αποζημίωση. Αυτό το δόλιο παιχνίδι αποτελεί ακόμη μεγαλύτερο σκάνδαλο στην περίπτωση επιχειρήσεων στην Ανατολή και στο Νότο, που σήμερα ιδιωτικοποιούνται και εξαγοράζονται με υποτιμημένο εγχώριο νόμισμα (ή ανταλλάσσονται έναντι χρεών) από ξένες εταιρείες ή κοινοπραξίες, που διαθέτουν ξένο συνάλλαγμα απ' το εξωτερικό. Εν κατακλείδι, η συζήτηση για τις ιδιωτικοποιήσεις είναι πλαστή: οι ιδιωτικοποιήσεις έχουν πολύ μικρότερη σχέση με την παραγωγικότητα και πολύ μεγαλύτερη σχέση με μια ακόμη πιο άδικη κατανομή του πλούτου.

Αντιπροσωπευτική δημοκρατία και ελεύθερη αγορά

Με μια πρώτη ματιά, φαίνεται περίεργο το πώς έχει γίνει σήμερα της μόδας να ταυτίζεται ο «καπιταλισμός» της ελεύθερης αγοράς με την αντιπροσωπευτική «δημοκρατία», σα να ήταν αξεχώριστα, αν όχι απαραίτητα μεταξύ τους. Όμως, αν το καλοσκεφτούμε, αυτή η καινούργια μόδα ίσως δεν είναι παρά ένας τρόπος να πλασάρουν περισσότερη «καπιταλιστική» ανισότητα της αγοράς και εξασθένιση της λαϊκής εξουσίας—μεταμφιεσμένες σε «δημοκρατική» αυτοδιάθεση.

Όπως το χρήμα, έτσι και η κοινοβουλευτική δημοκρατία μοιάζει πολυπόθητη, ιδιαίτερα όταν κάποιος δεν την έχει. Ο πολίτης που την στερείται είναι εύλογο πως θα εκτιμήσει τις εκλογές ανάμεσα σε πολλά κόμματα, όπως κι έναν πιο ελεύθερο Τύπο για τη συζήτηση πολιτικών και άλλων απόψεων, κ.λπ. Ιδιαίτερα, αυτή είναι η περίπτωση στη «σοσιαλιστική» Ανατολή, όπου οι καταπιεστικές γραφειοκρατίες των κομμουνιστικών κομμάτων και η ξένη κυριαρχία είχαν παραλύσει την οικονομική ανάπτυξη και την πολιτική έκφραση. Την επάνοδο της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας καλωσορίζουν επίσης σ' εκείνες τις χώρες του Νότου, της αμερικανικής ηπείρου και της νοτιοανατολικής Ασίας, όπου τα στρατιωτικά ή άλλα αυταρχικά καθεστώτα είχαν οδηγήσει την οικονομία στον πάτο και στο λάκκο των χρεών. Το ανθρώπινο κόστος υπήρξε αρχικά δεκάδες χιλιάδες δολοφονίες, εξαφανίσεις και βασανισμοί, και ύστερα μεγάλη πείνα, ασθένειες, παιδική θνησιμότητα, εγκληματικότητα, κ.λπ. Μια ολόκληρη γενιά πάσχει από τραγικά μειωμένες ευκαιρίες στη ζωή. Ίσως δεν

χρειάζεται να τονίσουμε πως όλα αυτά ήταν ποσοτικά και ποιοτικά χειρότερα στον (καπιταλιστικό) Νότο απ' ό,τι στη «σοσιαλιστική» Ανατολή. Εντούτοις, οι καινούργιες δημοκρατίες προσφέρουν λίγες ελπίδες για την αντιστροφή αυτής της ανθρωπίνης τραγωδίας.

Παρά τα διδάγματα της παγκόσμιας οικονομικής ιστορίας, ορισμένοι θέλουν τώρα να συνδέσουν τη δημοκρατία με την ελεύθερη αγορά και/ή τον καπιταλισμό. Στην Ανατολή, οι περισσότεροι άνθρωποι συσχετίζουν τον καπιταλισμό με υποσχέσεις ενός λαμπρού μέλλοντος. Στο Νότο, πάντως, ο καπιταλισμός συσχετίζεται με πικρή εμπειρία στο παρελθόν και στο παρόν. Σε μερικές χώρες, η θλιβερή κατάσταση της οικονομίας απειλεί ξανά το δημοκρατικό πολίτευμα. Δυστυχώς, οι Πολωνοί ήδη γεύονται την εμπειρία των ίδιων πικρών καρπών της αγοράς/ δημοκρατίας (συν τα χρέη) που στο πρόσφατο παρελθόν είχαν οι Αργεντινοί, οι Βραζιλιάνοι και οι Φιλιππινέζοι.

Απ' την άλλη πλευρά, οι «επιτυχίες» των Ανατολικοασιατικών NIC και της Ιαπωνίας έχουν ελάχιστα συσχετιστεί με την κοινοβουλευτική δημοκρατία. Η Ιαπωνία είχε μεν τακτικές εκλογές, αλλά το κυβερνών κόμμα LDP μονοπωλούσε την εξουσία σχεδόν τόσο καιρό όσο και το αντίστοιχο PRI στο Μεξικό. Επιπλέον, οι κομματικές διαμάχες στα κόμματα LDP και PRI δεν αντανακλούν εναλλακτικές πολιτικές επιλογές αλλά προσωπικά συμφέροντα αναρρίχησης στην ηγεσία. Η Νότια Κορέα, η Ταϊβάν και η Σιγκαπούρη έχουν «ευημερήσει» κάτω από εντελώς αυταρχικά καθεστώτα, τα οποία μόλις τώρα αρχίζουν να υποχωρούν μπροστά στην οικονομική επιτυχία. Στο Χονγκ Κονγκ, βέβαια, δεν υπήρξε ποτέ πολιτική δημοκρατία κι ούτε υπάρχει περίπτωση να συζητήσουν κάτι τέτοιο οι Κινέζοι της γειτονικής ενδοχώρας ή οι Άγγλοι απ' το μακρινό τους νησί. Οι Κινέζοι του Χονγκ Κονγκ ψηφίζουν δημοκρατική αυτοδιάθεση περισσότερο «με τα πόδια», αποδημώντας σε άλλα μέρη, παρά με την ψήφο τους.

Στη Δύση, δηλαδή τη Βόρεια Αμερική, τη Δυτική Ευρώπη και πιο πρόσφατα σε τμήματα της Νότιας Ευρώπης και της Ωκεανίας, η πολιτική κοινωνική δημοκρατία υπήρξε πολύ λιγότερο η αιτία απ' ό,τι το αποτέλεσμα της οικονομικής επιτυχίας στην καπιταλιστική αγορά —και το σημαντικότερο— στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά. Οι χώρες αυτές στη Δύση μπόρεσαν να αντέξουν την ακριβή πολυτέλεια της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας μόνον όπου, και όταν, η βάση της οικονομικής τους ευημερίας τούς παρείχε αυτή τη δυνατότητα. Είναι βέβαια λεπτό και συζητήσιμο το να τονίσουμε ότι χωρίς ένα καθεστώς σχέσεων Δύσης/Νότου, που βασιζόταν στον «ιμπεριαλισμό» και την «αποικιοκρατία» στο παρελθόν, καθώς και στην «άνιση ανταλλαγή» που εξακολουθεί μέχρι σήμερα, η Δύση δεν θα ήταν σε θέση να αποκτήσει και να διατηρήσει τον βασικό οικονομικό της πλούτο, το εισόδημα, την κοινωνική δημοκρατία—και, μαζί μ' αυτά, την πολιτική δημοκρατία. Δυστυχώς γι' αυτές, οι «σοσιαλιστικές» χώρες στην Ανατολή ελάχιστα μπόρεσαν να επωφεληθούν από παρόμοιου τύπου εισροή εισοδή-

ματος απ' το Νότο. Οι αιτίες αυτής της αποτυχίας δεν έχουν τόση σχέση με την ανεπάρκεια του σοσιαλιστικού σχεδιασμού μέσα στις ίδιες τις χώρες, όσο με την ανεπαρκή διείσδυσή τους στην παγκόσμια αγορά. Όσο για τον εξαρτημένο Νότο, έχει υποφέρει πολύ, οικονομικά, κοινωνικά και πολιτικά, απ' την υποστήριξη που παρείχε στην οικονομική ανάπτυξη και στην πολιτική δημοκρατία της Δύσης.

Ο Τρίτος Κόσμος αποτελεί φυσικά τη χαρακτηριστικότερη περίπτωση αποτυχίας της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας να διαχειριστεί τον υλικό κόσμο, ή να εφαρμόσει τη δική της οικονομική πολιτική. Πού βρίσκεται η δημοκρατική διαχείριση του υλικού κόσμου, ή ακόμη και η εφαρμογή της οικονομικής πολιτικής «από, και για το λαό» της Αργεντινής στις εκλεγμένες κυβερνήσεις της κ. Περόν, τη χούντα των στρατηγών—απ' τον Βιντέλα μέχρι τον Γκαλτιέρι— καθώς και τους εκλεγμένους προέδρους Αλφονσίν και Μενέμ; Όλοι τους εφάρμοσαν μια αντιλαϊκή οικονομική πολιτική λιτότητας του ενός ή του άλλου είδους. Όλοι απέτυχαν να ικανοποιήσουν τόσο τις καταναλωτικές επιθυμίες του κόσμου, όσο και την παραγωγική ανάπτυξη του έθνους/της χώρας/ του κράτους. Μετά από μια, ήδη δεκαπενταετή κρίση, το 1989, το εθνικό εισόδημα μειώθηκε κατά 10% ακόμη, ενώ το λαϊκό εισόδημα μειώθηκε κατά 50%. Στα πρόσφατα χρόνια, το μερίδιο μισθών και αποδοχών μειώθηκε από το 50% στο 20% του εθνικού εισοδήματος. Σήμερα, ο λαϊκιστής περονιστής πρόεδρος Μενέμ επιβάλλει ακόμη πιο σκληρή λιτότητα απ' τον προκάτοχό του Αλφονσίν.

Στο Περού, με τον δημοκρατικά εκλεγμένο πρόεδρο Άλαν Γκαρσία, το εθνικό εισόδημα μειώθηκε κατά 20% το 1989 και το λαϊκό εισόδημα ίσως έπεσε σε ποσοστό μεγαλύτερο από 50%. Είναι αυτό δημοκρατική διακυβέρνηση από, και για το λαό; Οι Περουβιανοί καταψήφισαν το πρόγραμμα σταθεροποίησης του ΔΝΤ, που υποστήριζε ο «σίγουρος» υποψήφιος Βάργκας Λιόσα, και εξέλεξαν τον υποψήφιο-έκπληξη Αλμπέρτο Φουτζιμόρι. Ήταν πραγματικά έκπληξη, γιατί υπέστησαν το «Φουτζισόκ» της ζωής τους, όταν ο νέος πρόεδρος εφάρμοσε ακριβώς την οικονομική πολιτική του αντιπάλου του, την οποία είχε απορρίψει το εκλογικό σώμα. Στην Κεντρική Αμερική, η οικονομική κρίση έχει ρημάξει τις οικονομίες όλων των χωρών, σχεδόν στον ίδιο βαθμό, ανεξάρτητα από το εάν το καθεστώς ήταν δημοκρατικό, όπως στην Κόστα Ρίκα, συγκαλυμμένη στρατιωτική εξουσία πίσω απ' τους θρόνους των εκλεγμένων προέδρων, όπως στο Σαλβαδόρ και τη Γουατεμάλα, ή «μαρξιστικός» «σοσιαλισμός», όπως στη Νικαράγουα, ο οποίος εφάρμοσε μια «condicionalidad sin fondo» (δηλαδή προσαρμοστική πολιτική λιτότητας που δεν είχε επιβληθεί απ' το ΔΝΤ) με τη δική του θέληση. Φυσικά, ο πόλεμος των Κόντρας, που υποκινείτο απ' τις ΗΠΑ, συνέβαλε στην εκτόξευση του πληθωρισμού σε ύψη πάνω από 30.000% ετησίως.

Τότε, οι Νικαραγουανοί είχαν να επιλέξουν ανάμεσα στον πόλεμο (που απειλούσε ο Μπους κατά των Σαντινίστας) και στο χρήμα (που πρόσφερε ο Μπους στην Τσαμόρο). Ο Νικαραγουανός λαός επέλεξε το χρήμα και την ειρήνη. Τελικά οι κερδισμένοι έφεραν σ' ένα βαθμό την ειρήνη, αλλά όχι και τα χρήματα που είχαν υποσχεθεί. Στον

Παναμά, ο «εκλεγμένος» —αλλά εγκάθετος των Αμερικανών— πρόεδρος Εντάρα κατέφυγε σε μια νηστεία/ απεργία πείνας, στην προσπάθειά του να πάρει τα χρήματα που, όπως υποστηρίζει, του είχαν υποσχεθεί για το λαό του. Σημειωτέον πως εξαιτίας του εμπάργκο στην αρχή, και της εισβολής αργότερα, οι Παναμέζοι υποφέρουν σήμερα από 50% ανεργία. Δεν είναι λοιπόν παράξενο —ή μήπως είναι;— που και οι Ανατολικογερμανοί, όπως οι Νικαραγουανοί και κάθε φυσιολογικό εκλογικό σώμα, ψήφισαν με κριτήριο το πορτοφόλι τους. Αλλά ποιο ήταν το όφελος; Έγιναν μια εξαρτημένη οικονομική αποικία της Δύσης και απέκτησαν 2 εκατομμύρια ανέργους —που τείνουν να γίνουν 3— κάτι για το οποίο δεν είχαν διαπραγματευτεί.

Γιατί όλα αυτά τα εκλογικά σώματα ψήφισαν με κριτήριο το βραχυπρόθεσμο πορτοφόλι τους; Επειδή δεν είχαν καλύτερη επιλογή. Εντούτοις, τελικά βρέθηκαν εντελώς προδομένοι από την «όλα ή τίποτα» επιλογή τους, καθώς και τις εκλεγμένες κυβερνήσεις τους. Γιατί όλες αυτές οι κυβερνήσεις ακολούθησαν και ακολουθούν ουσιαστικά την ίδια οικονομική πολιτική μπροστά στις ίδιες οικονομικές συνθήκες; Κι αυτό, διότι ήταν αναγκασμένες να πράξουν έτσι, με πιθανή εξαίρεση την κυβέρνηση Κολ στη Δ.Γερμανία, που ίσως είχε μερικές λιγότερο δαπανηρές επιλογές τις οποίες όμως αρνήθηκε να αξιοποιήσει. Δηλαδή, όλες αυτές οι κυβερνήσεις έπρεπε να κάνουν, όχι αυτό που ήθελε «ο λαός», αλλά αυτό που απαιτούσαν οι οικονομικές περιστάσεις. Όμως, αυτό που αποτελούσε τον καθοριστικό παράγοντα των πολιτικών «επιλογών» που έγιναν και γίνονται δεν ήταν απλώς η «εθνική» οικονομία και οι περιορισμοί που επιβάλλει στην εφαρμογή της λαϊκής θέλησης ο πλούτος ή η φτώχεια της οικονομίας. Πρώτα, και πάνω απ' όλα, αυτό που καθορίζει τα στενά περιθώρια της «δημοκρατικής» επιλογής και πολιτικής ήταν και είναι η εξάρτηση μέσα στην παγκόσμια οικονομία. Υπάρχει, λοιπόν, πραγματικά ένα «δημοκρατικό τέλος (της εξέλιξης) της ιστορίας»; Ή οι ψηφοφόροι επιλέγουν απλώς πολιτικούς ηγέτες, στο καθένα από τα εκατό και κάτι «κυρίαρχα» πλωτά σπίτια που επιπλέουν σ' έναν ωκεανό μεταβαλλόμενων οικονομικών ρευμάτων και περιοδικώς επαναλαμβανόμενων κρίσεων, πάνω στον οποίο οι κυβερνήσεις δεν έχουν κανένα έλεγχο; Ακόμη και ο καμαρώτος και/ή οι επιβάτες του Τιτανικού, που θα μπορούσαν να τακτοποιήσουν διαφορετικά τις πολυθρόνες στο κατάστρωμα, ίσως διέθεταν περισσότερες «δημοκρατικές» εξουσίες επιλογής «από και για τον λαό». Εντούτοις, στον Τιτανικό πνίγηκε το 80% των επιβατών της τέταρτης θέσης, το 60% της τρίτης, το 40% της δεύτερης και το 20% της πρώτης. Οι πλούσιοι και ισχυροί έχουν τουλάχιστον μια «δημοκρατική» πρωτιά στην εκλογή, τόσο στον Τιτανικό όσο και οπουδήποτε αλλού. Το χρήμα μιλάει πιο μεγαλόφωνα απ' τις ιδέες και τα ιδανικά.

Όταν, λοιπόν, ο Φουκουγιάμα λέει ότι «πρέπει να παραδεχτούμε πως μια σημαντική επανάσταση βρίσκεται σε εξέλιξη στον κόσμο, και στην επανάσταση αυτή μετράνε οι ιδέες», θα πρέπει να δώσουμε λίγη περισσότερη προσοχή από εκείνον για να καταλάβουμε ποιες είναι αυτές οι ιδέες και γιατί μετράνε. Αν υποστηρίξουμε πως αυτό που συμβαίνει στη Γερμανία και αλλού, γίνεται, προπάντων, στο καλό ιδεολο-

γικό όνομα της δημοκρατίας, ή εστω και στο κακό ιδεολογικό όνομα του εθνικισμού, απλώς χρησιμοποιούμε ένα ιδεολογικό πρόσχημα. Και οι δύο ιδεολογίες εξυπηρετούν την κάλυψη χυδαίων υλιστικών κινήτρων και πραγματικών υλικών δυνάμεων. Με την έννοια αυτή, επίσης, η θέση του Φουκουγιάμα δεν αντέχει μπροστά στις ενδείξεις—ή ακόμη και μπροστά σε μεγάλο μέρος της ίδιας του της ανάλυσης.

Δεν υπάρχει οποιαδήποτε σημαντική—αν υπάρχει καμιά—υλική βάση, για να περιμένουμε, στο εγγύς μέλλον, σημαντικές βελτιώσεις στις οικονομικο-πολιτικές σχέσεις της παγκόσμιας οικονομίας. Αντίθετα, οι εξελίξεις στην παγκόσμια οικονομία είναι πιθανό να χειροτερέψουν τα πράγματα, βραχυπρόθεσμα και μεσο/μακροπρόθεσμα. Όσο διατηρείται το βάρος των χρεών, που αυξάνεται μάλιστα στο εγγύς μέλλον, οι καταχρεωμένες οικονομίες στο Νότο θα εξακολουθούν να υποφέρουν και το χρέος αυτό θα απειλεί τη δημοκρατία τους. Αλίμονο, το ίδιο ισχύει για τις νέες, ή τις επίδοξες, αλλά καταχρεωμένες δημοκρατίες της Πολωνίας, της Ουγγαρίας, της Γιουγκοσλαβίας και των άλλων χωρών της Ανατολικής Ευρώπης. Οποιαδήποτε χρηματιστική διευθέτηση τύπου ΔΝΤ, ακόμη και οι εμπορικοί όροι της νέας Ευρωπαϊκής Τράπεζας για την Ανασυγκρότηση και Ανάπτυξη, το μόνο που μπορούν να κάνουν είναι να διατηρήσουν και να εντείνουν αναπόφευκτα αυτά τα βάρη και τους κινδύνους. Τέτοιες στρατηγικές θα επικτείνουν τα ίδια βάρη και κινδύνους και σ' άλλες χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης και ίσως στις Δημοκρατίες της Βαλτικής.

Η μακροπρόθεσμη παγκόσμια οικονομική ανάπτυξη που στηρίζεται στην εξοικονόμηση υλών και ανθρώπινου δυναμικού, επεκτείνει την περιθωριοποίηση ακόμα μεγαλύτερων περιοχών του Τρίτου Κόσμου, κατά τον αφρικανικό τρόπο. Αλλά και στη Δύση, η βιομηχανική/γεωργική πρόοδος/κάμψη, επίσης, περιθωριοποιεί όλο και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού της και τα ωθεί σε εθνικιστικά, ρατσιστικά ή άλλα, βυθισμένα στα ναρκωτικά και στην εγκληματικότητα, γκέτο. Σήμερα που η μαζική ανεργία και η αυξανόμενη περιφερειακή/τοπική διαφοροποίηση και κοινωνική πόλωση εμφανίζεται και στην Ανατολή, η ίδια οικονομική, κοινωνική και πολιτική περιθωριοποίηση απειλεί και την Ανατολή. Πράγματι, στα νότια τμήματα της Γιουγκοσλαβίας και της τ. Σοβιετικής Ένωσης, για να μην αναφέρουμε τη Δυτική Κίνα και άλλες περιοχές της, η περιθωριοποίηση αυτή είναι ήδη αισθητή.

Δεν υπάρχει λοιπόν καμιά ένδειξη ότι η ελεύθερη αγορά και η δημοκρατία, ή η οικονομική και η πολιτική ελευθερία, συμβαδίζουν πάντα. Στην πραγματικότητα, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει, εξίσου εύλογα, το αντίθετο. Σε μια κοινοβουλευτική δημοκρατία, κάθε άνδρας είναι μια ψήφος (τώρα ευτυχώς κάθε άνδρας ή γυναίκα). Στην ελεύθερη αγορά, κάθε δολάριο είναι μια ψήφος. Δηλαδή, πολλά δολάρια, πολλές ψήφοι. Κανένα δολάριο, καμιά ψήφος. Πράγματι, εκείνοι που έχουν, ή μπορούν να αποκτήσουν, μόνο λίγα, ή καθόλου, δολάρια στη χώρα τους, περιθωριοποιούνται και αποκλείονται, όχι μόνον απ' την ψηφοφορία σε οικονομικό επίπεδο, αλλά τείνουν επίσης να αποκλειστούν και απ' την ψηφοφορία σε πολιτικό επίπεδο. Δεν είναι τυχαίο που οι πιο περιθωριοποιημένοι φτωχοί εκλογείς σπάνια ψη-

φίζουν. Στις ΗΠΑ η αποχή είναι 50%, ενώ οι άστεγοι, ως στερούμενοι μόνιμης κατοικίας, δεν έχουν ούτε δικαίωμα ψήφου.

Παρομοίως, εκείνοι που δεν διαθέτουν καθόλου, ή μόνο λίγα, δολάρια στο εξωτερικό, και έχουν μόνο πέσος ή ζλότι στην πατρίδα τους, περιθωριοποιούνται τόσο οικονομικά, όσο και πολιτικά, στο παγκόσμιο σύστημα, εκτός βέβαια αν διαθέτουν μάρκα ή γιεν. Οι ετήσιες «οικονομικές» (στην πραγματικότητα πολιτικές) συναντήσεις κορυφής της Ομάδας των Επτά (G 7) προσφέρουν μια παραστατική εικόνα αυτού του κανόνα. Αυτό φαίνεται πιο καθαρά εάν πάρουμε υπόψη πως οι 5 ισχυρότεροι στην Ομάδα δέχονται τον Καναδά και την Ιταλία στον κύκλο τους μόνον από λόγους παραδοσιακής ευγένειας των προνομιούχων. Επιπλέον, ο μαγικός κύκλος αυτών που στην ουσία παίρνουν τις αποφάσεις, περιορίζεται ακόμη περισσότερο, στις κυβερνήσεις των 3 πιο ισχυρών, δηλαδή τις κεντρικές τράπεζες των ΗΠΑ, της Γερμανίας και της Ιαπωνίας, ενώ ακόμη κι εκείνες της Βρετανίας και τις Γαλλίας μένουν απ' έξω και κρυφοκοιτάζουν. Υπάρχει επίσης ένας ευρύτερος, είδος συμβουλευτικού, κύκλος των 24 βιομηχανικών χωρών του ΟΟΣΑ με κάποια γνώμη, αλλά όχι και ψήφο. Στα πολιτικά οικονομικά συμβούλια του κόσμου, έξω από την αίθουσα για ανώδυνες συζητήσεις της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ, η υπόλοιπη ανθρωπότητα που ζει στον «Τρίτο» και το «Δεύτερο» κόσμο, στο Νότο και στην Ανατολή, δεν διαθέτει ουσιαστικά ούτε φωνή ούτε ψήφο.

Το χειρότερο είναι πως η ελεύθερη αγορά δεν αποκλείει απ' την πολιτική επιρροή στη χώρα τους και στο εξωτερικό μόνον όσους δεν έχουν δολάρια. Η λειτουργία της ελεύθερης αγοράς είναι γενικά, τοπικά και διεθνώς, πολωτική, με αποτέλεσμα να κάνει τους πλούσιους πλουσιότερους και τους φτωχούς φτωχότερους—κι έτσι να τους περιθωριοποιεί ακόμη περισσότερο. Η Βίβλος μας λέει ότι αυτό δεν είναι καθόλου καινούργιο στη ζωή, όταν αναφέρει ότι «εις πάντα τον έχοντα θέλει δοθεί, από δε του μη έχοντος θέλει αφαιρεθεί» — ακόμη και η ασήμαντη οικονομική και πολιτική ψήφος που έχει. Φυσικά, η ελεύθερη αγορά, όπως κι ένα λαχείο, προσφέρει την ευκαιρία σε μερικούς, και την ψευδαίσθηση σε πολλούς, ότι θα κατακτήσουν μια καλύτερη θέση μέσα σ' αυτήν, κυρίως μέσα απ' την άσκηση κάποιας προσωρινής μονοπωλιακής εξουσίας, νόμιμης ή παράνομης, ηθικής ή ανήθικης. Αυτή η ευκαιρία είναι που κάνει την ελεύθερη αγορά (όπως και τα λαχεία) τόσο ελκυστική σε τόσο πολλούς, συμπεριλαμβανομένων και όσων χάνουν πάντα. Οι τελευταίοι, ωστόσο, έχουν μια άλλη πολιτική δυνατότητα για να κάνουν αισθητή την παρουσία τους: μπορούν να κινητοποιηθούν —και όντως κινητοποιούνται— μέσα από κοινωνικά κινήματα για να ασκήσουν μια άλλη μορφή δημοκρατίας.

Είναι εφικτή η κοινοβουλευτική δημοκρατία στο Νότο;

Έτσι, η λειτουργία της παγκόσμιας οικονομίας εμποδίζει την άσκηση πραγματικής εθνικής κυριαρχίας και την εφαρμογή πραγματικά δημοκρατικών αποφάσεων από

το λαό, του λαού και για το λαό, ιδιαίτερα στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Οι αιτίες για το ανέφικτο της φιλελεύθερης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας είναι πολλές, και μπορούμε εδώ να θυμηθούμε μόνο μερικές, που αναφέρονται τόσο σε ενδογενείς όσο και εξωγενείς παράγοντες.

Ακόμη και το καλύτερο από τα δημοκρατικά νεοεκλεγέντα κοινοβούλια δεν είναι παρά μια αναποτελεσματική λέσχη συζητήσεων, αν οι εξουσίες του περιορίζονται από το σύνταγμα και/ή τη δικαιοσύνη, ή ακόμη και από τμήματα της εκτελεστικής εξουσίας που ελέγχονται από ένα προηγούμενο αντιδημοκρατικό καθεστώς. Αυτή είναι σήμερα, για παράδειγμα, η περίπτωση της Χιλής. Ο στρατηγός Πινοσέτ εσκεμμένα δημιούργησε ένα σύνταγμα που εμποδίζει την άσκηση της δημοκρατίας. Η δικαστική εξουσία είναι επίσης ένα κατάλοιπο της δικτατορίας του και εξακολουθεί να αποφαινεται, ή απειλεί πως θα αποφανθεί, εναντίον της συνταγματικότητας ή της νομιμότητας, κάθε είδους δημοκρατικής πρωτοβουλίας. Ο ίδιος ο στρατηγός Πινοσέτ εξακολουθεί να είναι αρχηγός του στρατού και έχει δηλώσει δημοσίως ότι ο στρατός είναι ανεξάρτητος και δεν υπόκειται στον έλεγχο του δημοκρατικά εκλεγμένου προέδρου, πόσο μάλλον του κοινοβουλίου. Λίγο πριν εγκαταλείψει το προεδρικό γραφείο, ο στρατηγός Πινοσέτ εγκαινίασε αλλαγές στην οικονομική διοίκηση γενικά και στην Κεντρική Τράπεζα ειδικά, οι οποίες εσκεμμένα και αποτελεσματικά αποκλείουν σήμερα την κοινοβουλευτική και την προεδρική επιρροή, σε μια ολόκληρη σειρά ζωτικών οικονομικών αποφάσεων. Αυτό όμως δεν ήταν παρά το κερασάκι στην τούρτα, γιατί η καινούργια δημοκρατική κυβέρνηση στη Χιλή, όπως ακριβώς και αλλού, είναι έτσι κι αλλιώς υποχρεωμένη να ακολουθεί την ίδια οικονομική πολιτική που εφάρμοσαν οι στρατιωτικοί προκάτοχοί της.

Έτσι, αυτές οι χαρακτηριστικά χιλιανές διευθετήσεις αποτελούν απλώς συγκεκριμένα παραδείγματα ευρέως διαδεδομένων γενικών περιορισμών στην άσκηση της δημοκρατίας από, και για το λαό. Ο πιο έκδηλος γενικός περιορισμός είναι εκείνος που επιβλήθηκε απ' τους ίδιους τους στρατηγούς. Σε ολόκληρο τον Τρίτο Κόσμο, από τις Φιλιππίνες μέχρι τη νότιο και δυτική Ασία, σ' όλη την Αφρική και τη Λατινική Αμερική, η ένοπλη στρατιωτική εξουσία εξακολουθεί να βρίσκεται πίσω από τον καινούργιο δημοκρατικό θρόνο. Οι δημοκρατικά εκλεγμένες κυβερνήσεις στο Πακιστάν και την Ταϊλάνδη ανατράπηκαν πρόσφατα ξανά απ' το στρατό τους. Η πρόεδρος Ακίνο στις Φιλιππίνες και οι δύο πρόεδροι Αλφονσίν και Μενέμ στην Αργεντινή, έχουν υποστεί πολλές απόπειρες στρατιωτικού πραξικοπήματος. Οι μη στρατιωτικοί πρόεδροι —πόσο μάλλον τα νομοθετικά σώματα— στο Σαλβαδόρ και τη Γουατεμάλα, είναι ανίσχυροι μπροστά στην πραγματική εξουσία των ενόπλων δυνάμεων των χωρών τους. Στη Βραζιλία και αλλού στη Λατινική Αμερική, όπως επίσης και σ' όλη την Αφρική, οι επιλογές οποιασδήποτε πολιτικής κυβέρνησης καθορίζονται και περιορίζονται από την αιωνίως παρούσα απειλή της διακυβέρνησης κάτω από μια στρατιωτική δαμόκλεια σπάθη. Η σπάθη αυτή ίσως ξαναπέσει αλλού, όπως συνέβη στην Ταϊλάνδη και στο Πακιστάν. Οι ένοπλες αυτές δυνάμεις και οι

αξιωματικοί τους εκπαιδεύτηκαν πολλές φορές απ' τους δυτικούς και εξακολουθούν να επηρεάζονται ποικιλόμορφα απ' τη δυτική εξουσία. Ωστόσο, ακόμη κι αν δεν επηρεάζονταν από τη Δύση, οι στρατιωτικοί αυτοί θα αποτελούσαν και πάλι το βραχίονά των, κάθε άλλο παρά δημοκρατικών, οικονομικών ελίτ στις αντίστοιχες χώρες τους, που πάντα ακολουθούσαν και συνεχίζουν να ακολουθούν οικονομική πολιτική για τα δικά τους συμφέροντα, καθώς και για εκείνα των ξένων εταίρων τους. Η πολιτική αυτή, βέβαια, δεν σχεδιάζεται, ούτε εφαρμόζεται προς το συμφέρον της πλειοψηφίας του λαού, ή σύμφωνα με τις επιθυμίες που εκφράζει με τη δημοκρατική του ψήφο. Σίγουρα, κανένα δημοκρατικά εκλεγμένο κοινοβούλιο, κανέναν δημοκρατικά εκλεγμένο πρόεδρο και κανέναν απ' τους υπουργούς του δεν είναι σε θέση να ακολουθήσουν οποιαδήποτε εναλλακτική οικονομική πολιτική.

Ωστόσο, ο μεγαλύτερος δομικός περιορισμός στην άσκηση δημοκρατικής πολιτικής «από και για το λαό», δημιουργείται απ' τη συμμετοχή και τη θέση που καταλαμβάνουν οι χώρες σε μια παγκόσμια οικονομία, πάνω στην οποία δεν έχουν, και δεν μπορούν να έχουν, τον παραμικρό έλεγχο. Για να το δούμε κι αντίστροφα, η ουσιαστική δημοκρατία περιορίζεται πραγματικά αν δεν προχωρεί πέρα απ' τη διατύπωση και την εφαρμογή σχετικά ασήμαντων εγχώριων πολιτικών και αποκλείεται από κάθε αποτελεσματική παρέμβαση στις σημαντικότερες αποφάσεις οικονομικής στρατηγικής, που λαμβάνονται έξω απ' τη διαδικασία της δημοκρατίας «από, και για το λαό». Το χειρότερο δεν είναι μόνον ότι η οικονομική στρατηγική άλλων καθορίζει —από κάπου αλλού— την οικονομική πολιτική της εθνικής κυβέρνησης, αλλά ότι η ξένη οικονομική πολιτική μπορεί επίσης να επεμβαίνει άμεσα στην πολιτική διαδικασία και στην ίδια τη φύση αυτής της κυβέρνησης.

Μπορούμε να εξετάσουμε συνοπτικά μόνο δύο σχετικά παραδείγματα αμερικανικών οικονομικών αποφάσεων, που είχαν σοβαρές παγκόσμιες, οικονομικές και πολιτικές, συνέπειες. Τον Οκτώβριο του 1979, η απόφαση του Πωλ Βόλκερ, προέδρου της «Κεντρικής Τράπεζας» των ΗΠΑ (US Federal Reserve) να αυξήσει τα επιτόκια, και κατά συνέπεια την αξία του δολαρίου, έγινε η σημαντικότερη αιτία της κρίσης χρεών, άρα και της οικονομικής κρίσης και της «χαμένης δεκαετίας» του '80 σε μεγάλο μέρος του Τρίτου Κόσμου. Η ίδια απόφαση προώθησε επίσης την ύφεση, που άρχισε το 1979 και συνέβαλε στην εκλογή του Ρόναλντ Ρέιγκαν στην προεδρία. Σύμφωνα με το νόμο, το αμερικανικό εκλογικό σώμα και το Κογκρέσο, ακόμη και ο Αμερικανός πρόεδρος, δεν είχαν και δεν έχουν κανένα δικαίωμα να επέμβουν σε μια τέτοια απόφαση του Federal Reserve. Ο νόμος και η πολιτική «κυριαρχία», όπως βέβαια και η όλη οικονομική πραγματικότητα, εμποδίζουν κάθε δημοκρατική ή άλλη επιρροή, από και για το λαό, σε κάθε σημείο του Τρίτου Κόσμου και σε σχέση με οποιαδήποτε, ζωτική και καθοριστική για την οικονομική κατάσταση και τις πολιτικές επιλογές του λαού, απόφαση.

Η «ρηγκανομική» αντίδραση της αμερικανικής προεδρίας και του Κογκρέσου στην ύφεση του 1979-82, έβαλε τότε τις βάσεις για τα μείζονα γεγονότα της δεκαε-

τίας του '80 και του '90. Αντίθετα με τη ρηγκανική ιδεολογία που προέτρεπε στη μείωση του κρατικού ρόλου στην οικονομία και την εξάλειψη του αμερικανικού δημοσιονομικού ελλείμματος και χρέους, ο στρατιωτικός κεϋνσιανισμός του ρηγκανισμού αύξησε το έλλειμμα του προϋπολογισμού, έδωσε καινούργια ώθηση στο εμπορικό έλλειμμα και μέθυσε κυριολεκτικά το εξωτερικό χρέος των ΗΠΑ που έφτασε τα 3 τρισεκατομμύρια δολάρια. Έτσι, από το 1986 κιόλας, οι ΗΠΑ απέκτησαν το μεγαλύτερο εξωτερικό χρέος στον κόσμο. Παρ' όλα αυτά, η ενίσχυση της ενεργού ζήτησης που δημιούργησε η αύξηση των στρατιωτικών δαπανών, καθώς και η συνακόλουθη αύξηση του εγχώριου και εξωτερικού δανεισμού των ΗΠΑ, διατήρησε στην επιφάνεια όχι μόνο τη δική της οικονομία στη δεκαετία του '80, αλλά κι εκείνη ολόκληρης της Δύσης και των Ανατολικοασιατικών NIC. Τελικά, το κόστος το πλήρωσαν, χωρίς να το καταλάβουν, η άλλοτε Σοβιετική Ένωση, η Ανατολική Ευρώπη, η Μέση Ανατολή, η Αφρική και η Λατινική Αμερική, μεταξύ άλλων. Η παγκόσμια ύφεση από το 1979 και η αμερικανική οικονομική πολιτική έγιναν αιτία για τη μείωση των τότε σοβιετικών πηγών συναλλάγματος απ' την εξαγωγή πετρελαίου και χρυσού. Στη συνέχεια, οι στρατιωτικές δαπάνες του Ρέιγκαν για τον «πόλεμο των άστρων» και για την υποστήριξη ένοπλων «περιφερειακών» εξεγέρσεων ενάντια στις κυβερνήσεις του Αφγανιστάν, της Αιθιοπίας, της Μοζαμβίκης, της Αγκόλας, της Νικαράγουας και άλλων, γονάτισαν την τ. Σοβιετική Ένωση στη χρεοκοπία και τον πληθωρισμό. Η περεστρόικα και η αποτυχία της, όπως επίσης και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, ήταν τα οικονομικά και πολιτικά αποτελέσματα.

Αντίστοιχα ισχύουν για την «Επανάσταση του 1989» στην Ανατολική Ευρώπη. Οι «σοσιαλιστικές» της οικονομίες, όπως είδαμε παραπάνω, είχαν παγιδευτεί στην ίδια κρίση χρεών όπως η Λατινική Αμερική και η Αφρική. Στη δεκαετία του '80, η Ανατολική Ευρώπη υπέστη σοβαρή ύφεση, ενώ η Λατινική Αμερική και η Αφρική υπέστησαν σοβαρή κρίση. Σε όλες αυτές τις χώρες μειώθηκε δραστικά η ανταγωνιστικότητα τους ικανότητα στην παγκόσμια οικονομία, αν μη τι άλλο, επειδή οι επενδύσεις σε νέα τεχνολογία και ανθρώπινο κεφάλαιο, όπως επίσης και σε κοινωνικές υπηρεσίες, θυσιάστηκαν για χάρη της εξυπηρέτησης του αυξημένου εξωτερικού χρέους. Και στις τρεις αυτές περιοχές, οι αυταρχικές κυβερνήσεις και καθεστώτα που διαχειρίστηκαν άσχημα αυτή την οικονομική, και άρα πολιτική κρίση, έχασαν κάθε αξιοπιστία. Στη συνέχεια, αντικαταστάθηκαν, ή αντικαθίστανται σήμερα, από «δημοκρατικές» κυβερνήσεις — οι οποίες πρέπει να συνεχίσουν να διαχειρίζονται την ίδια οικονομική κρίση. Στη δεκαετία του '90, η ύφεση στην Ανατολική Ευρώπη μετατράπηκε σε σοβαρή οικονομική κρίση, χωρίς να έχει υποχωρήσει στην Αφρική και στη Λατινική Αμερική. Η Κίνα και η Ινδία απέφυγαν πολλές απ' τις συνέπειες της κρίσης της προηγούμενης δεκαετίας. Εντούτοις, οι οικονομίες τους υπέφεραν καθώς ανοίχτηκαν στην παγκόσμια οικονομία. Έτσι, η Κίνα και η Ινδία, βρίσκονται σήμερα σε κρίσιμότερη θέση και ίσως αντιμετωπίσουν σοβαρή ύφεση ή κρίση στην τρέχουσα δεκαετία. Επιπλέον, η παγκόσμια ύφεση που ανανεώθηκε απ' τις αρχές της δεκαε-

τίας του '90, μπορεί, ακόμα, να μετατραπεί σε κρίση και στη Δύση.

Τα «ρηγκανόμικς» (η οικονομική πολιτική του Ρέιγκαν) και ο θατσερισμός έπληξαν σκληρά τους φτωχούς και μεγάλο μέρος των μεσαίων τάξεων—αυτός ήταν άλλωστε ο στόχος τους. Ωστόσο, τα πολωτικά αποτελέσματα των ρηγκανόμικς, του θατσερισμού και των πιστών αντιγράφων τους αλλού, που στόχευαν να κάνουν τους πλούσιους πλουσιότερους και τους φτωχούς φτωχότερους, δεν περιορίστηκαν σε «τοπικές» ή «εθνικές» οικονομίες. Οι συνέπειες ήταν παγκόσμιες. Σε μια ενιαία παγκόσμια οικονομία, αυτό είναι το κόστος που πληρώνουν οι πιο αδύναμοι για να στηρίξουν τα οφέλη και τη στρατηγική των ισχυρότερων. Όμως, δεν δόθηκε ποτέ η ευκαιρία σε κανένα εθνικό εκλογικό σώμα (και σε κανένα παγκόσμιο, εννοείται), ή δημοκρατικά εκλεγμένο, εθνικό ή διεθνές, κοινοβούλιο να επιλέξει μεταξύ αυτής της παγκοσμίως πολωτικής οικονομίας και πολιτικής, και οποιασδήποτε πιθανής εναλλακτικής λύσης. Ούτε ήταν σε θέση να προσφέρει κάτι τέτοιο η φιλελεύθερη κοινοβουλευτική δημοκρατία σε μερικές χώρες και, πολύ λιγότερο, η δημοκρατία σε μια εκατοντάδα χωρών!

Για να έχει οποιαδήποτε χώρα, οπουδήποτε στον κόσμο, μια πραγματικά δημοκρατική διακυβέρνηση «από και για το λαό», θα έπρεπε να ψηφίζει τουλάχιστον για το αμερικανικό Κογκρέσο και τον πρόεδρο, που παίρνουν ορισμένες απ' τις οικονομικές και πολιτικές αποφάσεις που επηρεάζουν ζωτικά τα συμφέροντα όλων των λαών. Εντούτοις, ούτε και το δικαίωμα των «ξένων» να ψηφίζουν στις αμερικανικές εκλογές θα ήταν αρκετό για να εξασφαλίσει τον δημοκρατικό έλεγχο. Γιατί ούτε οι Αμερικανοί ψηφοφόροι δεν μπορούν να ελέγξουν την οικονομική πολιτική του Federal Reserve, η οποία σήμερα υπόκειται σε όρους που θέτουν οι κεντρικές τράπεζες της Γερμανίας (Bundesbank) και της Ιαπωνίας—οι οποίες, με τη σειρά τους, δεν ελέγχονται ούτε από τους δικούς τους ψηφοφόρους.

Ωστόσο, ακόμη και η οικονομική πολιτική της G7, της G3 ή της G1 δεν είναι αυτόνομη και, πολύ περισσότερο, δημοκρατικά ελεγχόμενη. Γιατί αν ήταν, ή μπορούσε να είναι, αυτόνομη, η πολιτική αυτή θα ήταν σε θέση να αποτρέψει—και θα απέτρεπε— τις επαναλαμβανόμενες υφέσεις και τις πληθωριστικές κρίσεις, που «υποτίθεται πως πρέπει» να αναχαιτίζει ή τουλάχιστον να βελτιώνει. Ωστόσο, στην ουσία, η πορεία της παγκόσμιας οικονομίας βρίσκεται εκτός ελέγχου οποιουδήποτε και όλων όσων διαμορφώνουν την οικονομική πολιτική, οι οποίοι, ως επί το πλείστον, ανταποκρίνονται πολύ λίγο και πολύ αργά και/ή χειροτερεύουν τα πράγματα⁸. Αν αυτό είναι το θλιβερό ιστορικό χρονικό όσων διαμορφώνουν την οικονομική πολιτική στο(α) κέντρο(α) της παγκόσμιας οικονομίας, μπορεί κανείς

8.. Ο πρώην οικονομικός ανταποκριτής της Ουάσινγκτον Ποστ, Bernard Nossiter, εξήγησε το φαινόμενο αυτό στο βιβλίο του: *Fat Years and Lean: The American Economy Since Roosevelt* (Παχιά και ισχνές αγελάδες), για το οποίο ο συγγραφέας έχει γράψει βιβλιοκριτική, Andre Gunder Frank, «Review of Bernard Nossiter's *Fat Years and Lean: The American Economy Since Roosevelt*», αδημοσίευτο.

να αντιληφθεί τι είδους επιρροή έχουν οι συνάδελφοί τους στην περιφέρεια του Τρίτου Κόσμου — συμπεριλαμβανομένων των (πρώην) «δευτεροκοσμικών σοσιαλιστικών χωρών».

Έτσι, ο λαός, ή ακόμη και η «δημοκρατική» του κυβέρνηση, σε κάθε χώρα του Τρίτου Κόσμου (και του πρώην Δεύτερου, που σήμερα τριτοκοσμικοποιείται) δεν έχουν τον παραμικρό έλεγχο, ή επιρροή, στην οικονομία ή στην οικονομική πολιτική της χώρας τους και πολύ περισσότερο, βέβαια, της παγκόσμιας οικονομίας ως συνόλου. Τι είδους λοιπόν «δημοκρατία» είναι αυτή που δεν επιτρέπει τον έλεγχο ή την επιρροή του λαού πάνω στα ζωτικότερα γεγονότα και τις αποφάσεις που επηρεάζουν τη ζωή τους; Φυσικά, η φιλελεύθερη κοινοβουλευτική δημοκρατία σε «κυρίαρχες» χώρες είναι καλύτερη απ' την πλήρη απουσία της δημοκρατίας, αλλά οπωσδήποτε δεν είναι πραγματική δημοκρατία «τού, από και για το λαό» με την έννοια που της είχε δώσει ο Λίνκολν. Ούτε και μπορεί να είναι. Ωστόσο, αυτό το είδος της δημοκρατίας μπορεί, ιδιαίτερα όταν εγκαθιδρύεται μετά από πολύχρονη δικτατορία, να δώσει σε ορισμένους μια σύντομη ψευδαίσθηση εξουσίας και αυτοδιάθεσης —ώσπου να τους προσγειώσει η πραγματικότητα, όπως συμβαίνει ήδη στην Αργεντινή, την Πολωνία και αλλού.

Προς μια συμμετοχική δημοκρατία των πολιτών

Έτσι, η φιλελεύθερη κοινοβουλευτική δημοκρατία δεν είναι το άλφα και το ωμέγα ούτε της δημοκρατίας, ούτε —εννοείται— της ιστορίας και της δημοκρατικής ιδέας. Ένα άλλο, όλο και πιο σημαντικό, συστατικό της δημοκρατίας είναι τα μη κομματικά οργανωμένα κοινωνικά κινήματα —ιδιαίτερα στην κοινωνία πολιτών— ή αυτό που μπορεί να ονομαστεί συμμετοχική «δημοκρατία των πολιτών»⁹.

Λόγω της έλλειψης πολιτικής δημοκρατίας στην Ανατολή και το Νότο, ο λαός προσέφυγε μαζικά, τόσο στην πρώτη, όσο και —με μικρότερη επιτυχία— στο δεύτερο, δηλαδή σε δημοκρατικά κοινωνικά κινήματα πολιτών, τα οποία στόχευαν, αρχικά τουλάχιστον, στη θεμελίωση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Όλες οι Κινήσεις Πολιτών, τα Νέα Κινήματα και άλλα κινήματα-φόρουμ στην Ανατολική Γερμανία, την Τσεχοσλοβακία και την Ουγγαρία προσπάθησαν να διατηρήσουν την ταυτότητά τους και την ανεξαρτησία τους από τα καινούργια πολιτικά κόμματα. Όμως, όλα αυτά τα κινήματα γρήγορα ξεπεράστηκαν απ' την εκλογική διαδικασία και τις επιταγές της διοίκησης του κράτους. Ίσως η ευλογία του πολυκομματισμού (η Ουγγαρία έχει ήδη 50 κόμματα!), οι εκλογές και τα κοινοβούλια φαντάζουν τόσο

9. Frank, A. G. και Fuentes, M. «Social Movements in World History», στο S. Amin, G. Arrighi, A. G. Frank & I. Wallerstein *Transforming the Revolution Social Movements and the World System* (1990) και Fuentes, M. και Frank, A. G. «10 θέσεις για τα κοινωνικά κινήματα», *Κοινωνία και Φύση*, τ.3 σελ. 153-176.

σημαντικά μετά από τόσα χρόνια έλλειψης, που ο κόσμος έχει την τάση να παραμελεί τις εξίσου σημαντικές άλλες διαδικασίες και θεσμούς της κοινωνίας πολιτών. Στη Λατινική Αμερική, τα κοινωνικά κινήματα είχαν μικρότερη επίδραση στην προώθηση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας. Παρ' όλα αυτά, επιβίωσαν περισσότερο και καλύτερα μετά την εγκαθίδρυση αυτών των δημοκρατικών κυβερνήσεων, αφού ασχολούνται περισσότερο με την οικονομική επιβίωση του λαού, ενάντια στην οποία η απειλή παραμένει ή και μεγαλώνει.

Τέλος μένει να δούμε, αν η αντιπροσωπευτική και κοινοβουλευτική δημοκρατία, που διατυμπανίζει σήμερα ο Φουκουγιάμα αλλά και διάφοροι άλλοι, μπορεί να προσφέρει περισσότερες ευκαιρίες για λαϊκή αυτοδιάθεση απ' ό,τι η συμμετοχική δημοκρατία των πολιτών. Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε τη θέση πως οι καινούργιοι *de jure* αντιπροσωπευτικοί και κοινοβουλευτικοί κρατικοί θεσμοί, ερχόμενοι μετά απ' τη μαζική άσκηση συμμετοχικής δημοκρατίας, στην πραγματικότητα, εξυπηρετούν τήν *de facto* στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων του λαού στην Ανατολική Ευρώπη και σε τμήματα του Τρίτου Κόσμου, όπως στις Φιλιππίνες και στη Ν. Κορέα. Πόση δημοκρατική αυτοδιάθεση, αντίθετα απ' τους ισχυρισμούς του Φουκουγιάμα, μπορούν να εγγυηθούν και να επιτρέψουν στο λαό αυτοί οι θεσμοί, ιδιαίτερα αν οι οικονομίες τους τριτοκοσμικοποιούνται;

Συνεπώς, θα ήταν σήμερα τραγικό να εγκαταλείψουμε την κατάκτηση αυτής της δημοκρατίας των πολιτών για χάρη της άσκησης μονάχα της πολιτικής δημοκρατίας μέσω πολιτικών κομμάτων, τα οποία διεκδικούν εκλογές για μια κυβέρνηση που θα διοικεί το κράτος (όσο καλύτερα μπορεί κάτω από τους εξωτερικούς και εσωτερικούς οικονομικούς περιορισμούς).

Σήμερα, όλο και περισσότερο, στη Δύση και το Νότο, η δημοκρατία των πολιτών συμπληρώνει παντού την πολιτική δημοκρατία, λόγω ακριβώς των περιορισμών της εκλογικής διαδικασίας που οργανώνεται από τα πολιτικά κόμματα. Τα κοινωνικά κινήματα προέρχονται απ' το λαό και τον κινητοποιούν για αμέτρητες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτιστικές και πολιτικές αιτίες και αιτήματα του πληθυσμού, τα οποία οι εκλογές και η κυβέρνηση δεν μπορούν να ικανοποιήσουν, ή με τα οποία δεν ασχολούνται καν χωρίς τη λαϊκή πίεση που ασκείται μέσα από αυτή τη δημοκρατία των πολιτών. Όντως, είναι πάλι η οικονομική κρίση —ιδιαίτερα στο Νότο— που υποχρεώνει τον κόσμο να οργανωθεί και να κινητοποιηθεί μέσα από κοινωνικά κινήματα της βάσης. Τα κινήματα αυτά προωθούν τη συμμετοχική δημοκρατία και την εναλλακτική παραγωγή και διανομή για να υπερασπισθούν το δικαίωμα στη ζωή και στην ταυτότητα, μπροστά στη λεηλασία της οικονομίας και την αμέλεια ή την κυριαρχία του κράτους. Φυσικά, όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, η οικονομική κρίση ήταν, επίσης, εκείνη που ώθησε κατά πρώτο λόγο τα κοινωνικά κινήματα στην Ανατολική Ευρώπη και στην πρώην Σοβιετική Ένωση να απαιτήσουν, και να πετύχουν, κάποια οικονομική περεστρόικα και πολιτική γκλάσνοστ. Η ανάγκη για παρόμοια ή

άλλα κοινωνικά κινήματα, που θα δρουν μέσα και μέσω της κοινωνίας των πολιτών, δεν θα παύσει να υπάρχει και μετά την εγκαθίδρυση εκλεγμένων κυβερνήσεων που βασίζονται σε πολιτικά κόμματα.

Συγχρόνως, τέτοια κοινωνικά κινήματα μέσα στην κοινωνία πολιτών, συχνά περισσότερο από τα κόμματα εξουσίας, θα εκπροσωπούν, επίσης, τοπικά και εθνοτικά ή εθνικιστικά συμφέροντα και αιτήματα. Το καλύτερο που μπορούμε να ελπίζουμε είναι ότι το καθένα θα αναγνωρίζει το ισότιμο δικαίωμα του άλλου να υπάρχει μέσα στους πολιτικούς θεσμούς του κράτους και στη διεθνή κοινότητα των κρατών. Το χειρότερο που μπορούμε να φοβόμαστε είναι ότι εθνοτικές, εθνικιστικές και σοβινιστικές ομάδες θα εμπλακούν σε νέους ένοπλους αγώνες μεταξύ τους, σε ακόμα μια διαδικασία βαλκανοποίησης και φασιστοειδούς αυταρχισμού, που θα απειλεί όλους μας. Ωστόσο, η αναζωπύρωση του εθνοτικού και εθνικιστικού αυταρχισμού θα ήταν ο καρπός της επιδείνωσης της ίδιας κρίσης στην παγκόσμια οικονομία, και ιδιαίτερα στα νότια και ανατολικά τμήματά της όπου σήμερα η οικονομική ιδιωτικοποίηση και η πολιτική δημοκρατία πλασάρονται ιδεολογικά ως τα τελικά και σίγουρα γιατροσόφια, όταν, στην πραγματικότητα, δεν υπάρχει τέλος στην Ιστορία.

Ted Trainer*

Τι είναι ανάπτυξη;**

Σύνοψη

Το παρακάτω άρθρο αποτελεί μια κριτική ανάλυση της συμβατικής αντίληψης για την ανάπτυξη. Στόχος του είναι να εντοπίσει μια σειρά λαθών που συντείνουν στην παγκόσμια κρίση φυσικών πόρων, στην περιβαλλοντική κρίση και στην κρίση του Τρίτου Κόσμου.

Δεν θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε πως τα βάσανα δισεκατομμυρίων ανθρώπων, τα 10 τουλάχιστον εκατομμύρια θανάτων το χρόνο και η καταστροφή των οικοσυστημάτων του πλανήτη οφείλονται στην εσφαλμένη αντίληψη για την ανάπτυξη που καλλιεργεί με ευλάβεια η συμβατική οικονομική θεωρία. Παρά την ποσοτικά τεράστια ανάπτυξη, ελάχιστοι υποστηρίζουν πως ακόμα και οι πλουσιότερες χώρες έχουν φτάσει ή έστω πλησιάζουν ένα ικανοποιητικό επίπεδο ζωής. Οι πλούσιες χώρες παράγουν τώρα τρεις φορές περισσότερο κατά κεφαλήν απ' ό,τι αμέσως μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο—ωστόσο, σχεδόν το 1/4 του πληθυσμού τους ζει κάτω από συνθήκες βαρύτερης στέρησης. Έτσι, μπορούμε βάσιμα να ισχυριστούμε πως τα πραγματικά εισοδήματα και η ποιότητα ζωής στις πλούσιες χώρες πέφτουν χρόνο με το χρόνο παρά τη συνεχιζόμενη αύξηση των οικονομικών μεγεθών. Εξάλλου, είναι σαφές πως οι υλικοί όροι της ζωής για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού στον Τρίτο Κόσμο χειροτερεύουν από χρόνο σε χρόνο. Η συμβατική οικονομική επιστήμη είναι από τη φύση της ανίκανη να θέσει ερωτήματα του τύπου: «Τι θα αποτελούσε ικανοποιητική ανάπτυξη;» και «Είχαμε ποτέ επαρκή ανάπτυξη;». Κατά συνέπεια, είναι ανίκανη και να δώσει απαντήσεις στα ερωτήματα αυτά. Ούτε, βέβαια, η συμβατική οικονομική επιστήμη μπορεί να συλλάβει το ότι οι σοβαρότερες απειλές κατά της βιωσιμότητας της κοινωνίας μας πηγάζουν από την υπερ-ανάπτυξη.

Το αποφασιστικό πρώτο βήμα στην αποσαφήνιση αυτών των ζητημάτων είναι η διάκριση ανάμεσα στην οικονομική μεγέθυνση (*growth*) και την ανάπτυξη (*development*). Γενικά μιλώντας, η συμβατική οικονομική επιστήμη ασχολείται μόνο

* Ο Ted Trainer είναι καθηγητής στο Πανεπιστήμιο της Νέας Νότιας Ουαλίας στην Αυστραλία. Είναι συγγραφέας των βιβλίων *Dimensions of Moral Thought* (UNSWP, Sydney, 1985), *Abandon Affluence* (Zed Books, London 1985), *Developed to Death, Rethinking Third World Development*, (London: Greenprint, 1989) *There Are Alternatives!*, (London, GreenPrint, 1992).

** Το άρθρο αυτό γράφτηκε ειδικά για την *Κοινωνία και Φύση*. Η μετάφραση είναι της Σώτης Τριανταφύλλου και η επιμέλεια των Νίκου Ράπτη και Τάκη Φωτόπουλου.

με την αξία του συνολικού όγκου των πωλήσεων: δηλαδή με τον κύκλο εργασιών των επιχειρήσεων (τζίρος). Ο δείκτης του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος (ΑΕΠ) λαμβάνεται ως μέτρο της οικονομικής απόδοσης, της ανάπτυξης, του εθνικού πλούτου και τελικά της προόδου. Το κατά κεφαλήν ΑΕΠ θεωρείται μέτρο του «βιοτικού επιπέδου», ενώ στην πραγματικότητα δεν αποτελεί παρά το συνολικό χρηματικό εισόδημα μιας χώρας διαιρούμενο με τον πληθυσμό της. Το κλειδί και μαζί το γενικά παραγκωνισμένο ερώτημα με το οποίο ασχολείται αυτό το άρθρο είναι: τι σχέση έχει το ατομικό ή εθνικό χρηματικό εισόδημα με το πραγματικό βιοτικό επίπεδο, τον εθνικό πλούτο, την πρόοδο ή την ανάπτυξη;

Οι σχέσεις μεταξύ αυτών των παραγόντων είναι ασταθής, προβληματική και σε μερικές περιπτώσεις αντιφατική. Συχνά, η αύξηση της οικονομικής παραγωγής σημαίνει επιδείνωση της ποιότητας ζωής και ανεπιθύμητη ανάπτυξη. Παρ' όλα αυτά, η συμβατική οικονομική επιστήμη δεν έχει καμιά αμφιβολία πως η αύξηση της οικονομικής παραγωγής ταυτίζεται με την ανάπτυξη ή ότι αποτελεί το κλειδί γι' αυτήν. Μολονότι, μάλιστα, τις δυο τελευταίες δεκαετίες έγινε αποδεκτό ότι η επιδίωξη της οικονομικής μεγέθυνσης δεν οδηγεί αυτομάτως στη λύση των κοινωνικών και οικονομικών προβλημάτων του Τρίτου Κόσμου και ότι πρέπει να δοθεί έμφαση, επίσης, στην κοινωνική δικαιοσύνη και τις βασικές ανάγκες, εντούτοις, η αύξηση του συνολικού όγκου της εμπορευματικής παραγωγής παραμένει συντριπτικά η σπουδαιότερη μέριμνα.

Τι είδους ανάπτυξη μπορεί να γίνει αν ο υπέρτατος στόχος της αναπτυξιακής προσπάθειας ενός έθνους είναι να μεγιστοποιήσει τον όγκο των επενδύσεων και τις πωλήσεις; Προφανώς θα υπάρξει ισχυρή τάση για ανάπτυξη εκείνων των δραστηριοτήτων τις οποίες οι κεφαλαιούχοι (συμπεριλαμβανομένων των κυβερνήσεων) θεωρούν ως πλέον πιθανές να οδηγήσουν σε μεγιστοποίηση των πωλήσεων. Κι αυτές δεν είναι παρά οι δραστηριότητες που στρέφονται στην κάλυψη των καταναλωτικών αναγκών των μεσαίων και υψηλών κοινωνικών στρωμάτων. Αντίθετα, σχετικά μικρός τζίρος ή κέρδος θα προέλθει από τις επενδύσεις κεφαλαίων σε φτηνά είδη πρώτης ανάγκης που προορίζονται για τους φτωχότερους. Πολύ μεγαλύτερο κέρδος είναι πιθανό να προκύψει από την ανταπόκριση στην «ενεργό ζήτηση» όσων διαθέτουν μεγαλύτερο εισόδημα. Ως εκ τούτου, οι οικοδομικές επιχειρήσεις στην Αυστραλία επενδύουν τα περισσότερα από τα διαθέσιμα κεφάλαιά τους στην κατασκευή πολυτελών κατοικιών που στοιχίζουν 10 φορές τουλάχιστον περισσότερο από μια μέτρια αλλά αρκετά ικανοποιητική κατοικία¹.

Επομένως οι κυβερνήσεις, που θεωρούν ως σημαντικό στόχο την αύξηση του ΑΕΠ, ενθαρρύνουν και ευνοούν τις δραστηριότητες που φαίνονται πιο επιθυμητές στα μάτια όσων διαθέτουν επενδυτικό κεφάλαιο και έχουν τις μεγαλύτερες πιθανότητες

1. Trainer, F. E., *There Are Alternatives!*, (London: Green Print, 1992).

να παράγουν αυτά που θέλουν οι σχετικά πλουσιότεροι άνθρωποι: δηλαδή ό,τι είναι πιο ακατάλληλο για να ικανοποιηθούν οι επείγουσες ανάγκες του πληθυσμού. Αυτό είναι ξεκάθαρο στην ιστορία ανάπτυξης του Τρίτου Κόσμου, όπου τεράστια ποσά κεφαλαίου, γης και εργατικού δυναμικού διοχετεύονται στην παραγωγή αγαθών και βιομηχανικών προϊόντων για τις ολιγομελείς μεσαίες και ανώτερες τάξεις, καθώς και για τις εξαγωγές. Ωστόσο, αν είχε επιτραπεί στον Τρίτο Κόσμο να διαθέσει αυτούς τους πόρους για να καλυφθούν οι ανάγκες των φτωχών, ένα ελάχιστο κλάσμα αυτών των πόρων θα μπορούσε να λύσει τα βασικά προβλήματα της φτώχης πλειοψηφίας εδώ και πολύ καιρό.

Τα πλέον περιβόητα και γλαφυρά παραδείγματα αυτής της κατάστασης αφορούν τις καλλιέργειες εξαγωγής. Πάνω από 100 εκατομμύρια εκτάρια γης στον Τρίτο Κόσμο καλλιεργούνται με στόχο την εξαγωγή σε πλούσιες χώρες, ενώ, συχνότατα, οι άνθρωποι που δουλεύουν στις φυτείες καρπώνονται μόνον ένα αμελητέο ποσοστό της αξίας που δημιουργούν, με αποτέλεσμα να πεινούν².

Σε τι θα επενδύσει ένας ξένος κεφαλαιούχος σε μια χώρα του Τρίτου Κόσμου; Σε τι θα τον ενθαρρύνει να επενδύσει η τοπική κυβέρνηση αν στόχος της είναι η μεγιστοποίηση του ρυθμού αύξησης του ΑΕΠ; Προφανώς οι επικερδέστερες δραστηριότητες κι εκείνες που είναι πιθανότερο ότι θα αυξήσουν το συνολικό κύκλο εργασιών ελάχιστα ανταποκρίνονται στις ανάγκες της πλειοψηφίας του λαού.

Το φαινόμενο δεν περιορίζεται στον Τρίτο Κόσμο. Οι κυβερνήσεις των περισσότερων πλούσιων χωρών αναζητούν απελπισμένα τρόπους για να στήσουν την οικονομία πάλι στα πόδια της. Δεδομένου ότι οι μόνες λύσεις που μπορούν να διανοηθούν για προβλήματα όπως η ανεργία, το χρέος, τα φορολογικά έσοδα κ.λπ. συνεπάγονται τη μέγιστη εμπορευματική παραγωγή, δεν είναι καθόλου περίεργο που, για παράδειγμα, η κυβέρνηση της Νέας Νότιας Ουαλλίας διευκόλυνε προσφάτως την κατασκευή αγωνιστικού στίβου για μοτοσικλέτες, συνεισφέροντας μάλιστα κάπου \$75 εκατομμύρια από δημόσια κονδύλια για να βοηθήσει στην πραγματοποίηση του εγχειρήματος. Με την ίδια λογική, η κυβέρνηση της Βικτώρια θεώρησε καλύτερη λύση για την αναβάθμιση της φθίνουσας περιοχής γύρω από τις αποβάθρες, την κατασκευή ενός καζίνο «διεθνούς επιπέδου», καθώς και τη δημιουργία ενός διεθνούς φεστιβάλ κηπευτικών κόστους πολλών εκατομμυρίων δολαρίων.

Να σημειώσουμε ότι για τον συμβατικό οικονομολόγο δεν έχει καμιά σημασία πόσο επιθυμητά είναι τα προϊόντα που παράγονται. Δεν ενδιαφέρεται αν η επένδυση προσανατολίζεται σε απολύτως αναγκαία τρόφιμα ή σε λιγότερο αναγκαία καλλυντικά. Αυτό που τον ενδιαφέρει είναι να γίνουν περισσότερες επενδύσεις, διότι έτσι θα προκύψουν νέες θέσεις εργασίας, μεγαλύτερα εισοδήματα, περισσότεροι φόροι και περισσότερος εθνικός «πλούτος». Η σύνθεση του εθνικού πλούτου είναι για τους

2. Dammann, E., *The Future in Our Hands*, (London: Pergamon, 1979), σελ. 95.

συμβατικούς οινομολόγους εντελώς αδιάφορη. Ένα παραπάνω εκατομμύριο δολάρια στεγαστικού πλούτου θεωρείται ενδιαφέρον, ανεξαρτήτως αν παίρνει τη μορφή ενός καινούργιου μεγάρου ή 30 ταπεινών αγροτόσπιτων. Το ερώτημα ποιος επωφελείται περισσότερο από την αύξηση του εθνικού προϊόντος δεν τίθεται καν. Η συμβατική ανάπτυξη αποδίδει το μεγαλύτερο όφελος σ' εκείνους που επενδύουν κεφάλαια, καθώς και στα υψηλά εισοδηματικά στρώματα που μπορούν να προσφέρουν, όταν αγοράζουν, την υψηλότερη δυνατή τιμή.

Από την άλλη μεριά, αν ο υπέρτατος στόχος είναι να αναπτυχθούν εκείνοι οι βιομηχανικοί κλάδοι και οι υποδομές που θα εξασφαλίσουν ό,τι χρειάζεται επειγόντως ο πληθυσμός, δηλαδή εάν ο στόχος είναι η κατάλληλη ανάπτυξη (appropriate development), οι διαθέσιμοι αναπτυξιακοί πόροι πρέπει να διοχετευτούν σε πολλές δραστηριότητες που δεν είναι καθόλου επικερδείς και δεν πρόκειται να αυξήσουν το ΑΕΠ. Για μια τέτοια ανάπτυξη, πολλοί αναπτυξιακοί πόροι θα πρέπει, αντίθετα, να χρησιμοποιηθούν σε δραστηριότητες που μειώνουν το ΑΕΠ, όπως για παράδειγμα, στη δημιουργία κοινοτικών δασοκήπων και βιοτεχνικών μονάδων, που θα δώσουν τη δυνατότητα στον πληθυσμό να εξασφαλίζει αγαθά για την κάλυψη των αναγκών του, χωρίς να χρειάζεται να τα προμηθεύεται μέσα από τη χρηματική οικονομία.

Η σύγκρουση εδώ είναι μετωπική. Πρόκειται για παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος (όσα χάνεις, τόσα κερδίζω). Είτε οι συνιστώσες του ΑΕΠ, δηλαδή η γη, το κεφάλαιο, η εργασία και οι άλλοι αναπτυξιακοί πόροι θα χρησιμοποιηθούν στην παραγωγή των αγαθών που χρειάζονται οι άνθρωποι, είτε θα χρησιμοποιηθούν στην παραγωγή αγαθών που θέλουν οι πλούσιοι των πόλεων και οι καταναλωτές των πλούσιων χωρών. Τρίτη επιλογή δεν υπάρχει.

Υπάρχει «διάχυση» των οικονομικών ωφελημάτων;

Ουσιώδης για τη συμβατική θεωρία της ανάπτυξης είναι η παραδοχή ότι όσοι έχουν κεφάλαιο μπορούν να το επενδύσουν όπου τους αρέσει, αφού, αν και βραχυπρόθεσμα αυτό καταλήγει ως επί το πλείστον σε ακατάλληλη ανάπτυξη, μακροπρόθεσμα συνεπάγεται «διάχυση προς τα κάτω των οικονομικών ωφελημάτων» (trickle down). Το καινούργιο εργοστάσιο καλλυντικών στο Ρίο δεν παράγει τίποτα που να χρειάζονται, ή που να μπορούν να αγοράσουν, οι περισσότεροι απλοί άνθρωποι αλλά «...δημιουργεί θέσεις εργασίας και εισοδήματα για τους φτωχούς, κάτι που σημαίνει περισσότερη ενεργό ζήτηση και κατά συνέπεια μεγαλύτερη παραγωγή βασικών αγαθών»³.

Οι θεωρητικοί της συμβατικής ανάπτυξης δεν υποστηρίζουν ανοιχτά το μηχανισμό της διάχυσης των ωφελημάτων, δηλαδή των ωφελημάτων που κατά κάποιον

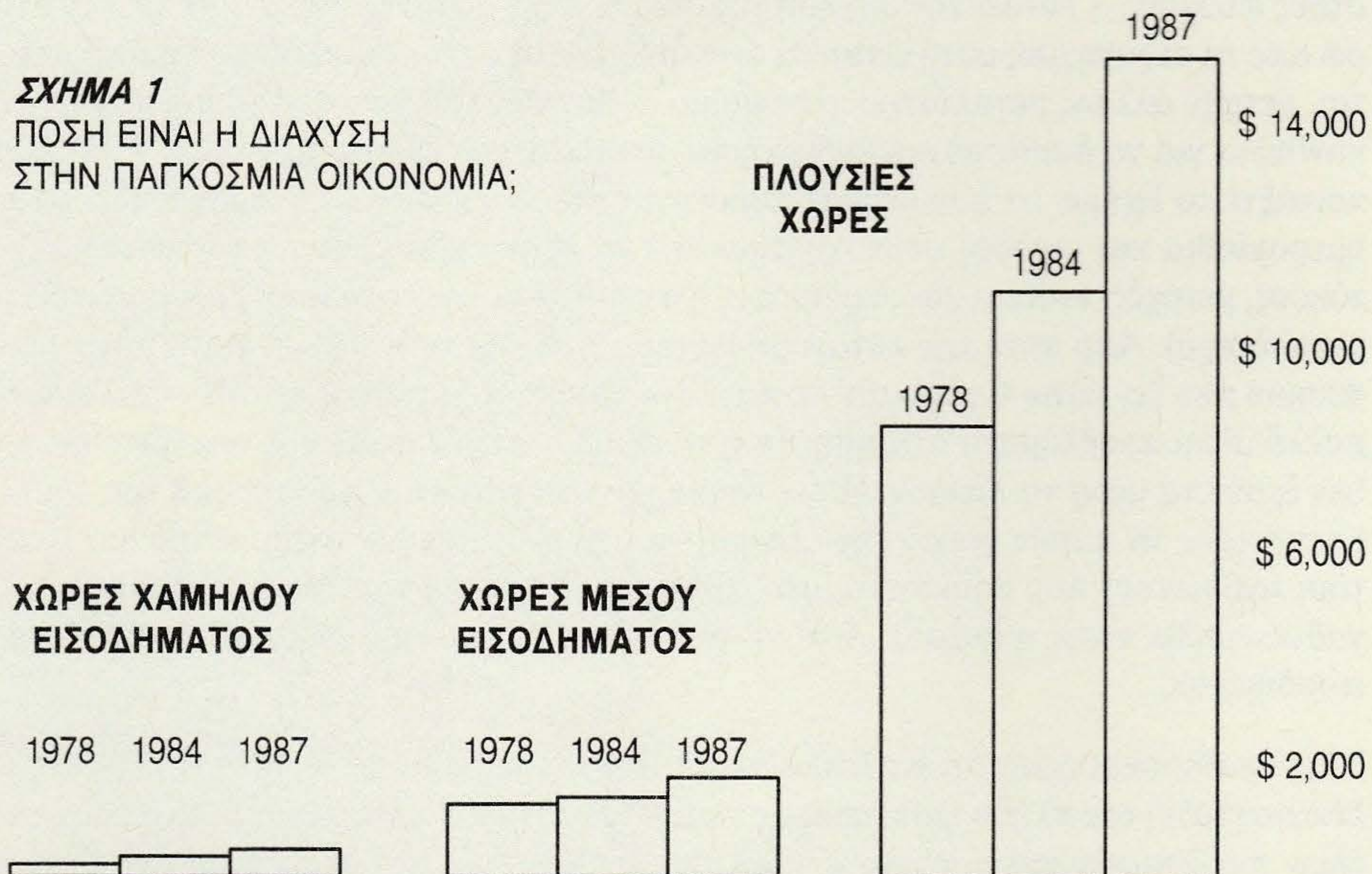
3. The Other Economic Summit, Communique, in *The Human Economy Newsletter*, 11, 3, Sept. 1990.

τρόπο «διαχέονται» από τα ανώτερα προς τα κατώτερα στρώματα. Ωστόσο, ο μηχανισμός αυτός αποτελεί εμφανώς τη λογική που χρησιμοποιούν για να δικαιολογήσουν την εμμονή τους σε οικονομικές πολιτικές που κατά πρώτο λόγο, και μερικές φορές κατ' αποκλειστικότητα, ευνοούν τους πλούσιους, καθώς και την επιμονή τους στον ισχυρισμό ότι αυτές οι στρατηγικές δεν είναι μόνον οι καλύτερες αλλά και οι μόνες που οδηγούν στην ανάπτυξη.

Σήμερα, όμως υπάρχει μια συντριπτική επιχειρηματολογία εναντίον αυτών των απόψεων⁴. Κατ' αρχήν, είναι συζητήσιμο αν υφίσταται οποιαδήποτε ουσιαστική σχέση μεταξύ της οικονομικής μεγέθυνσης και της ικανοποιητικής ποιότητας ζωής⁵. Αλλά κι αν υπήρχε τέτοια σχέση, το σημαντικό ζήτημα είναι η κατανομή του πλούτου μεταξύ πλουσίων και φτωχών—και σ' αυτό το σημείο η κατάσταση είναι ξακάθαρη εδώ και δεκαετίες. Πολύ λίγο ποσοστό πλούτου «διαχέεται» στα χαμηλότερα στρώματα. Το μεγαλύτερο όφελος καρπώνονται οι ήδη σχετικά πλούσιοι. Το Σχήμα 1 δείχνει πόσο μικρή είναι η διάχυση προς τα κάτω μέσα στο παγκόσμιο οικονομικό σύστημα κατά τη διάρκεια μιας δεκαετίας περίπου⁶. Το εισόδημα αυξήθηκε εντυπωσιακά, αλλά σχεδόν όλη η αύξηση απορροφήθηκε από τις πλούσιες χώ-

ΣΧΗΜΑ 1

ΠΟΣΗ ΕΙΝΑΙ Η ΔΙΑΧΥΣΗ
ΣΤΗΝ ΠΑΓΚΟΣΜΙΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ;

4. Βλ. Trainer, F. E., *Developed to Death*, (London: Green Print, 1989).

5. Easterlin, R., «Does money buy happiness?», in R.C. Puth, Ed., *Current Issues in the American Economy*, (Lexington, Mass., Heath., 1976).

6. World Bank, *World Development Report*, 1986 & 1990.

ρες. Έτσι, ενώ στις φτωχές χώρες το εισόδημα αυξήθηκε \$7 κατά μέσον όρο, στις πλούσιες αυξήθηκε \$270. Παρόμοια άνιση κατανομή σημειώθηκε και μέσα στις ίδιες τις χώρες του Τρίτου Κόσμου.

Το βασικό πρόβλημα στην ανάπτυξη του Τρίτου Κόσμου δεν είναι η έλλειψή της. Ανάπτυξη υπάρχει, αλλά μόνον ένα ελάχιστο μέρος της ευνοεί την πλειοψηφία των ανθρώπων. Τα σοβαρότερα αναπτυξιακά προβλήματα της φτωχής πλειοψηφίας θα μπορούσαν να λυθούν γρήγορα αν διοχετευόταν για τις ανάγκες τους ένα μικρό ποσοστό των διαθέσιμων επενδυτικών πόρων. Όμως, η συμβατική ανάπτυξη δεν επιτρέπει κάτι τέτοιο. Οι συμβατικοί οικονομολόγοι δεν έχουν εναλλακτική πρόταση για μια διαδικασία που συνεχίζεται αδιάκοπα επιμερίζοντας τους πόρους προς πλουτισμό των λίγων.

Ο μηχανισμός της «διάχυσης προς τα κάτω» είναι το ίδιο προφανές στην αναπτυξιακή στρατηγική των πλουσίων χωρών. Εδώ το καυτό ζήτημα είναι η ανάγκη να «μεγαλώσει η πίτα» του εθνικού πλούτου. Η συμβατική οικονομική στρατηγική, αντί να ασχολείται με την επίλυση προβλημάτων όπως η φτώχεια και τα ανεπαρκή νοσοκομεία —μέσω της ευρύτερης αναδιανομής του πλούτου από τους πλούσιους στους φτωχούς— ευνοεί την αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας. Η λογική πίσω από τη στρατηγική αυτή είναι ότι όταν αυξάνεται ο εθνικός πλούτος δημιουργείται, μεταξύ άλλων, μεγαλύτερο πλεόνασμα προς φορολόγηση και άρα περισσότερα κονδύλια για να διαθέσουν οι κυβερνήσεις στην καταπολέμηση της φτώχειας. Τώρα κοιτάξτε το Σχήμα 1α που δείχνει προσεγγιστικά την κατανομή εισοδημάτων από ημερομίσθια και μισθούς στην Αυστραλία. (Αν περιλαμβάνονταν εισοδήματα από τόκους, μετοχές, ενοίκια και μερίσματα, η ανισότητα στην κατανομή θα ήταν ακόμη μεγαλύτερη). Από αυτή την κατανομή θίγεται ιδιαίτερος το 20% περίπου του πληθυσμού που ζει κάτω ή γύρω απ' το κατώφλι της φτώχειας και σ' αυτήν οφείλονται πολλά άλλα προβλήματα στέρησης (π.χ. ανεπαρκή νοσοκομεία) που οι κυβερνήσεις δεν έχουν τα μέσα να λύσουν. Η οικονομική μεγέθυνση και η προσέγγιση του «διάχυσης προς τα κάτω» ενέχει την άρνηση να αφαιρεθεί περισσότερο εισόδημα από τους ανθρώπους που βρίσκονται στα ανώτερα 3-4 δέκατα της πυραμίδας για να αναδιανεμηθεί στους φτωχούς. Αντί γι' αυτό, στόχος είναι η αύξηση του συνολικού εισοδήματος.

Ας υποθέσουμε όμως ότι διπλασιάζεται ο μέσος όρος του εισοδήματος για το κάθε δέκατο (10%) του πληθυσμού όπως φαίνεται στο Σχήμα 1, ανεβάζοντας το εισόδημα όλων των φτωχών πάνω απ' το κατώφλι της φτώχειας κι ας δούμε το κόστος αυτής της ενέργειας. Στο Σχήμα 1α όλα τα εισοδήματα πάνω από την οριακή γραμμή, κάπου στην περιοχή $\chi - \chi$, θα μπορούσαν να διατεθούν σε δευτερεύουσες ανάγκες (ή σε υπερβολικά δαπανηρές μορφές αναγκαίων αγαθών όπως π. χ. τροφίμων). Το Σχήμα 1β δείχνει πως, με διπλασιασμό των εισοδημάτων, ένα ποσοστό του συνολικού εισοδήματος θα ανήκε σ' αυτή την κατηγορία. Έτσι, ενώ δεν θα χρειαζόταν παρά ανα-

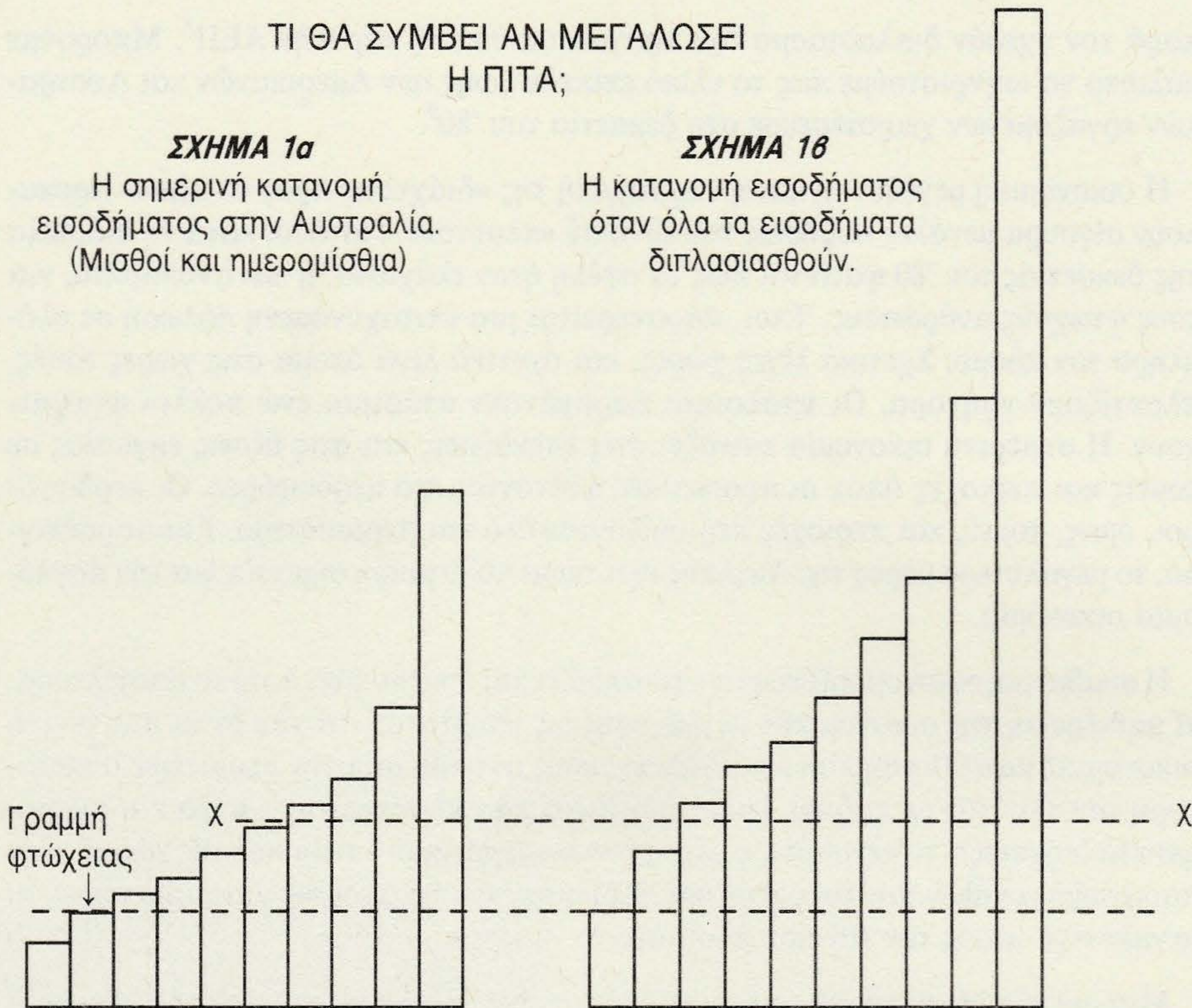
ΤΙ ΘΑ ΣΥΜΒΕΙ ΑΝ ΜΕΓΑΛΩΣΕΙ
Η ΠΙΤΑ;

ΣΧΗΜΑ 1α

Η σημερινή κατανομή
εισοδήματος στην Αυστραλία.
(Μισθοί και ημερομίσθια)

ΣΧΗΜΑ 1β

Η κατανομή εισοδήματος
όταν όλα τα εισοδήματα
διπλασιασθούν.

κατανομή ενός επιπλέον 5% του εισοδήματος από ημερομίσθια και μισθούς (δηλαδή, επιπλέον των σημερινών «μεταβιβαστικών πληρωμών») για να εξαλειφθεί η φτώχεια που φαίνεται στο Σχήμα 1α, για να επιτευχθεί ο ίδιος στόχος μέσω της στρατηγικής της «μεγαλύτερης πίτας», που φαίνεται στο Σχήμα 1β, θα χρειαζόταν υπερδιπλασιασμός του όγκου της παραγωγής ειδών πολυτελείας — πράγμα που θα κατέληγε σε μια κατάσταση όπου ίσως τα 3/4 της οικονομίας θα έπρεπε να συγκεντρώνονται στην παραγωγή παρόμοιων εμπορευμάτων.

Στην πραγματικότητα όμως τα πράγματα εξελίσσονται χειρότερα. Το σημερινό εθνικό εισόδημα της Αυστραλίας είναι σχεδόν διπλάσιο από εκείνο της περασμένης γενιάς: όμως ο διπλασιασμός αυτός δεν ανέβασε όλους τους ανθρώπους πάνω απ' το κατώφλι της φτώχειας. Αντίθετα, στη διάρκεια της δεκαετίας του '80, το ποσοστό του πληθυσμού που ζούσε κάτω απ' το κατώφλι της φτώχειας αυξήθηκε κατά 50% περίπου, παρά την εντυπωσιακή αύξηση του πραγματικού κατά κεφαλήν εθνικού εισοδήματος⁷ Το ποσοστό φτώχειας στις ΗΠΑ δεν έπεσε από το 1960 ως το 1988,

7. Jones, M. A., *The Australian Welfare State*, (Sydney: Allen and Unwin, 1990) σελ. 102.

παρά τον σχεδόν διπλασιασμό του πραγματικού κατά κεφαλήν ΑΕΠ⁸. Μπορούμε μάλιστα να ισχυριστούμε πως το υλικό επίπεδο ζωής των Αμερικανών και Αυστραλών εργαζομένων χειροτέρευσε στη δεκαετία του '80⁹.

Η οικονομική μεγέθυνση και η στρατηγική της «διάχυσης προς τα κάτω» προκαλούν σίγουρα μεγάλες αυξήσεις του εθνικού «πλούτου». Ωστόσο, κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του '80 φαίνεται πως τα οφέλη ήταν ελάχιστα, ή και ανύπαρκτα, για τους φτωχούς ανθρώπους. Έτσι, παρατηρείται μια επιταχυνόμενη πόλωση σε ολόκληρο τον κόσμο. Σχετικά λίγες χώρες, και σχετικά λίγα άτομα στις χώρες αυτές, πλουτίζουν γρήγορα. Οι υπόλοιποι παραμένουν στάσιμοι ενώ πολλοί φτωχαίνουν. Η σημερινή οικονομία εστιάζει στις επενδύσεις και στις θέσεις εργασίας σε τομείς και περιοχές όπου οι προοπτικές φαίνονται πιο κερδοφόρες. Οι κερδοφόροι, όμως, τομείς και περιοχές περιορίζονται όλο και περισσότερο. Για παράδειγμα, το μεγαλύτερο μέρος της Αφρικής έχει τώρα πολύ μικρή σημασία για την παγκόσμια οικονομία.

Η συμβατική οικονομική θεωρία υποστηρίζει και διευκολύνει αυτό το αποτέλεσμα. Η καθιέρωση της οικονομικής μεγέθυνσης ως υπέρτατου στόχου δίνει μια γενική οικονομική κατεύθυνση που όχι μόνον εγγενώς αντιτίθεται στην περαιτέρω αναδιανομή του πλούτου ως τρόπου λύσης των πιεστικών προβλημάτων, αλλά και αναπόφευκτα διοχετεύει το μεγαλύτερο μέρος του παραγωγικού δυναμικού της χώρας στην παραγωγή αγαθών για τους σχετικά πλούσιους στους οποίους και παραχωρεί το μεγαλύτερο μέρος του εθνικού πλούτου.

Μια συνηθισμένη εκδοχή του επιχειρήματος της «διάχυσης προς τα κάτω» είναι ο ισχυρισμός πως «περισσότερη ανάπτυξη θα δημιουργήσει πλεόνασμα που θα λύσει τα προβλήματα, συμπεριλαμβανομένης και της καταστροφής του περιβάλλοντος». Κατ' αρχάς, αυτή η λογική είναι μάλλον αστεία. Είναι σαν να λες «πρέπει να τρώω περισσότερο για να έχω περισσότερη ενέργεια ώστε να γυμνάζομαι κι έτσι να χάσω βάρος». Μια τέτοια θέση αποτυγχάνει πλήρως να συλλάβει τη φύση και το μέγεθος των οικολογικών προβλημάτων. Το γενικό περιβαλλοντικό πρόβλημα οφείλεται απλώς σε υπερβολική παραγωγή και κατανάλωση και δεν μπορεί να λυθεί παρά μόνο εάν εφαρμοστούν δραστικές περικοπές. Αυτό φαίνεται καθαρά σε ό,τι αφορά το φαινόμενο του Θερμοκηπίου. Οι επιστήμονες λένε πως η παραγωγή άνθρακα πρέπει να περικοπεί κατά τουλάχιστον 50% ώστε να εμποδιστεί η αύξηση του διοξειδίου του άνθρακα στην ατμόσφαιρα (το οποίο, σημειωτέον, έχει ήδη φτάσει σε απαράδεκτα επίπεδα). Με δεδομένο ότι ο πληθυσμός της Γης ενδέχεται να διπλασιαστεί μέχρι το 2060, η επίτευξη του στόχου αυτού προϋποθέτει ότι η παγκόσμια κατανάλωση καυσίμων εξ απολιθωμάτων θα πρέπει να μειωθεί στο 1/16 του σημερινού μέσου όρου

8. U.S. *Statistical Abstract*, 1991, σελ. 426.

9. Stilwell, F., *Economics*, (1989), σελ. 3, *New Economics*, (1990), σελ. 1.

των Αυστραλών. Δεν υπάρχει δυνατότητα να επιτευχθεί αυτός ο στόχος χωρίς δραστική μείωση του όγκου της σημερινής παραγωγής και κατανάλωσης των πλούσιων χωρών. Παρ' όλα αυτά, οι συμβατικοί οικονομολόγοι μάς προτρέπουν να αυξάνουμε την παραγωγή, ώστε η κυβέρνηση να συσσωρεύει περισσότερους φόρους, για να λύσει, υποτίθεται, το πρόβλημα.

Ο πραγματικός χαρακτήρας της οικονομικής μεγέθυνσης

Το κεντρικό σφάλμα που χαρακτηρίζει τη συμβατική προσέγγιση της ανάπτυξης είναι ότι απορρίπτει ασυζητητί οποιαδήποτε διάκριση ανάμεσα σε επιθυμητές και μη επιθυμητές μορφές επενδύσεων και παραγωγικής δραστηριότητας. Οι συμβατικοί οικονομολόγοι δεν λένε ποτέ, «Να ένας κατάλογος πραγμάτων που μπορούν να αγοράσουν μόνον οι πλούσιοι κάτοικοι των πόλεων—που είναι δηλαδή είδη πολυτελείας. Πρέπει να εμποδίσουμε την παραγωγή τους». Μια ορθή αναπτυξιακή στρατηγική, όμως, θέτει διαρκώς τέτοια ζητήματα. Αντίθετα, οι οικονομολόγοι και οι πολιτικοί αφοσιώνονται ψυχή τε και σώματι στην αύξηση της παραγωγής οποιουδήποτε πράγματος, δηλαδή οποιουδήποτε αντικειμένου θέλουν να παράγουν οι επενδυτές. Δεν τους ενδιαφέρει αν το καινούργιο εργοστάσιο πρόκειται να παράγει πολυτελείς γυναικείες τσάντες ή ένα ακόμη καλλυντικό. Ενθουσιάζονται όταν, όπως συνέβη προσφάτως, μια αυστραλέζικη επιχείρηση υπογράφει συμβόλαιο για να εξάγει στην Ιαπωνία τσιμεντένια γλυπτά για κήπους. Ο συμβατικός οικονομικός νους θεωρεί κάτι τέτοια υπέροχα γιατί δημιουργούν περισσότερα έσοδα, θέσεις εργασίας, πωλήσεις, φόρους και «εθνικό πλούτο». Όμως, ακόμα κι ένα παιδί μπορεί να καταλάβει πως είναι ανήθικο να θυσιάζεις πολύτιμους πόρους και ταλέντα για τέτοιους σκοπούς, ενώ ο κόσμος υποφέρει από τόσο επιτακτικά προβλήματα έλλειψης πόρων, από κάμποσα δισεκατομμύρια αναξιοπαθούντων κι από οικοσυστήματα που καταρρέουν. Έτσι, όπως είπε χαρακτηριστικά ο Μάρεϋ Μπούκσιν, η συμβατική οικονομική επιστήμη μάς κάνει κρετίλους από ηθική άποψη, ανίκανους να δούμε ότι πολλές οικονομικές διαδικασίες και επιδιώξεις, που κανείς δεν φαίνεται να αμφισβητεί, είναι ηθικά αποκρουστικές¹⁰.

Η εξαγωγή των γλυπτών για κήπους, από ποσοτική άποψη, έχει βέβαια πολύ μικρότερες συνέπειες συγκριτικά με τα 100 εκτάρια γης του Τρίτου Κόσμου, τα οποία θυσιάζουν οι δυνάμεις της αγοράς για την καλλιέργεια προϊόντων εξαγωγής, ή με τους 600 τόννους δημητριακών που γίνονται τροφή για τα ζώα του πλούσιου κόσμου. Πρόκειται εδώ για τους κύριους μηχανισμούς με τους οποίους η αγορά δίνει τη δυνατότητα στις πλούσιες χώρες να καρπώνονται το μεγαλύτερο μέρος της παγκόσμιας παραγωγής, στερώντας το από εκατομμύρια ανθρώπους που τελικά στερούνται την ίδια τους τη ζωή. Παρ' όλα αυτά, αποτελεί θεμελιακή παραδοχή της

10. Bookchin, M., *The Modern Crisis*, (New York: Black Rose, 1987) σελ. 79.

συμβατικής οικονομικής θεωρίας ότι η αγορά είναι ο καλύτερος μηχανισμός για να καθορίζουμε τι παράγεται και για ποιον προορίζεται.

Το επαναλαμβάνουμε: η συμβατική θεωρία υιοθετεί μια στάση που δεν κάνει διάκριση ως προς το περιεχόμενο της ανάπτυξης. Δεν έχει καμία σημασία τι πράγμα παράγεται και πουλιέται ή ποιες βιομηχανίες επεκτείνονται. Εκείνες οι δραστηριότητες που έχουν περισσότερες πιθανότητες να αυξήσουν τον κύκλο εργασιών και το ΑΕΠ ευνοούνται, ανεξάρτητα από το αν παράγουν κάτι που «έστω και κατά διάνοια» έχει σχέση με τις επιτακτικές ανάγκες των ανθρώπων ή του πλανήτη. Μια στρατηγική «κατάλληλης ανάπτυξης» συνεπάγεται εξ ορισμού την ανάγκη να διακρίνουμε ανάμεσα στα αγαθά/επενδύσεις που ανταποκρίνονται στις πρωταρχικές ανάγκες και συνθήκες και σ' εκείνα που είναι άσχετα με αυτές. Υπάρχει μια αντίστροφη σχέση ανάμεσα στην κατάλληλη ανάπτυξη και την ανάπτυξη που καθορίζουν οι δυνάμεις της αγοράς.

Η μονοδιάστατη αντίληψη της ανάπτυξης

Η συμβατική οικονομική θεωρία έχει καλλιεργήσει την εντύπωση ότι υπάρχει μόνο ένας παράγοντας που παίζει ρόλο στην ανάπτυξη ενός έθνους. Το βιοτικό επίπεδο, ο εθνικός πλούτος και το επίπεδο ανάπτυξης θεωρούνται απλώς συνάρτηση του όγκου της παραγωγής εμπορευμάτων. Εξ ορισμού, όσα περισσότερα υλικά πράγματα κατασκευάζονται, τόσο μεγαλώνει ο εθνικός πλούτος, τόσο ανεβαίνει το βιοτικό επίπεδο και το επίπεδο ανάπτυξης. Ωστόσο, αυτό που θα πρέπει να ενδιαφέρει εμάς είναι η σύνθεση της παραγωγής και το ποιος επωφελείται από αυτή. Για παράδειγμα, τι ποσοστό της παραγωγής καταλαμβάνουν οι πολυτελείς γυναικείες τσάντες ή τα καλλυντικά και πόσο μέρος οι φτηνές κατοικίες; Η φύση των πραγμάτων που παράγονται έχει πολύ μεγαλύτερη σημασία απ' τον συνολικό όγκο της παραγωγής. Οι συμβατικοί οικονομολόγοι ενεργούν λες κι ο εθνικός πλούτος είναι ένα αδιαφοροποίητο πράγμα που ρέει απ' τα εργοστάσια, ανεξάρτητα από το τι είδους αντικείμενα παράγουν και για ποιους τα προορίζουν. Το πρόβλημα δηλαδή γι' αυτούς είναι πώς θα αυξηθεί η ετήσια παραγωγή των αντικειμένων αυτών: όσο περισσότερα παράγονται, τόσο πιο ανεπτυγμένη είναι η χώρα και όσο μεγαλύτερη η ανάπτυξη τόσο μεγαλύτερο το επίπεδο ευημερίας όλων.

Οικονομική μεγέθυνση εναντίον ανάπτυξης

Οι συμβατικοί οικονομολόγοι δεν αντιλαμβάνονται ότι άλλο είναι να μεγαλώνεις κι άλλο να αναπτύσσεσαι. Επιδιώκουν την ανάπτυξη μιας οικονομίας διότι τη θεωρούν διαδικασία μέσω της οποίας αυξάνεται η συνολική ποσότητα εμπορευμάτων. Έτσι, δεν μπορούν να ασχοληθούν με ερωτήματα όπως, «Πότε θα θεωρηθεί ότι η αυστραλέζικη κοινωνία έχει αναπτυχθεί επαρκώς;». Οι συμβατικοί οικονομο-

λόγοι ίσως μπορούν να καταλάβουν ότι τα φυτά, οι βάτραχοι, το φωτογραφικό φιλμ κι ο,τιδήποτε άλλο μπορεί να αναπτυχθεί έχει κάποιο όριο. Ωστόσο, από τις συζητήσεις τους φαίνεται να πιστεύουν πως οι βάτραχοι δεν είναι παρά γυρίνοι σε μεγαλύτερη κλίμακα και ότι όταν ο γυρίνος γίνεται βάτραχος, απλώς μεγαλώνει. Όμως, η ανάπτυξη του βατράχου δεν σημαίνει μόνον την πορεία του προς ένα συγκεκριμένο «οριακό» σημείο αλλά και μια σειρά σημαντικών αλλαγών στη μορφή και τη λειτουργία. Οι συμβατικοί οικονομολόγοι είναι ανίκανοι να συζητήσουν την επιθυμητή μορφή μιας επαρκώς ανεπτυγμένης οικονομίας. Σε οποιαδήποτε χρονική στιγμή, ανεξάρτητα από το πόσο ευρεία και πολύπλοκη έχει γίνει μια οικονομία, το μόνο που θέλουν είναι να βλέπουν αύξηση —όλο και μεγαλύτερη αύξηση— του όγκου της οικονομίας, μετρούμενη με όρους επιχειρηματικού κέρδους.

Ακόμη, οι συμβατικοί οικονομολόγοι δεν μπορούν να κρίνουν αν η ανάπτυξη είναι ικανοποιητική. Το μόνο που τους απασχολεί είναι εάν ο ρυθμός αύξησης του τζίρου είναι αρκετά ταχύς. Εξαιτίας αυτών των σοβαρών ελαττωμάτων της συμβατικής οικονομικής ανάλυσης, μερικά σημαντικά ζητήματα αγνοούνται εντελώς, όπως π.χ. η μορφή μιας ικανοποιητικής οικονομίας, η δομή και η λειτουργία της, το μέγεθος αυτής και των συνιστωσών της. (Θα υποστηρίξουμε παρακάτω ότι μια ικανοποιητική οικονομία προσανατολισμένη στην ικανοποίηση αναγκών θα έχει μικρό χρηματικό τομέα και μεγάλους τομείς δωρεάν αγαθών).

Τελικά, οι συμβατικοί οικονομολόγοι μάς παραπλανούν με την αντίληψη ότι το σημαντικό είναι η οικονομική ανάπτυξη, όταν αυτό που θα έπρεπε να φροντίζουμε είναι η ανάπτυξη ολόκληρης της κοινωνίας. Μια κοινωνία αποτελείται από πολλά πράγματα πέραν της οικονομίας, όπως το πολιτικό σύστημα, το πολιτιστικό σύστημα, οι κοινωνικές ρυθμίσεις, διαδικασίες και δομές, η γεωγραφία και η οικολογία. Πολλές χώρες του Τρίτου Κόσμου, με θεαματικά επίπεδα αύξησης των οικονομικών μεγεθών, υστερούν πολύ στο επίπεδο της πολιτικής, της κοινωνικής και ιδιαίτερα της οικολογικής ανάπτυξης. Μια στρατηγική «κατάλληλης ανάπτυξης» πρέπει να μπορεί να χειριστεί το πρόβλημα της εξισορρόπησης της ανάπτυξης στους τομείς που αναφέραμε και θα πρέπει να περιλαμβάνει πολλές αποφάσεις για τον περιορισμό, την αναχαίτιση ή και την αναστροφή της οικονομικής επέκτασης, ώστε να μπορούν ν' αναπτυχθούν ικανοποιητικά και οι άλλοι τομείς. Η συχνά αντιφατική αυτή σχέση είναι εμφανής σε ό,τι αφορά την οικολογική ανάπτυξη. Σε όλες σχεδόν τις χώρες, μια ικανοποιητική οικολογική ανάπτυξη απαιτεί να εξαιρεθούν ευρείες περιοχές από την οικονομική παραγωγή. Οι περιοχές αυτές, είτε θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν για την καλλιέργεια προϊόντων που θα καταναλώνουν οι ίδιοι οι παραγωγοί, είτε θα πρέπει να επιστρέψουν στη φυσική τους κατάσταση. Επίσης, η οικολογική ανάπτυξη απαιτεί να δοθεί έμφαση στον σχεδιασμό του τοπίου (landscape design) ώστε να μεγιστοποιηθεί η τοπική κοινωνική και οικονομική αυτόρκεια, ιδιαίτερα μέσω της εφαρμογής συστημάτων «μόνιμων καλλιεργειών» (permaculture) που αποδίδουν στους τοπικούς χρήστες ένα ευρύ φάσμα τροφίμων και υλών. Αυτές οι αλλαγές συ-

νεπάγονται μείωση του συνολικού επιχειρηματικού κύκλου εργασιών, διότι έτσι δίνεται η δυνατότητα στους ανθρώπους να καλύψουν περισσότερες ανάγκες τους μέσω της αλλαγής του τοπίου της περιοχής τους, ώστε να προσφέρεται για την ικανοποίηση αναγκών διατροφής, και της δημιουργίας κοινοτικών βιοτεχνιών που προσφέρουν δωρεάν αγαθά και υπηρεσίες.

Η ικανοποιητική ανάπτυξη εξαρτάται επίσης σε μεγάλο βαθμό από την οικοδόμηση υγιών σχέσεων και διαδικασιών κοινοτικής συνεργασίας, έτσι ώστε οι τοπικές κοινότητες να μπορούν να αναγνωρίζουν, να εκφράζουν και να ξεκαθαρίζουν τα προβλήματα, να επεξεργάζονται λύσεις, να οργανώνουν προγράμματα δράσης, να εκτιμούν και να λύνουν τις διαφορές, να αναθεωρούν τους στόχους κ.λπ. Αυτές οι λειτουργίες προϋποθέτουν συστηματικό τοπικό έλεγχο και συνεργασία. Οι αλλαγές σ' αυτούς τους τομείς θα προχωρήσουν ταχύτερα αν προωθείται παράλληλα και η πολιτιστική ανάπτυξη. Δηλαδή αν αναζωογονηθούν οι παραδοσιακές τέχνες, οι φιλοσοφίες και οι θρησκείες, έτσι ώστε να εμπλουτίζεται και να προσανατολίζεται κατάλληλα η διαδικασία της ολοκλήρωσης των επιθυμητών πολιτικών, κοινωνικών, οικονομικών και άλλων αλλαγών. (Να σημειωθεί ότι ο «εκσυγχρονισμός», μια από τις συνέπειες της συμβατικής οικονομικής ανάπτυξης που θεωρείται δεδομένη, καταστρέφει την πολιτιστική ποικιλία).

Σ' αυτό το πλαίσιο, δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε πόσο εύκολα μια πόλη, μια περιοχή ή μια ολόκληρη χώρα που απλώς επιτυγχάνει την αύξηση της εμπορευματικής παραγωγής, αντιμετωπίζει καταστροφικές συνέπειες στο πολιτικό, κοινωνικό, γεωγραφικό και οικολογικό επίπεδο. Ούτε είναι δύσκολο να δούμε πως, γενικά, η οικονομική μεγέθυνση αποτελεί έναν σχετικά ασήμαντο αναπτυξιακό στόχο και πως δεν πρέπει να ξεπερνάει ορισμένα όρια. Η προώθηση των σχέσεων συνεργασίας και αλληλοστήριξης μέσα στην κοινότητα έχει πολύ μεγαλύτερη σημασία. Σε οποιοδήποτε προάστιο ή χωριό το πολυτιμότερο αγαθό, ανεξάρτητα από το αν είναι πλούσιο ή φτωχό, παραμένει η δυνατότητα των μελών του να βοηθούν το ένα το άλλο. Αυτή η δυνατότητα υπονομεύεται και καταστρέφεται όταν το επίκεντρο του ενδιαφέροντος είναι η οικονομική μεγέθυνση, η οποία συνεπάγεται ένα κοινωνικό κλίμα ατομικιστικού, ανταγωνιστικού και αρπακτικού συμφέροντος.

Η πρωταρχική φροντίδα για την ανάπτυξη μιας ικανοποιητικής γεωγραφίας και οικολογίας, στη γειτονιά ή το χωριό, θα πρέπει να είναι η δημιουργία ενός οικολογικά βιώσιμου τοπίου, ικανού να μπορεί να προσφέρει στον τοπικό πληθυσμό τα περισσότερα από τα υλικά αγαθά που χρειάζεται. Γι' αυτό, μεγάλο μέρος της γης πρέπει να διατηρείται εκτός αγοράς κι ακόμα μεγαλύτερο εκτός της διαδικασίας των εξαγωγών. Το είδος των αγαθών που θα παράγονται θα πρέπει ν' αποφασίζεται, κυρίως, με βάση συλλογικές αποφάσεις και όχι με βάση χρηματικούς υπολογισμούς. Με άλλα λόγια, η κατάλληλη τοπική ανάπτυξη προϋποθέτει σημαντική προσπάθεια για τον περιορισμό, ακόμη και την παρεμπόδιση, της απλής οικονομικής

μεγέθυνσης. Πολλές δραστηριότητες, που πιθανόν θα αύξαναν σημαντικά το ΑΕΠ, θα έπρεπε να απαγορευτούν.

Το επαναλαμβάνουμε: η ουσιώδης αρχή της «κατάλληλης ανάπτυξης» είναι η φροντίδα για την ανάπτυξη των τομέων εκείνων που διαχωρίζονται σαφώς από οτιδήποτε είναι απλώς επικερδές ή έχει την τάση να μεγαλώνει το ΑΕΠ. Όπως είπαμε παραπάνω, η σχέση ανάμεσα στις δύο επιλογές ανάπτυξης είναι αντιφατική και μηδενικού αθροίσματος. Σχεδόν πάντα, η πιο επιθυμητή ανάπτυξη που αφορά τις ανάγκες του τοπικού πληθυσμού και των οικοσυστημάτων δεν ταυτίζεται με εκείνη που υπόσχεται το μέγιστο οικονομικό όφελος. Αυτό δεν σημαίνει ότι η κατάλληλη ανάπτυξη δεν θα συνεπάγεται κάποια οικονομική μεγέθυνση. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η κατάλληλη ανάπτυξη στον Τρίτο Κόσμο θα κατέληγε πιθανότατα σε αύξηση της εμπορευματικής παραγωγής. Όμως, το εάν το ΑΕΠ θα αυξηθεί ή όχι είναι κάτι τόσο επεισοδιακό που δεν βλέπουμε γιατί θα πρέπει να μας απασχολεί. Αυτό που έχει σημασία στην ανάπτυξη είναι το εάν η ικανότητα του πληθυσμού μιας περιοχής να ικανοποιεί τις ανάγκες του, να λύνει τα προβλήματά του, να εγγυάται την οικολογική επιβίωση της περιοχής και να απολαμβάνει τη ζωή, προσεγγίζει — με ικανοποιητικό ρυθμό — μια ικανοποιητική κατάσταση. Όταν συμβαίνουν αυτά, ποιος ο λόγος να ασχολούμαστε με την αύξηση του ΑΕΠ; Η αύξηση ή η μη αύξηση του ΑΕΠ δεν μας φωτίζει γύρω απ' το αν η ανάπτυξη είναι ή δεν είναι ικανοποιητική. Η διάκριση αυτή μπορεί να γίνει πιο χειροπιαστή αν ρωτήσουμε έναν πλούσιο πολίτη «Τι θα θέλατε να δείτε να αναπτύσσεται στο προάστιο ή την πόλη σας; Τι θα το/την βελτίωνε περισσότερο;». Η πιθανότερη απάντηση θα αφορούσε διάφορες ανέσεις και έργα, όπως χώρους συνάντησης και ήσυχα πάρκα, και όχι περισσότερα εργοστάσια ή μαγαζιά. Μερικά από τα έργα που θα απαριθμούσε θα σήμαιναν, άμεσα ή έμμεσα, μείωση των πραγμάτων που μεγαλώνουν το ΑΕΠ π.χ. των νέων δρόμων, των γιγαντοαφισών, της εναέριας κυκλοφορίας πάνω από τις κατοικημένες περιοχές, της μόλυνσης, του θορύβου και των εργοστασίων.

Η οικονομική μεγέθυνση και η καταστροφή της κοινωνίας

Η ικανοποιητική ανάπτυξη δεν αναφέρεται μόνο σε πολλά άλλα πράγματα πέραν της οικονομίας αλλά και η ίδια κινδυνεύει όταν επικεντρώνεται απλώς στην οικονομική μεγέθυνση. Στην πραγματικότητα, το προβλέψιμο και τυπικό αποτέλεσμα της υπερβολικής έμφασης στην οικονομική μεγέθυνση είναι η απελευθέρωση καταστροφικών κοινωνικών δυνάμεων.

Ο Polanyi και ο Marx ανέλυσαν λεπτομερειακά αυτούς τους μηχανισμούς¹¹. Πριν

11. Dalton, G., Ed., *Primitive, Archaic and Modern Economics*, (New York : Anchor, 1968), Heilbroner, R., (1976), *Business Civilization in Decline*, (New York: Norton, 1976), σελ. 122.

οι σχέσεις της αγοράς κυριαρχήσουν ξαφνικά στις δυτικές κοινωνίες (εδώ και 300 χρόνια περίπου) κανένα από τα οικονομικά συστήματα που είχαν δημιουργήσει οι άνθρωποι δεν είχε ως κινητήρια δύναμη την αγορά και το κέρδος. Η παραγωγή, η διανομή, οι ανταλλαγές και η ανάπτυξη καθορίζονταν από την παράδοση, την ηθική, τη θρησκεία, τους πολιτικούς παράγοντες και τις ορθολογικές συλλογικές αποφάσεις. Οι έμποροι και η αγορά έπαιζαν πολύ μικρό ρόλο. Υπήρχε η ιδέα της «δίκαιης» τιμής και του «δίκαιου» μισθού και πολλοί περίπλοκοι κανονισμοί που όριζαν τη φύση των προϊόντων και τον τρόπο της ανταλλαγής τους. Πολλές μέθοδοι που θα μπορούσαν να αποβούν επικερδείς είχαν αποκλειστεί εξαιτίας ηθικών, θρησκευτικών και εθιμοτυπικών επιταγών. Για παράδειγμα, στην αρχαία Ελλάδα, όλοι ήξεραν τι αποτελούσε «δίκαιη» τιμή των δημητριακών και δεν υπήρχε περίπτωση η αντίληψη αυτή να αλλάξει εξαιτίας των μεταβαλλόμενων συνθηκών προσφοράς ή ζήτησης. Όπου υπήρχαν αγορές, γράφει ο Polanyi, ήταν «σφηνωμένες» στις κοινωνικές σχέσεις και ρυθμιζόντουσαν από πολλές κοινωνικές δυνάμεις και συνθήκες.

Άλλοι τεκμηρίωσαν το πόσο λίγη σημασία είχε ο υπολογισμός του ατομικού κέρδους στις προηγούμενες οικονομίες¹². Πράγματι, ενώ στην κοινωνία μας το κίνητρο του κέρδους καθορίζει τη συμμετοχή στην οικονομία, σε όλες τις προηγούμενες κοινωνίες το κίνητρο ήταν η προσφορά. Για παράδειγμα, στις κοινωνίες των φυλών οι κνηγοί έδιναν το θήραμά τους στην ομάδα, ξέροντας ότι οι άλλοι θα έδιναν τους καρπούς που είχαν συλλέξει. Στους αρχαίους πολιτισμούς, η αποθήκευση των προϊόντων καθοριζόταν από μια σειρά ρυθμίσεων, ενώ συγκεκριμένοι κανόνες ρύθμιζαν την αναδιανομή (που δεν ήταν αναγκαστικά ικανοποιητική).

Ο Polanyi και ο Marx τονίζουν το μέγεθος της κοινωνικής αλλαγής που συνόδεψε την εμφάνιση μιας οικονομίας που έχει ως κινητήρια δύναμη το κέρδος και τις δυνάμεις της αγοράς. Απ' αυτό εξάγεται και ο τίτλος του σημαντικότερου βιβλίου του Polanyi, *The Great Transformation* (Η μεγάλη μεταμόρφωση). Ο Polanyi θεώρησε τεράστιο λάθος τη μετάβαση στην οικονομία της αγοράς και ανέλυσε το πόσο καταστροφικές είναι οι δυνάμεις της αγοράς όταν γίνονται ο σπουδαιότερος παράγοντας της κοινωνικής λειτουργίας και αλλαγής. Πολλά σοβαρά προβλήματα που αναφέρονται στη σημερινή ύστερη καπιταλιστική κοινωνία αποτελούν συνέπειες αυτού του μηχανισμού.

Όταν κάποιος εισέρχεται σε μια αγορά, το κίνητρό του είναι καθαρά εγωιστικό. Αυτό που τον ενδιαφέρει είναι να μεγιστοποιήσει τα οικονομικά οφέλη του σε βάρος των άλλων. Μια καλή κοινωνία, όμως, απαιτεί φροντίδα για την ατομική και συλλογική ευημερία όλων των ανθρώπων. Ωστόσο, καθώς επιτρέπουμε να καθορίζονται όλο και περισσότερες πλευρές της κοινωνίας από τις δυνάμεις της αγοράς, περιορίζουμε διαρκώς τη σπουδαιότητα αυτής της φροντίδας στις κοινωνικές σχέσεις.

12. *Interculture*, (1988), Dominique Temple on Economicide. Winter/January, 98. (Whole edition).

Σε μια ικανοποιητική κοινωνία πολλά πράγματα που μεγιστοποιούν το ατομικό όφελος πρέπει να αποκλειστούν. Οι ηθικές, οι κοινωνικές και οι οικολογικές αξίες πρέπει να ρυθμίζουν με αυστηρότητα τα όρια του ατομικού οφέλους. Αν αφήσουμε την αγορά να γίνει ο μοναδικός ρυθμιστής, οι κοινωνικοί και άλλοι παράγοντες θα εξαλειφθούν. Μπορούμε να καταλάβουμε πόσο καταστροφικές είναι οι δυνάμεις της αγοράς αν φανταστούμε τι θα συνέβαινε αν τις αφήναμε να καθορίσουν την οικονομική δραστηριότητα στον ζωτικό τομέα της οικονομίας απ' όπου είναι αποκλεισμένες, δηλαδή την οικιακή οικονομία. Μεγάλο μέρος της οικονομικής δραστηριότητας, πιθανώς το 40% όλης της παραγωγής, εκτυλίσσεται μέσα και γύρω από το σπίτι. Όμως, αυτή η δραστηριότητα καθορίζεται από ηθικές δυνάμεις και δυνάμεις συνεργασίας, από αμοιβαίο ενδιαφέρον και συζήτηση, από εθελοντική εργασία και αμοιβαιότητα και σχεδόν ποτέ από υπολογισμούς κέρδους-ζημιάς. Κάποιος φρυγανίζει το ψωμί και το μοιράζει στους άλλους, ενώ ένας άλλος στρώνει το τραπέζι. Τώρα σκεφτείτε τι θα συνέβαινε αν «επιτρέπαμε» στις δυνάμεις της αγοράς να κυριαρχήσουν στην οικονομική δραστηριότητα του νοικοκυριού. Φανταστείτε δηλαδή να πουλούσαμε ό,τι σήμερα φτιάχνουμε δωρεάν για τους άλλους: φανταστείτε τη μητέρα να φτιάχνει φρυγανιές και να τις πουλάει σε όποιον θα έκανε τη μεγαλύτερη προσφορά. Και βέβαια, ο πατέρας θα τα έπαιρνε όλα γιατί θα πλειοδοτούσε, ενώ τα παιδιά δεν θα έπαιρναν σχεδόν τίποτα. Το αποτέλεσμα θα ήταν να ανταγωνίζεται ο ένας τον άλλον για τα πράγματα που θα σπάνιζαν, ενώ σήμερα, μέσα στις οικογένειες, όλα γίνονται στη βάση της συνεργασίας. Με τη λογική της αγοράς, οι συνεισφορές θα υπολογίζονταν σε όρους πιθανού ατομικού χρηματικού κέρδους αντί να αποτελούν προσφορά στο γενικό καλό της οικογένειας. Ηθικές επιταγές όπως, «Ο Γιαννάκης πρέπει να φάει σούπα γιατί χρειάζεται τροφή αν και δεν μπορεί να την πληρώσει», θα συντρίβονταν από υπολογισμούς σχετικά με το ποιες συναλλαγές είναι οι πλέον επικερδείς. Θα ήταν πέρα για πέρα καταστροφικό να επιτρέπαμε στις σχέσεις της αγοράς και στους χρηματικούς υπολογισμούς κέρδους-ζημιάς, να παίξουν οποιοδήποτε ρόλο στον καθορισμό των βασικών λειτουργιών της οικιακής οικονομίας. Αυτή η οικονομία λειτουργεί στη βάση μη-χρηματικών αξιών και επιταγών, οι περισσότερες από τις οποίες είναι συλλογικές και αλτρουϊστικές.

Οι σχέσεις της αγοράς εξασφαλίζουν ότι θα κυριαρχήσουν τα εγωιστικά κίνητρα και το ανταγωνιστικό κλίμα. Είναι σαφές ότι εάν σ' ένα σπίτι εισαχθούν οι σχέσεις της αγοράς, τότε οι κοινωνικές σχέσεις θα καταστρέφοντο, ή τουλάχιστον θα κατεστρέφοντο όλες οι επιθυμητές κοινωνικές σχέσεις και θα αντικαθίσταντο με σχέσεις ανταγωνιστικές, εγωιστικές και αρπακτικές.

Είναι λοιπόν φανερό το πόσο εσφαλμένα ενεργούμε όταν βλέπουμε μια και μόνο διάσταση, έναν μόνο παράγοντα να υπεισέρχεται στην ανάπτυξη, τον παράγοντα δηλαδή που υποδηλώνει ο επιχειρηματικός τζίρος. Το σημαντικό σημείο είναι πως η συμβατική ανάπτυξη αναφέρεται σ' έναν μόνο από τους πολλούς τύπους ανάπτυξης. Ωστόσο, υπάρχουν κι άλλοι πιθανοί αναπτυξιακοί στόχοι καθώς και πολ-

λοί τρόποι για να επιτευχθούν. Όταν η μεγιστοποίηση του επιχειρηματικού τζίρου καθορίζει τι πρόκειται να αναπτυχθεί, ευνοείται μια πολύ συγκεκριμένη μορφή της ανάπτυξης: μερικά πράγματα θα αναπτυχθούν, ενώ άλλα δεν θα αναπτυχθούν και το αποτέλεσμα θα επηρεάσει τους ανθρώπους με πολύ διαφορετικό τρόπο απ' ό,τι θα τους επηρέαζαν εναλλακτικές αναπτυξιακές στρατηγικές. Η συμβατική οικονομική θεωρία συγκαλύπτει την επιλογή που ενυπάρχει εδώ, δίνοντας την εντύπωση πως έχουμε να διαλέξουμε μόνο ανάμεσα σε περισσότερη ή λιγότερη ανάπτυξη, ή ανάμεσα σε γρήγορη και αργή ανάπτυξη, ενώ η ανάπτυξη παραμένει η ίδια κι αλλάζουν απλώς οι μέθοδοι παραγωγής. Έτσι, οι απόψεις των μαρξιστών, των οπαδών της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και των θεωρητικών της εξάρτησης διαφέρουν ριζικά μεταξύ τους ως προς το ποιος είναι ο καλύτερος τρόπος να προαχθεί η ανάπτυξη—όλοι, όμως, εμμένουν στην ίδια εσφαλμένη, μονοδιάστατη ιδέα πως η ανάπτυξη ταυτίζεται με τη μεγιστοποίηση του «επιχειρηματικού τζίρου».

Τα όρια στην προοπτική της οικονομικής μεγέθυνσης

Είναι αξιοσημείωτο ότι η εκτεταμένη βιβλιογραφία πάνω στην ανάπτυξη του Τρίτου Κόσμου δεν φαίνεται ακόμη να συνειδητοποιεί πως η ανάπτυξη με τους όρους της συμβατικής θεωρίας είναι αδύνατη, για λόγους που έχουν σχέση με τη διαθεσιμότητα των πλουτοπαραγωγικών πηγών και το περιβάλλον¹³. Η συμβατική θεωρία και πρακτική θεωρούν ως δεδομένο πως ο στόχος της ανάπτυξης είναι η κατάκτηση ενός άνετου τρόπου ζωής που να μοιάζει μ' εκείνον των καταναλωτών στις πλούσιες χώρες. Ήδη, από τη δεκαετία του '60, υπάρχει βιβλιογραφία γύρω από τα «όρια της ανάπτυξης», που υποστηρίζει ότι αυτός ο τρόπος ζωής δεν είναι βιώσιμος και ότι αποτελεί τη βασική αιτία της παγκόσμιας κρίσης των πόρων και του περιβάλλοντος. Αυτό το άρθρο δεν έχει πρόθεση να συνοψίσει ολόκληρη την υπόθεση αυτή—ωστόσο, πρέπει να αναφερθούμε σε μερικά θέματα που κάνουν φανερό τη σημασία της.

Αν το 2060 ο πληθυσμός της Γης επρόκειτο να καταναλώνει κατά κεφαλήν όσο καταναλώνουν σήμερα κατά μέσον όρον οι πλούσιες χώρες, η παγκόσμια προσφορά ενέργειας θα έπρεπε να φτάσει στο δεκαπλάσιο της σημερινής και οι εν δυνάμει ανακτήσιμοι πόροι εξ απολιθωμάτων, μαζί με το ουράνιο, θα εξαντλούντο μέσα σε 20 χρόνια¹⁴. Πρέπει να γίνουν εξαιρετικά τολμηρές υποθέσεις για την τεχνική πρόοδο ώστε να μη καταλήξουμε στο συμπέρασμα πως είναι αδύνατο να έχουν όλοι το βιοτικό επίπεδο που έχουν σήμερα οι λίγοι στις πλούσιες χώρες.

Αν το κατά κεφαλήν ΑΕΠ του Τρίτου Κόσμου έφτανε στο 2060 το σημερινό επί-

13. Trainer, F. E., *Abandon Affluence*, (London: Zed Books, 1985) & *Developed to Death* (1989).

14. Trainer, *Abandon Affluence* (κεφ. 3 και 4).

πεδο των πλούσιων χωρών, κι αν οι πλούσιες χώρες στην περίοδο μέχρι τότε πετύχαιναν οικονομική μεγέθυνση του ρυθμού 3% ετησίως, το παγκόσμιο οικονομικό προϊόν θα ήταν τότε 20πλάσιο του σημερινού. Είναι εντελώς απίθανο να αντέξουν οι παγκόσμιοι πόροι, ιδιαίτερα οι οικολογικοί πόροι, μια τέτοια αύξηση της κατανάλωσης, δεδομένου ότι ήδη εξαντλούνται πολύ γρήγορα. Το Worldwatch Institute υπολογίζει πως έχουμε προθεσμία μόνο 40 χρόνια για να πετύχουμε τη βιωσιμότητα.

Το σοβαρότερο γενικό συμπέρασμα της βιβλιογραφίας γύρω από τα όρια της ανάπτυξης είναι πως ο στόχος της ανάπτυξης, ο οποίος σήμερα θεωρείται ως δεδομένος στον Τρίτο Κόσμο, πρέπει να πεταχτεί στα σκουπίδια. Ο στόχος δεν μπορεί πια να ορίζεται, όπως ορίζεται εμμέσως σε όλη σχεδόν τη βιβλιογραφία περί ανάπτυξης, με βάση την επιδίωξη του βιοτικού επιπέδου των καταναλωτών στις βιομηχανικές χώρες.

Μέσα απ' αυτό το πρίσμα, αναλογιστείτε πως σε περιόδους ύφεσης όλοι οι πολιτικοί, οι μεγαλοεπιχειρηματίες, οι οικονομολόγοι, οι συνδικαλιστές και οι σχολιαστές των μέσων ενημέρωσης δεν κάνουν τίποτ' άλλο από το να κραυγάζουν μανιακά υπέρ της αύξησης της παραγωγής και της κατανάλωσης. Η φωνή που ακουγόταν απ' όλες τις γωνιές της Αυστραλίας στην αρχή της δεκαετίας του '90 ήταν Δουλειές! Δουλειές! Δουλειές! Πρέπει όλοι να βρουν κάτι να παράγουν και να πουλήσουν για να μην τους ρίξει στη φτώχεια το οικονομικό σύστημα. Κι αυτό, όταν ο συνολικός όγκος της παραγωγικής προσπάθειας δεν είναι μόνο πολλαπλάσιος εκείνου που θα επαρκούσε για να προσφέρει υψηλή ποιότητα ζωής σε όλους, αλλά και εξαντλητικός για τους πόρους και το περιβάλλον.

Η «κατάλληλη» ανάπτυξη

Καθώς η αποτυχία της συμβατικής ανάπτυξης έχει γίνει περισσότερο οφθαλμοφανής τις δυο τελευταίες δεκαετίες, εμφανίστηκε μια ολόκληρη βιβλιογραφία πάνω στην «κατάλληλη» ανάπτυξη. Η κεντρική της ιδέα είναι η οικονομικά και κοινωνικά αυτόρκτης κοινότητα που δίνει τη δυνατότητα σ' ένα τοπικό πληθυσμό να ικανοποιήσει τις περισσότερες ανάγκες του, χρησιμοποιώντας τους τοπικούς πόρους.

Υπάρχουν πολλοί λόγοι που τονίζεται η τοπική αυτόρκτης, αλλά ο σπουδαιότερος είναι η αδυναμία συντήρησης και αναπαραγωγής μιας κοινωνίας που απαιτεί τόση ένταση μεταφορών, ανθρώπων και πραγμάτων, όση χρειάζονται οι σύγχρονες πλούσιες κοινωνίες. Σε κάθε άτομο στην Αυστραλία, αντιστοιχούν πάνω από 9.000 χλμ. οδικών μεταφορών ετησίως. Αν όλος ο πληθυσμός της Γης επεδίωκε να ζει μ' αυτό τον τρόπο, οι παγκόσμιοι πόροι πετρελαίου που δυνητικά είναι εξορύσιμοι (όχι τα γνωστά αποθέματα) θα διαρκούσαν μόνο γύρω στα 5 χρόνια.

Στο κέντρο της ιδέας για τοπική αυτόρκτης πρέπει να είναι η αντίληψη της *Permaculture*, δηλαδή ο σχεδιασμός μόνιμων εγκαταστάσεων και αυτοσυντηρούμε-

νων οικοσυστημάτων χαμηλής κατανάλωσης ενεργειακών πόρων, που βασίζονται κυρίως σε πολυσύνθετες δενδροκαλλιέργειες και παρέχουν ευρύ φάσμα τροφίμων, υλικών, χημικών και φαρμάκων για άμεση χρήση και για τοπικές βιομηχανίες μικρής κλίμακας¹⁵. Η εφαρμογή της προσέγγισης permaculture για μια αυτοδύναμη ανάπτυξη βασισμένη στις κοινότητες έχει όλο και μεγαλύτερη διάδοση τις δυο τελευταίες δεκαετίες, τόσο στις φτωχές όσο και στις πλούσιες χώρες, και έχουν ήδη επιμορφωθεί μερικές χιλιάδες σύμβουλοι της permaculture.

Δυστυχώς, πολλοί επικριτές της συμβατικής ανάπτυξης βλέπουν εσφαλμένα την κατάλληλη ανάπτυξη και τη στρατηγική NIEO (μη εκβιομηχάνισης/περιβαλλοντικής προστασίας), καθώς και τη στρατηγική των Βασικών Αναγκών, με όρους ενδιάμεσων τεχνολογιών και νέων εμπορικών ρυθμίσεων που θα μπορούσαν να κάνουν εφικτή μια ανάπτυξη παλαιού τύπου, δηλαδή, έναν πλούσιο τρόπο ζωής, υπερ-βιομηχανοποιημένο, έντασης κεφαλαίου, υψηλής τεχνολογίας, που στηρίζεται σ' ένα μεγάλο όγκο εμπορίου και ΑΕΠ. Όταν καταλάβουμε πως αυτός ο στόχος είναι εφικτός μόνο για τους πολύ λίγους που καρπώνονται το μεγαλύτερο μέρος του παγκόσμιου πλούτου, θα καταλάβουμε επίσης ότι ο στόχος της κατάλληλης ανάπτυξης πρέπει να είναι μια κατάσταση πολύ χαμηλού αλλά επαρκούς βιοτικού επιπέδου, χαμηλής παραγωγής και κατανάλωσης υλικών αγαθών, χωρίς πρόβλεψη ή ανησυχία για οποιαδήποτε περαιτέρω αύξηση. (Πάλι, αυτό δεν σημαίνει ότι αρνούμαστε τη δυνατότητα της ανανέωσης, την υλική πρόοδο ή τη βελτίωση στο επίπεδο ή την ποιότητα της ζωής).

Επίσης, είναι λάθος να θεωρούμε τη στρατηγική υποκατάστασης των εισαγόμενων προϊόντων με εγχώρια, καθώς και την «αυτοδυναμία», ως αποτυχημένες αναπτυξιακές στρατηγικές, επειδή δεν διευκόλυναν τη μετάβαση προς τις οικονομίες που χαρακτηρίζουν τις πλούσιες χώρες. Η θεωρία της κατάλληλης ανάπτυξης υιοθετεί αυτές τις αρχές για πολύ διαφορετικούς λόγους και ως μέσα για πολύ διαφορετικούς στόχους. Τις θεωρεί ουσιαστικές για την επίτευξη ενός χαμηλού αλλά ασφαλούς και επαρκούς βιοτικού επιπέδου για όλους, μέσα σε μια οικολογικά αυτοσυντηρούμενη παγκόσμια τάξη.

Η μεγαλύτερη τραγωδία στη σκηνή της σύγχρονης ανάπτυξης είναι ότι, κατ' αρχήν, τα χωριά και οι περιοχές του Τρίτου Κόσμου θα μπορούσαν να πετύχουν μια λίγο-πολύ ικανοποιητική κατάσταση σχετικά γρήγορα. Εντούτοις, τεράστιες πηγές πλούτου διοχετεύονται στην κατεύθυνση μιας εντελώς ακατάλληλης ανάπτυξης. Οι περισσότεροι άνθρωποι του Τρίτου Κόσμου δεν προχωρούν καθόλου, ή προχωρούν με το βήμα της χελώνας, προς ένα βιοτικό επίπεδο αποδεκτό και βιώσιμο, ενώ πολλές εκατοντάδες εκατομμύρια ανθρώπων καταρακυλάνε στον οικολογικό όλεθρο. Αν συγκεντρωθούμε στις συνιστώσες μιας ικανοποιητικής και κατάλληλης ανάπτυξης θα

15. Mollison, B., *Permaculture* (1989).

δούμε πως δεν χρειάζονται υψηλά επίπεδα τεχνολογίας και πόρων, συμπεριλαμβανομένου και του κεφαλαίου. Αυτό που χρειάζεται κυρίως είναι καλά σχεδιασμένες ιχθυοκαλλιέργειες, πυκνοφυτεμένες γεωργοδασικές μονάδες, κοοπερατίβες, καλά οργανωμένο σύστημα συλλογής του νερού, ορنيθοτροφεία, μη τιμεντένιες κατοικίες, κοινοτικές βιοτεχνίες, κοινοτικά συμβούλια και επιτροπές, καθώς και καλές κοινωνικές και πολιτικές ρυθμίσεις για την ανάλυση προβλημάτων, τη λήψη αποφάσεων και τη διευθέτηση των διαφορών. Κεντρική σημασία έχει η οργάνωση πυκνών, σε μεγάλο βαθμό αυτοσυντηρούμενων, γεωργοδασικών μονάδων γύρω από τους οικισμούς, τόσο στις πλούσιες όσο και στις φτωχές χώρες, ώστε να παρέχουν μια σταθερή ποικιλία τροφίμων και πρώτων υλών, καθώς και το κατάλληλο φυσικό περιβάλλον, για τα φυτά και τα ζώα. (Πολλές δένδροκαλλιέργειες αποδίδουν ανά εκτάριο 10 ή περισσότερες φορές την ποσότητα της τροφής που παρέχει η καλλιέργεια σιταριού, χωρίς να χρειάζονται όργωμα). Τα υψηλά επίπεδα υλικής κατανάλωσης είναι στην καλύτερη περίπτωση άσχετα και στη χειρότερη ασύμβατα με τις συνθήκες που χαρακτηρίζουν την ικανοποιητική ανάπτυξη.

Τα παραπάνω μπορούν να αναπτυχθούν χωρίς μεγάλη ανάγκη εισαγόμενου κεφαλαίου, σύγχρονης τεχνολογίας, μηχανημάτων, καυσίμων ή ανταλλακτικών. Πολλά χωριά του Τρίτου Κόσμου, όπως στην περιοχή της Κεράλα και της Ώροβιλ στην Ινδία, καθώς και πολλοί εναλλακτικοί οικισμοί στον πλούσιο κόσμο, δείχνουν πως μπορεί να επιτευχθεί ένα αρκετά ικανοποιητικό, υλικό και πολιτιστικό, βιοτικό επίπεδο μ' ένα ελάχιστο επίπεδο χρηματικού εισοδήματος ή επενδυτικού κεφαλαίου. Προϋποτίθεται, βέβαια, η απόρριψη της αφθονίας και ότι θα δίδεται έμφαση στη μεγιστοποίηση της τοπικής αυτόαρκειας των νοικοκυριών και των κοινοτήτων. Έτσι λειτουργούν, για παράδειγμα, μερικοί εναλλακτικοί οικισμοί στην Αυστραλία (πολλαπλή κατοχή και χρήση). Μια οικογένεια μπορεί να αποκτήσει ένα κομμάτι γης και να χτίσει το σπίτι της ξοδεύοντας λιγότερο από \$25.000. Σ' ένα τέτοιο οικισμό, στα τέλη της δεκαετίας του '80, τα εβδομαδιαία έξοδα κατά κεφαλήν ήταν \$40¹⁶. Οι άνθρωποι σ' αυτές τις κοινότητες αναφέρουν ότι η ποιότητα της ζωής τους είναι υψηλή αν και το χρηματικό τους εισόδημα είναι κάτω απ' το κατώφλι της φτώχειας. Έτσι, δεν πολυενδιαφέρονται να ανεβάσουν το υλικό επίπεδο της διαβίωσής τους για να φθάσουν το συμβατικά οριζόμενο επίπεδο. Πάνω απ' όλα, αυτοί οι οικισμοί είναι πέρα για πέρα οικολογικά αυτοσυντηρούμενοι, καθώς χρησιμοποιούν ως επί το πλείστον τοπικούς και ανανεώσιμους πόρους, ανακυκλώνουν τρόφιμα, εφαρμόζουν την permaculture και αναδασώνουν τις χέρσες εκτάσεις της περιοχής τους.

Με άλλα λόγια, στις πλούσιες χώρες, όπως και στις φτωχές, η τραγωδία της ακατάλληλης ανάπτυξης είναι φανερή κι αναμφισβήτητη. Η ύπαιθρος θα μπορούσε να γεμίσει κοινότητες με μεγάλο βαθμό αυτόαρκειας, ενώ στις μικρές και μεγάλες πόλεις οι άνθρωποι θα απολάμβαναν υψηλή ποιότητα ζωής με ελάχιστη χρήση μη-ανανε-

16. Trainer, *There Are Alternatives!*

ώσιμων πόρων και μικρό κατά κεφαλήν ΑΕΠ, καλύπτοντας τις απλές οικονομικές τους ανάγκες με λίγες ώρες δουλειά την εβδομάδα και αφιερώνοντας τον περισσότερο χρόνο τους σε μη-οικονομικές δραστηριότητες. Η βιβλιογραφία γύρω από τη βιώσιμη εναλλακτική κοινωνία ενδιαφέρεται για τον τρόπο που μπορούν να επιτευχθούν αυτοί οι στόχοι μέσω της ριζικής αναδιοργάνωσης του παραγωγικού δυναμικού, απορρίπτοντας ένα μεγάλο μέρος του και επαναπροσανατολίζοντας το υπόλοιπο σε πράγματα που έχουν κάποιο νόημα. Από την άλλη πλευρά, για τον συμβατικό οικονομολόγο, η πρόοδος είναι δυνατή μόνο μέσω μιας οδυνηρά αργής διαδικασίας «διάχυσης προς τα κάτω» των ωφελημάτων, μέσω της συσσώρευσης ακόμη περισσότερου χρηματικού πλούτου και περισσότερων επενδυτικών και φορολογικών πλεονασμάτων.

Ο σκοπός της κατάλληλης ανάπτυξης είναι να φτάσουμε σε επαρκή και ικανοποιητικά επίπεδα, π.χ. ποιότητας νερού, διατροφής, υγείας, κοινοτικής υποστήριξης, τοπικής οικονομικής και κοινωνικής αυτάρκειας καθώς και τοπικής οικολογικής βιωσιμότητας. Σίγουρα, πολλές περιοχές του Τρίτου Κόσμου χρειάζονται αύξηση της παραγωγής πολλών συγκεκριμένων αγαθών πριν γίνει εφικτή μια ικανοποιητική ποιότητα ζωής. Ωστόσο, οι περισσότερες δεν χρειάζονται αύξηση του ΑΕΠ για να επιτευχθεί κάτι τέτοιο, διότι η ποσότητα παραγωγικής προσπάθειας που καταβάλλεται στη χρηματική οικονομία είναι ήδη αρκετή για να έχουν όλοι οι άνθρωποι ικανοποιητικό υλικό επίπεδο ζωής. Σκεφτείτε τι παραγωγική προσπάθεια καταβάλλεται σήμερα για την παραγωγή «ακατάλληλων» προϊόντων: αν οι πόροι που θυσιάζονται για την παραγωγή καλλυντικών, βοδινού κρέατος ή καφέ διοχετεύονταν στην παραγωγή βασικών προϊόντων για τοπική χρήση, οι περισσότερες περιοχές του Τρίτου Κόσμου θα προμηθεύονταν όλα τα εμπορεύματα που χρειάζονται—κι αυτό, χωρίς να ξεχνάμε πως το μεγαλύτερο μέρος της πραγματικής οικονομίας μιας κατάλληλα αναπτυγμένης περιοχής βρίσκεται έξω από τους τομείς του χρήματος και της αγοράς.

Το ίδιο ακατανόητα για τη συμβατική οικονομική σκέψη είναι τα συμπεράσματα γύρω από το ρόλο του κεφαλαίου και των ξένων επενδύσεων στην κατάλληλη ανάπτυξη. Η θεωρία της συμβατικής ανάπτυξης υποστηρίζει ότι το κλειδί είναι τα μεγάλα κεφάλαια, ότι το κεφάλαιο είναι σπάνιο και άρα η αποταμίευση, οι ξένες επενδύσεις και οι ανταμοιβές των κεφαλαιούχων έχουν αποφασιστική σημασία. Στην πραγματικότητα, μεγάλο μέρος της θεωρίας ασχολείται με τις συνταγές που αφορούν το ρυθμό της αποταμίευσης και του σχηματισμού κεφαλαίου, κάνοντας πάλι φανερή τη σιωπηρή παραδοχή ότι η ανάπτυξη ταυτίζεται με τις, χωρίς διάκριση, επενδύσεις στην παραγωγή υλικού πλούτου. Εντούτοις, όπως δείχνουν οι παραπάνω παράγραφοι, χρειάζεται πολύ μικρό κεφάλαιο για την κατάλληλη ανάπτυξη.

Οι θεωρητικοί της Εξάρτησης κάνουν το ίδιο λάθος, αποδίδοντας την υπανάπτυξη στην απώλεια του κεφαλαίου που απομυζούν από την περιφέρεια οι χώρες του κέντρου και φανερώνουν, πάλι, μια μονοδιάστατη αντίληψη της ανάπτυξης. Εντού-

τοίς, είναι δυνατό να φανταστούμε ότι ικανοποιητική ανάπτυξη, όσον αφορά την πρόοδο προς την κοινοτική αυτάρκεια, την υψηλή ποιότητα ζωής και την οικολογική βιωσιμότητα —δηλαδή πράγματα που απαιτούν μεγάλο κεφάλαιο— είναι εφικτή, ακόμη κι όταν μεγάλο μέρος του συνολικού πλεονάσματος αντλείται από τις φτωχές προς τις πλούσιες χώρες. Με άλλα λόγια, η θεωρία και πρακτική της κατάλληλης ανάπτυξης υποστηρίζει πως η καθαρή ροή κεφαλαίου ή πλούτου δεν έχει τη σημασία που της έχει αποδοθεί, (μολονότι, φυσικά, θα μπορούσαν οπωσδήποτε να επιτευχθούν πολύ περισσότερα, αν δεν υπήρχε η εν λόγω καθαρή εκροή κεφαλαίου).

Οι ξένοι επενδυτές εισάγουν στον Τρίτο Κόσμο μόνο το 15% περίπου του κεφαλαίου που επενδύουν εκεί, ενώ εξασφαλίζουν το μεγαλύτερο μέρος του από τις τράπεζες του Τρίτου Κόσμου. Αυτό σημαίνει πως υπάρχει άφθονο κεφάλαιο στον Τρίτο Κόσμο σε σχέση με όσο χρειάζεται για να επιτευχθεί η κατάλληλη ανάπτυξη. Το τυπικό τριτοκοσμικό χωριό χρειάζεται ελάχιστες, και σχετικά απλές, εγκαταστάσεις για να εξασφαλίσει επαρκές και ικανοποιητικό υλικό επίπεδο ζωής, π.χ. μια κοινοτική βιοτεχνία, κοινοτική δασική έκταση και γεωργοδασικές μονάδες, αποθήκες και ανεμόμυλο.

Η ανικανότητα του συμβατικού οικονομολόγου να συλλάβει την άνοδο του «βιοτικού επιπέδου», με όρους πέρα από το χρήμα με το οποίο αγοράζουμε προϊόντα, σχετίζεται με τα παραπάνω. Η κατάλληλη ανάπτυξη εστιάζει στο πλήθος των μη οικονομικών παραγόντων που υπεισέρχονται στην ποιότητα της ζωής. Τονίζει ότι η σπουδαιότερη συνεισφορά στο πραγματικό επίπεδο ζωής θα προέλθει από εξελίξεις που δεν σχετίζονται με τη χρηματική οικονομία, δηλαδή από καλύτερες τοπικές ρυθμίσεις μέσω των οποίων οι απλοί άνθρωποι εξασφαλίζουν την αποθήκευση του ύδατος και των τροφίμων, την αποχέτευση, τις υπηρεσίες «κοινωνικής πρόνοιας» και υγιεινής, την παιδεία, τα συστήματα διευθέτησης των διαφορών και ιδιαιτέρως την τροφή και τα υλικά από τις δημόσιες γεωργοδασικές μονάδες. Πολλές από τις παροχές αυτές σχετίζονται μόνο με την ανάπτυξη ικανοποιητικών κοινωνικών διαδικασιών, όπως με την οργάνωση τακτικών κοινοτικών εργασιακών συμβουλίων και τραπεζών του χωριού. Ωστόσο, ακόμη κι όσες παροχές άπτονται της υλικής παραγωγής συχνά μπορούν να πραγματοποιηθούν ανεξάρτητα από τις χρηματικές συναλλαγές. Με άλλα λόγια, συχνά, οι τόποι συνάντησης, οι βιοτεχνίες, οι λίμνες, οι γεωργοδασικές μονάδες κ.λπ. μπορούν να δημιουργηθούν, σε μεγάλο βαθμό, από τους τοπικούς πόρους της γης, από το εργατικό δυναμικό και τα εγχώρια ταλέντα χωρίς μεγάλη ανάγκη κεφαλαίων. Τέτοιου είδους ανάπτυξη μπορεί ν' αλλάξει εντυπωσιακά το πραγματικό επίπεδο ζωής χωρίς αλλαγές στο χρηματικό εισόδημα. (Δεν αρνούμαστε εδώ πως μικρές αλλαγές στο χρηματικό εισόδημα και τις επενδύσεις κεφαλαίου μπορούν να διευκολύνουν αφάνταστα την κατάλληλη ανάπτυξη). Τα επιτεύγματα του ινδικού κρατιδίου Κεράλα επιβεβαιώνουν αυτή την άποψη. Τα επίπεδα παιδείας και υγείας σ' αυτό το πολύ φτωχό κρα-

τίδιο πλησιάζουν εκείνα της Δύσης, παρά το γεγονός ότι το κατά κεφαλήν ΑΕΠ του είναι το 9ο μικρότερο στον κόσμο, γύρω στο 1/100 του αμερικανικού¹⁷.

Τα χωριά του Τρίτου Κόσμου έχουν τους πόρους που χρειάζονται για να φτάσουν ένα πολύ ικανοποιητικό επίπεδο ανάπτυξης μέσα σε λίγα χρόνια, δηλαδή μέσα στο διάστημα που θα χρειαστεί για να δημιουργηθούν οι γεωργοδασικές μονάδες και τα συστήματα μόνιμων καλλιεργειών. Το κλειδί δεν είναι το κεφάλαιο αλλά η οργάνωση, δηλαδή οι υπάρχουσες γνώσεις και δεξιότητες, η γη και οι αποταμιεύσεις να χρησιμοποιηθούν για τη δημιουργία σχετικά απλών δομών, χωματουργικών εργασιών, οικοσυστημάτων, αποθηκών και κοινωνικών ρυθμίσεων που θα επέτρεπαν υψηλή ποιότητα ζωής παρά το τόσο χαμηλό επίπεδο χρηματικού εισοδήματος. (Τέτοια χωριά μπορούν να συνυπάρχουν με πόλεις μικρής κλίμακας όπου μερικοί άνθρωποι διαθέτουν ιατρικές και άλλες γνώσεις υψηλού επιπέδου που χρειάζονται ενίοτε οι χωρικοί).

Ωστόσο, η συμβατική οικονομική θεωρία προσπαθεί να πείσει τους ανθρώπους του Τρίτου Κόσμου πως δεν μπορούν να περιμένουν ικανοποιητική τροφή και στέγαση για πολλές δεκαετίες, μέχρι δηλαδή η οικονομική μεγέθυνση και η «διάχυση προς τα κάτω» αποκόψει τους χωρικούς από τη γη και τους σπρώξει στα εργοστάσια και στις φτωχογειτονιές των πόλεων, δημιουργήσει τεράστιες εξαγωγικές βιομηχανίες που θα παράγουν προϊόντα για τους πλούσιους στην άλλη άκρη της γης επιστρατεύοντας όλο σχεδόν το οικονομικό δυναμικό της χώρας. Μόνον όταν «απογειωθεί» μια τέτοια ανάπτυξη, δηλαδή μετά από πολλές δεκαετίες, θα μπορέσουν οι φτωχές μάζες να δουν το βιοτικό τους επίπεδο να φτάνει σε κάποιο αποδεκτό επίπεδο. Αλλά, στις ΗΠΑ, με \$17.000 εισόδημα κατά κεφαλήν, δηλαδή κάπου 50 φορές μεγαλύτερο από τον μέσο όρο του μισού κόσμου, αφήνεται ένα 20% του πληθυσμού να υποφέρει κάτω ή γύρω απ' το κατώφλι της φτώχειας. Προφανώς οι ΗΠΑ δεν έχουν ακόμη επιτύχει επαρκή οικονομική μεγέθυνση και «διάχυση προς τα κάτω»! Αν υποθέσουμε πως ο διπλασιασμός τού κατά κεφαλήν ΑΕΠ θα δημιουργούσε αρκετή «διάχυση προς τα κάτω» για να ανέβει σε λογικά επίπεδα το βιοτικό επίπεδο όλων, τότε ο Τρίτος Κόσμος, με τον σημερινό ρυθμό αύξησης τού κατά κεφαλήν εισοδήματος, θα χρειαζόταν 150 ολόκληρα χρόνια για να το φτάσει. Ακόμη, αν όλοι οι άνθρωποι αποκτούσαν αυτό το κατά κεφαλήν εισόδημα, τα παγκόσμια οικοσυστήματα θα έπρεπε να τα βγάλουν πέρα με οικονομική παραγωγή 20 φορές μεγαλύτερη της σημερινής.

Γι' αυτό, είναι πολύ σημαντικό να παραδεχτούμε πως η ανάπτυξη που παρατηρείται στις δυτικές κοινωνίες της αφθονίας αντιπροσωπεύει μόνο μία από τις πολλές δυνατές μορφές της ανάπτυξης και πως υπάρχουν πολύ διαφορετικές μορφές προς τις οποίες μπορεί να προσανατολιστεί ένα έθνος. Πάλι, το σύνθημα τραγικό μονοδιά-

17. Atkisson, K, «Kerala», *In Context*, 21, 1991, p.69, Baran, P. and P. Sweezy, *Monopoly Capital*, (New York: Monthly Review Press, 1966).

στατο σφάλμα έγκειται στην παραδοχή ενός μόνου τύπου ανάπτυξης, πράγμα που συνεπάγεται πως γενιές και γενιές ματαιοπονούν, μέσω του μηχανισμού οικονομικής μεγέθυνσης και της «διάχυσης προς τα κάτω», για να αποκτήσουν το επίπεδο του βιομηχανικού, πλούσιου Λος Άντζελες, πριν να υπάρξει καν η δυνατότητα να αποκτήσουν ικανοποιητικό υλικό επίπεδο ζωής.

Το παράδοξο του πλεονάσματος: όσο μεγαλύτερη ανάπτυξη έχουμε τόσο μεγαλύτερη πρέπει να πετύχουμε

Ο Baran και ο Sweezy, ακολουθώντας τον Marx, ανέλυσαν το πρόβλημα του πλεονάσματος ως τη σοβαρότερη εγγενή αντίφαση στη φύση του καπιταλισμού¹⁸. Όταν οι κεφαλαιοκράτες επενδύουν, βγάζουν συνήθως ένα 10% κέρδος ετησίως, πράγμα που αυξάνει διαρκώς τον όγκο του διαθέσιμου κεφαλαίου για επενδύσεις. Το πρόβλημα της εξεύρεσης επικερδών επενδυτικών διεξόδων για όλο αυτό το διαρκώς αυξανόμενο πλεόνασμα γίνεται όλο και πιο δυσεπίλυτο. Το μακροπρόθεσμο ποσοστό κέρδους έχει φθίνουσα τάση από την εποχή του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Επειδή είναι όλο και πιο δύσκολο να βγει ένα «κανονικό» ποσοστό κέρδους από την παραγωγή χρησίμων πραγμάτων (όσοι μπορούν ν' αγοράσουν ψυγείο έχουν ήδη ένα και δεν χρειάζονται άλλο) οι κεφαλαιούχοι κινούνται όλο και περισσότερο στην κατεύθυνση της χρηματιστικής κερδοσκοπίας. Έτσι, στα χρηματιστήρια μετοχών και εμπορευμάτων, στις συναλλαγές futures, στις μεσιτείες, στις τιμές συναλλάγματος και στις εξαγορές επιχειρήσεων ο τζόγος οργιάζει, με αποτέλεσμα να δημιουργείται ένας «καπιταλισμός τύπου καζίνου».

Εξού και το παράδοξο: όσο μεγαλύτερη ανάπτυξη έχουμε και όσο περισσότερο κεφάλαιο συσσωρεύεται, τόσο περισσότερη παραγωγή και κατανάλωση πρέπει να γίνεται ώστε να επενδύεται το συνεχώς συσσωρευόμενο κεφάλαιο. Έτσι, στο υπάρχον οικονομικό σύστημα, όχι μόνον δεν μπορούμε να πετύχουμε ένα ικανοποιητικό επίπεδο ανάπτυξης για όλους, αλλά και ο ρυθμός ανάπτυξης πρέπει να αυξάνεται συνεχώς.

Δύο νούμερα κάνουν κατανοητό αυτό το σημείο. Πρώτον, η μακροπρόθεσμη παραγωγικότητα, δηλαδή η ωριαία απόδοση εργασίας, αυξάνεται κατά 2% ετησίως, πράγμα που σημαίνει πως κάθε 35 χρόνια θα μπορούσαμε να μειώνουμε στο μισό την εβδομαδιαία εργασία παράγοντας το ίδιο με πριν. Μια χώρα-μέλος του Ο.Ο.Σ.Α. θα μπορούσε να περικόψει τις τέσσερις από τις πέντε εργάσιμες μέρες της εβδομάδας τα τελευταία 25 χρόνια, διατηρώντας την παραγωγή στο ίδιο επίπεδο. Στο υπάρχον όμως οικονομικό σύστημα, κάθε 35 χρόνια πρέπει να διπλασιάζουμε την ετήσια ποσότητα που καταναλώνουμε ανά άτομο, μόνο και μόνο για να μην

18. P. Baran and P. Sweezy, *Monopoly Capital*, (New York: Monthly Review Press, 1966).

αυξηθεί η ανεργία και για να μη μειωθούν οι διέξοδοι όπου μπορεί να διοχετευτεί το επενδυτικό κεφάλαιο.

Δεύτερον, σύμφωνα με τα στοιχεία του U.S. Bureau of Mines [Γραφείο Ορυχείων των ΗΠΑ], το κατ' άτομο κεφάλαιο που διατίθεται για επενδύσεις στις ΗΠΑ αυξάνεται κατά 3,6% ετησίως, δηλαδή θα διπλασιαστεί σε διάστημα 20 χρόνων¹⁹. Αυτό σημαίνει πως αν κάθε εικοσαετία οι Αμερικανοί δεν διπλασιάζουν τον όγκο των αγαθών και υπηρεσιών που καταναλώνουν, η οικονομία τους θα αντιμετωπίσει σοβαρές δυσκολίες. Σ' ένα κόσμο όπου δισεκατομμύρια άνθρωποι υποφέρουν από στερήσεις, όπου οι ΗΠΑ παίρνουν ήδη πολύ περισσότερα από το μερίδιο των παραγωγικών πόρων που δικαιούνται κι όπου τα περισσότερα προβλήματα οφείλονται στην υπερπαραγωγή και την υπερκατανάλωση, τι πιο παράλογο από μια οικονομία όπου όσο περισσότερο αναπτύσσεται τόσο περισσότερο πρέπει να αναπτυχθεί;

Έτσι προκύπτει η ατελεύτητη και αυξανόμενη πίεση για να βρεθούν περισσότερες ευκαιρίες για τις επιχειρήσεις και άρα να κοπούν περισσότερα δάση, να χτιστούν περισσότερα τουριστικά ξενοδοχεία, να μετατραπεί περισσότερη καλλιεργήσιμη γη σε φυτείες εξαγωγικών προϊόντων. Ιδιαίτερα ύπουλες είναι οι κινήσεις στο πλαίσιο της GATT που αποβλέπουν στην άρση του δικαιώματος των εθνών να εμποδίζουν την ανάπτυξη που αντιτίθεται στην ισορροπία του περιβάλλοντος, τις συνθήκες εργασίας, την υγεία κ.λπ. Σύμφωνα με τους νέους διακανονισμούς της GATT, όταν ένα έθνος απαγορεύσει σε ξένο επενδυτή να κόψει ένα δάσος, κινδυνεύει να υποστεί κυρώσεις διότι παρεμποδίζει την ελευθερία του εμπορίου. Τέτοια πίεση εξασκούν οι πολυεθνικές επιχειρήσεις στη φρενήρη τους προσπάθεια να αποκτήσουν τις προσβάσεις που χρειάζονται για να αποσπάσουν το μέγιστο δυνατό κέρδος και να χρησιμοποιήσουν το αενάως συσσωρευόμενο κεφάλαιο. Οι οικονομικοί και πολιτικοί μας ηγέτες καλωσορίζουν τις προσπάθειες αυτές, διότι έχουν μάθει καλά το μάθημα της συμβατικής οικονομικής επιστήμης — περισσότερες ξένες επενδύσεις σημαίνουν μεγαλύτερο τζίρο, περισσότερες δουλειές και περισσότερη «διάχυση προς τα κάτω».

Η μανία της απο-ρύθμισης

Ο «θάνατος του κομμουνισμού» έχει ερμηνευθεί ως αποτυχία της ρύθμισης της οικονομίας και ως ένδειξη ότι οι αρχές της ιδιωτικής πρωτοβουλίας και της ελεύθερης αγοράς είναι οι μόνες βιώσιμες βάσεις για ικανοποιητική οικονομική λειτουργία. Παρ' όλα αυτά, όπως εξηγήσαμε παραπάνω, θεμελιακό στοιχείο της έννοιας της κατάλληλης ανάπτυξης είναι η ανάγκη για εκτεταμένη ρύθμιση των δυνάμεων της

19. U.S. Bureau of Mines, (1985), Mineral Facts and Problems, (Dept. of Interior: Washington. 1985), σελ. 106.

αγοράς, του κινήτρου του κέρδους και της ελευθερίας των ιδιωτικών επιχειρήσεων (μολονότι η «ρύθμιση» δεν σημαίνει απαραίτητα εξάλειψη των ιδιωτικών επιχειρήσεων και πολλοί θεωρούν ότι οι μικρές ιδιωτικές επιχειρήσεις, οι επιχειρήσεις των αυτο-απασχολουμένων και οι συνεργατικές επιχειρήσεις θα μπορούσαν να παίξουν κάποιο ρόλο). Η παραπάνω ανάλυση θεωρεί δεδομένο και εμφατικά καταδικάζει την ιδιωτική επιχείρηση/καπιταλιστικό σύστημα ως ενόχους για τη σημερινή επικίνδυνη κατάσταση. Όμως εξίσου απορρίπτει κάθε πρόταση πως αποτελούν λύσεις ο σοσιαλισμός ή ο κομμουνισμός, όπως αυτοί εμφανίστηκαν στην πρόσφατη ιστορία. Αυτές οι προσεγγίσεις διακατέχονται από την ίδια έμμομη ιδέα της οικονομικής επέκτασης, των μεγάλων μεγεθών, της συγκεντροποίησης και του υψηλού υλικού επιπέδου ζωής όπως και η καπιταλιστική προσέγγιση. Το κίνημα εναλλακτικής οικονομίας υποστηρίζει έναν τρίτο δρόμο που προεβεί την ανάπτυξη μιας οικονομίας μικρής κλίμακας, συμμετοχικής, συνεργατικής και αυτοδύναμης σε επίπεδο περιφέρειας, περιοχής, πόλης και συνοικίας.

Οι πρόσφατες πιέσεις για απο-ρύθμιση είναι η αναμενόμενη απάντηση της συμβατικής οικονομικής επιστήμης στην αποτυχία να εξασφαλιστεί επαρκής ρυθμός επέκτασης των επενδυτικών διεξόδων για το διαρκώς διογκούμενο κεφάλαιο. Οι επιχειρήσεις και οι τράπεζες χρειάζονται μεγαλύτερη πρόσβαση σε περισσότερες αγορές—άρα, θέλουν να καταργηθούν οι εθνικοί και τοπικοί κανόνες και έλεγχοι. Θέλουν ενοποίηση της παγκόσμιας αγοράς έτσι ώστε να μπορούν να δρουν οπουδήποτε και οποτεδήποτε χωρίς να χρειάζεται να διαπραγματεύονται τα δικαιώματά τους στην κάθε περιοχή. Οι κυβερνήσεις συμμορφώνονται και μάλιστα ανταγωνίζονται η μία την άλλη για να προσελκύσουν τις επιχειρήσεις, αφού αυτός είναι ο μόνος τρόπος που ξέρουν για να δημιουργήσουν θέσεις εργασίας και για να στήσουν την οικονομία στα πόδια της.

Η σημασία της οικονομικής ολοκλήρωσης και της συγκεντροποίησης εξαρτάται πλήρως από το ποια αντίληψη για την ανάπτυξη υιοθετούμε. Οι συμβατικοί οικονομολόγοι υποστηρίζουν με ενθουσιασμό τέτοιες αρχές γιατί βοηθούν στην αύξηση του τζίρου. Αλλά, ενώ η οικονομική ολοκλήρωση και η συγκεντροποίηση μπορούν να αποφέρουν οικονομικά οφέλη σε μερικές περιοχές που υπήρξαν προηγουμένως σχετικά ανεξάρτητες, συγχρόνως, καταστρέφουν τα τοπικά πολιτικά, πολιτιστικά, οικολογικά, ακόμη και οικονομικά συστήματα²⁰. Ο τοπικός έλεγχος, τα έθιμα, οι παραδόσεις και οι ίδιες οι κοινότητες παραμερίζονται όταν οι επιχειρήσεις και η κεντρική κυβέρνηση καταλήγουν να καθορίζουν το μεγαλύτερο μέρος της λειτουργίας της τοπικής κοινωνίας. Κάποτε μια πόλη μπορούσε να βασίζεται για δεκάδες χρόνια στην κατασκευή, για παράδειγμα, αλιευτικών σκαφών, δημιουργώντας μια ευρεία γκάμα διαφορετικών παραδόσεων, δεξιοτήτων, εθίμων καθώς και μια ξεχωριστή

20. Weston, D., *The Rules of lucre*, *Geographical Magazine*, April 1991, pp. 38-43.

ταυτότητα. Σύντομα όμως δεν θα υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στις πόλεις και τις περιοχές γιατί όλα θα αφομοιωθούν μέσα στην ενοποιημένη, συγκεντροποιημένη παγκόσμια οικονομία, όπου οι άνθρωποι θα καταναλώνουν τα ίδια συσκευασμένα και μαζικά διαφημισμένα προϊόντα τα οποία θα διανέμονται από το κέντρο, παράγοντας εκείνα που θα επιλέγει και τους αναθέτει το κέντρο. Έτσι, η μικρή πόλη θα μπορεί να επωφεληθεί μόνο αν το κέντρο αποφασίσει να ανοίξει εκεί κάποια εργοστασιακή μονάδα. Όμως, αυτό συμβαίνει σπανίως. Η γενική τάση οδηγεί στο θάνατο των μικρών πόλεων και της περιφέρειας.

Έτσι καταστρέφεται η αγροτική ζωή. Ο ρυθμός με τον οποίον εγκαταλείπουν τη γη οι κατεστραμμένοι αγρότες και η συνακόλουθη ραγδαία παρακμή των επαρχιακών πόλεων, τόσο στις πλούσιες όσο και στις φτωχές χώρες, είναι μια από τις πιο τραγικές συνέπειες του γεγονότος ότι αφήσαμε την ανάπτυξη να καθοριστεί από τις δυνάμεις της αγοράς. Μια άλλη συνέπεια είναι η ταχύτατη διόγκωση των μεγαπόλεων. Μέχρι το 2000, σχεδόν ο μισός πληθυσμός της Γης θα ζει στις πόλεις (όπου οι απαιτούμενοι κατά κεφαλή οικονομικοί πόροι και τα περιβαλλοντικά έξοδα είναι υψηλότερα). Η υπάρχουσα οικονομία δεν έχει μεγάλη ανάγκη από ανθρώπους που να ζουν σε αγροτικές περιοχές. Με το να επιτρέπουμε στην οικονομία της αγοράς να διευθετεί τέτοια ζητήματα σύμφωνα με τις ανάγκες της, ο αγροτικός τρόπος ζωής εξαλείφεται. Τα τελευταία 20 χρόνια ο αριθμός των αυτοκτονιών ανάμεσα στην αγροτική νεολαία της Αυστραλίας έχει πενταπλασιαστεί.

Με άλλα λόγια, η ανάπτυξη καταστρέφει. Μερικές φορές η καταστροφή είναι στοιχείο της προόδου, αφού αντικαθιστά παλιότερους θεσμούς και ρυθμίσεις. Αλλά συχνά, η συμβατική ανάπτυξη σαρώνει εταιρείες, κουλτούρες και κοινότητες που θα έπρεπε να διατηρηθούν, ανεξάρτητα από το τι είναι αποδοτικότερο από οικονομική άποψη. Το παραγωγικό δυναμικό της πόλης θυσιάζεται για την ικανοποίηση υλικών αναγκών ανθρώπων που ζουν αλλού. Ενώ κάποτε η εργασία και οι αποταμιεύσεις των περιοχών διοχετεύονταν στην ικανοποίηση των αναγκών των κατοίκων τους, όταν οι περιοχές αυτές ενσωματώνονται σε μια συγκεντροποιημένη οικονομία οι πόροι αυτοί διοχετεύονται σε φυτείες ή εργοστάσια που, κυρίως, ωφελούν μακρινούς και ανώνυμους μετόχους και καταναλωτές. Ακόμη και οι αποταμιεύσεις που κατατίθεντο στην τοπική τράπεζα και χρησιμοποιούνταν για την τοπική ανάπτυξη, τώρα κατατίθενται στο τοπικό υποκατάστημα μιας υπερεθνικής τράπεζας και δεν επενδύονται ποτέ για την τοπική ανάπτυξη. Πάλι, γίνεται φανερό πως η τοπική οικονομία πρέπει να προστατευτεί από πολλές πλευρές: αν δεν ληφθούν μέτρα για τη διατήρησή της δεν θα υπάρξει τοπική οικονομία, κουλτούρα και κοινότητα.

Αυτό το ζήτημα σχετίζεται με τα οξύτατα προβλήματα που θέτει το ζήτημα της προστασίας της τοπικής βιομηχανίας. Αν δεν είχε υπάρξει σχεδόν ένας αιώνας προστατευτικών μέτρων, η Αυστραλία δεν θα κατάφερνε να δημιουργήσει τη σημαντική μεταποιητική βιομηχανία που δημιούργησε στα χρόνια του '70. Από τότε που η συμβατική οικονομική σκέψη άρχισε να πιέζει για να αρθούν τα προστατευτικά μέτρα η

βιομηχανία μας άρχισε να εξαφανίζεται. Μέσα σε μια δεκαετία, το 50% έχει μεταφερθεί στο εξωτερικό. Η συμβατική οικονομική επιστήμη διακηρύσσει ότι δεν μπορούμε να παράγουμε οτιδήποτε για τον εαυτό μας εκτός αν το παράγουμε αρκετά «αποτελεσματικά» ώστε να εξασφαλίζουμε εξαγωγές. Έτσι, οι Αυστραλοί πληρώνουν τώρα περισσότερο από \$70 κατ' άτομο εβδομαδιαίως για εισαγόμενα προϊόντα, συμπεριλαμβανομένων τροφίμων αξίας \$2 δις ετησίως!

Προφανώς, η προστασία των βιομηχανιών και της περιφέρειας συνεπάγεται δύσκολα προβλήματα σχετικά με τη διατήρηση της αποδοτικότητας. Όμως, θα έπρεπε να αντιμετωπίζουμε τα προβλήματα αυτά από ηθική και πολιτική πλευρά. Τα τελευταία χρόνια, η Αυστραλία φαίνεται πρόθυμη να ενστερνιστεί τις αρχές του ελεύθερου εμπορίου και του «παιχνιδιού επί ίσοις όροις» (level playing field), παρά το γεγονός ότι τα μοντέλα της επιτυχημένης συμβατικής ανάπτυξης συνήθως οφείλουν την επιτυχία τους σε προστατευτικά μέτρα κάποιου τύπου. Παραδείγματα είναι η Ταϊβάν, η Νότια Κορέα²¹ και η Ιαπωνία²².

Τι προοπτικές βλέπει η συμβατική οικονομική θεωρία για το μέλλον της Αυστραλίας; Αν και θα μπορούσαμε να παράγουμε εύκολα και άνετα όλα όσα χρειαζόμαστε για μια πολύ ικανοποιητική ποιότητα ζωής, κινδυνεύουμε να πέσουμε σε αθλιότητα τύπου Μπανανίας—εκτός βέβαια αν βρούμε εξαγωγικές βιομηχανίες με τις οποίες θα κατατροπώναμε τους πάντες (που με τον ίδιο απεγνωσμένο τρόπο προσπαθούν να λύσουν τα δικά τους προβλήματα!). Ας μην ξεχνάμε πως κανένας δεν διευθύνει έτσι το νοικοκυριό του. Στην οικιακή οικονομία σημασία έχει να βρεθούν ικανοποιητικοί τρόποι παραγωγής κι όχι το αν είναι ανταγωνιστικό το νοικοκυριό ή το αν είναι αποδοτικότερο από του γείτονα. Η οικιακή οικονομική ασφάλεια δεν απειλείται αν το γειτονικό νοικοκυριό είναι πιο παραγωγικό.

Καθώς η παγκόσμια οικονομία ενοποιείται όλο και περισσότερο, η μοίρα των διαφόρων περιοχών και χωρών θα εξαρτάται όλο και περισσότερο απ' ό,τι ταιριάζει στους λίγους κεφαλαιούχους, οι οποίοι έχουν την ισχυρή τάση να προσορίζουν για ανάπτυξη μόνο εκείνα τα λίγα σημεία της Γης που θα μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους. Πόσες πιθανότητες έχουμε να θελήσουν από την Αυστραλία κάτι περισσότερο από ορυκτά, ροκανίδια και τουριστικές υπηρεσίες;

Η θεωρία της ανάπτυξης ως καπιταλιστική ιδεολογία

Η παραπάνω ανάλυση υποστηρίζει πως υπάρχει άβυσσος ανάμεσα στη θεωρία και πρακτική της συμβατικής ανάπτυξης από τη μία πλευρά, και στη θεωρία και πρακτι-

21. Korten, D., *People-centred development; Alternative for a world in crisis*, (People-Centred Development Forum: Manila, 1991), σελ. 11.

22. Bassand, J. et. al., *Self-Reliant Development*, (London: Gower, 1986), σελ. 16.

κή της κατάλληλης ανάπτυξης από την άλλη. Η σχέση μεταξύ των δύο είναι γενικά ένα παιχνίδι μηδενικού αθροίσματος. Ο μηχανισμός της «διάχυσης προς τα κάτω» μπορεί να αποδώσει κάποιο όφελος στη φτωχή πλειοψηφία κι είναι αλήθεια —πλην όμως ασήμαντη αλήθεια— πως όσο μεγαλύτερη είναι η συμβατική οικονομική μεγέθυνση τόσο περισσότερο όφελος «διαχέεται» στους φτωχούς. Όμως, αυτός ο μηχανισμός δεν διαχέει προς τα κάτω παρά ένα ελάχιστο κλάσμα της ανάπτυξης και του συνολικού παραγόμενου προϊόντος. Τα κύρια αποτελέσματα είναι τώρα ξεκάθαρα. Γενικά, αν οι αναπτυξιακοί πόροι διοχετευτούν στις δραστηριότητες εκείνες που προωθούν τη μέγιστη δυνατή οικονομική μεγέθυνση, θα παραχθούν πράγματα για τους πλούσιους και προπαντός για τους καταναλωτές στις πλούσιες χώρες. Οι πόροι επομένως αυτοί δεν θα είναι διαθέσιμοι για την παραγωγή πραγμάτων που χρειάζονται οι συνηθισμένοι και φτωχοί άνθρωποι. Έτσι, μια θεωρία και πρακτική που αντιλαμβάνεται την ανάπτυξη με όρους μεγιστοποίησης του ΑΕΠ υιοθετεί οικονομικές στρατηγικές που κυρίως ταιριάζουν στους κατόχους κεφαλαίου και σ' εκείνους που διαθέτουν σχετικά υψηλά εισοδήματα. Η λογική της θεωρίας αυτής είναι πως η ανάπτυξη οποιουδήποτε πράγματος/τομέα που θα προσέφερε στους καταναλωτές που έχουν σχετικά υψηλό εισόδημα ό,τι θέλουν και στους επενδυτές τα μεγαλύτερα κέρδη είναι η στρατηγική που μεγιστοποιεί το ΑΕΠ και η οποία, εξ ορισμού, οδηγεί στη μεγιστοποίηση της ανάπτυξης.

Η ιδεολογική διαστρέβλωση είναι πιο διαφανής και κακοήθης σε ό,τι αφορά τις αντιλήψεις περί «αποδοτικότητας» και «παραγωγικότητας», οι οποίες ενσωματώνονται στη συμβατική οικονομική θεωρία. Αυτοί οι όροι ταυτίζονται απλώς με τις επενδύσεις ή τις διαδικασίες που μεγιστοποιούν τα κέρδη, δηλαδή που μεγιστοποιούν την απόδοση του επενδυτικού κεφαλαίου. Σε γενικές γραμμές, μπορεί να πραγματοποιηθούν πολύ περισσότερα κέρδη από την κατασκευή σχετικά εφήμερων, περίτεχνων ή ακριβών πραγμάτων για σχετικά πλούσιους ανθρώπους, παρά από την κατασκευή ειδών πρώτης ανάγκης για τους φτωχούς. Έτσι, ο συμβατικός οικονομολόγος υποστηρίζει ότι στον Τρίτο Κόσμο είναι πολύ πιο αποδοτικό και παραγωγικό να επενδύει κανείς χρήματα στην παραγωγή λουλουδιών για εξαγωγή παρά τροφίμων για τους λιμοκτονούντες.

Παρομοίως, η συμβατική οικονομική σκέψη ενθαρρύνει την εξεύρεση τρόπων για να αυξάνεται η «προστιθεμένη αξία» των εμπορευμάτων. Έτσι, καταβάλλεται τεράστια προσπάθεια να βρεθούν μέθοδοι επεξεργασίας του ακατάλληλου προς πώληση μαλλιού της Αυστραλίας, ώστε να γίνει εμπορεύσιμο με την πιο επικερδή μορφή υφάσματος ή ρούχων. Αλλά τι είδος ρούχων εννοούν; Όχι τις ανθεκτικές, φθηνές και λειτουργικές ντρίλινες φόρμες για τα εκατομμύρια των ανθρώπων σ' όλο τον κόσμο που δεν έχουν αρκετά ρούχα, αλλά τα κοστούμια και φορέματα της μόδας για τους πλούσιους Ιάπωνες, Αμερικανούς και Ευρωπαίους.

Με άλλα λόγια, η συμβατική οικονομική σκέψη είναι μια καθαρά καπιταλιστική θεωρία και πρακτική, που ασχολείται μόνο με το είδος της ανάπτυξης που ταιριάζει

σε όσους έχουν κεφάλαιο και ενδιαφέρονται για το μέγιστο των επενδυτικών ευκαιριών, δηλαδή για τη μέγιστη δυνατή παραγωγή εμπορευμάτων.

Συμπερασματικά, η συμβατική ανάπτυξη:

α) δίνει τη δυνατότητα στους πλούσιους, που είναι σε θέση να πλειοδοτούν στην αγορά, να αποκτούν τους περισσότερους από τους πολύτιμους πόρους, όπως το πετρέλαιο και η ξυλεία, στερώντας την πλειοψηφία από το δίκαιο μερίδιό της,

β) εγκαθιδρύει στον Τρίτο Κόσμο εκείνες τις βιομηχανίες που εξυπηρετούν την ενεργό ζήτηση των πλούσιων στον Τρίτο Κόσμο και των καταναλωτών στον πλούσιο κόσμο, δηλαδή βιομηχανίες που είναι εντελώς ακατάλληλες και αδιάφορες ως προς τις ανάγκες των περισσότερων ανθρώπων στον Τρίτο Κόσμο,

γ) διοχετεύει μεγάλο μέρος του παραγωγικού δυναμικού του Τρίτου Κόσμου στην κατασκευή προϊόντων για τους πλούσιους, ενώ θα έπρεπε να διατίθεται στην ικανοποίηση των δικών τους αναγκών και,

δ) προπάντων, αντιλαμβάνεται την ανάπτυξη, το βιοτικό επίπεδο, την πρόοδο και τον πλούτο με όρους μεγιστοποίησης των ευκαιριών για επικερδείς επενδύσεις κεφαλαίου.

Τι είναι λοιπόν η οικονομική επιστήμη

Η ανάλυση που προηγήθηκε θέτει ένα ζήτημα επιλογής ως προς το πώς αντιλαμβανόμαστε την οικονομική επιστήμη που έχει αποφασιστική σημασία. Ο συμβατικός ορισμός γίνεται με όρους της χρηματικής αξίας των εμπορευμάτων. Αυτό απλουστεύει πολύ τα πράγματα και επιτρέπει πολύπλοκους υπολογισμούς αλλά έχει και σοβαρές ατέλειες. Δεν παίρνει υπόψη το 40% περίπου της πραγματικής οικονομίας που σχετίζεται με την μη εμπορευματική παραγωγή και διαστρεβλώνει τις αντιλήψεις μας περί αποδοτικότητας, παραγωγικότητας, διανομής και άλλων ζητημάτων. Οδηγεί στην αντίληψη πως οι αποφάσεις περί παραγωγής και επενδύσεων που οδηγούν στη στέρηση και το θάνατο ανθρώπων είναι πιο αποδοτικές, παραγωγικές και ορθολογικές από εκείνες που παρέχουν αγαθά σε όσους έχουν ανάγκη. Παρομοίως, είναι καταστροφικό το να αντιλαμβάνεται κανείς την ανάπτυξη με τέτοιο τρόπο ώστε οι άνθρωποι να μην έχουν ιδέα τι είναι κατάλληλη ανάπτυξη ή επαρκής ανάπτυξη ή υπερανάπτυξη και να μην μπορούν να συλλάβουν την πολυδιάστατη φύση του προβλήματος της ανάπτυξης.

Το να καταπιανόμαστε με την οικονομική επιστήμη μόνον με τους εξαιρετικά περιορισμένους όρους της χρηματικής αξίας είναι σαν να σχολιάζουμε τα έργα τέχνης με κριτήριο το πόσο παχύ είναι το χρώμα. Σε τέτοια περίπτωση, ίσως μπορούμε να είμαστε πολύ ακριβείς κι ίσως μπορούμε να ερευνήσουμε πολλούς συσχετισμούς—όμως, μια τέτοια προσέγγιση δεν μας προσφέρει τίποτα αν θέλουμε να μι-

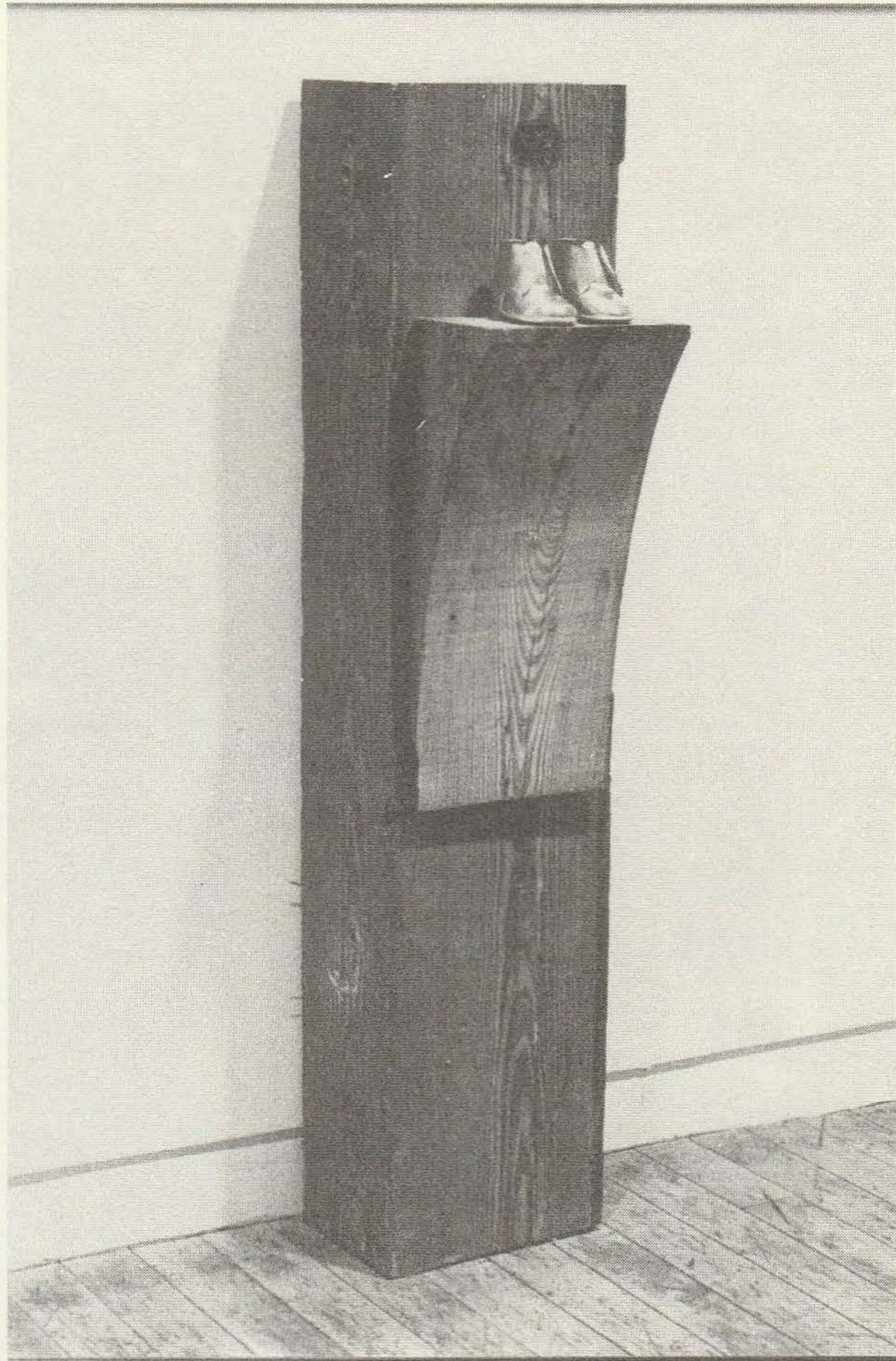
λήσουμε σε βάθος. Αυτό είναι το γενικό πρόβλημα της θετικιστικής επιστήμης, η οποία περιορίζει την έρευνα σε φαινόμενα που μετρώνται εύκολα (ή σ' ένα και μοναδικό παράγοντα όπως κάνει η συμβατική οικονομική επιστήμη). Αυτή η μέθοδος μπορεί να διευκολύνει την καθιέρωση καθαρών και επαληθεύσιμων εμπειρικών σχέσεων αλλά η «τιμή» είναι ότι αγνοούνται πολλές σύνθετες και ίσως μη μετρήσιμες μεταβλητές (κυρίως έννοιες, αισθήματα και αξίες) που πρέπει να ληφθούν υπόψη, αν θέλουμε να χειριστούμε ορθολογικά τα συνολικά φαινόμενα που ερευνούμε.

Με άλλα λόγια, όταν αντιλαμβανόμαστε τα οικονομικά ζητήματα με τους εξαιρετικά στενούς όρους της χρηματικής αξίας, η οικονομική επιστήμη είναι σχετικά ασήμαντη. Αγνοεί πολλούς από τους σπουδαίους παράγοντες που πρέπει να ληφθούν υπόψη στον καθορισμό της παραγωγής, των ανταλλαγών, των επενδύσεων και της ανάπτυξης.

Η εναλλακτική στάση είναι να αποδεχτούμε πως η οικονομική επιστήμη αφορά την παραγωγή, τη διανομή και την ανταλλαγή πραγμάτων και πως αυτό περιλαμβάνει, όπως θα όφειλε, πολιτικούς, ηθικούς, κοινωνικούς και οικολογικούς παράγοντες εκτός από τους απλούς χρηματικούς παράγοντες. (Ο Polanyi χρησιμοποιεί τον όρο «ουσιαστική» (substantive) για το σύνολο της πραγματικής οικονομίας). Αυτό γίνεται φανερό σε μια οικιακή οικονομία όπου η παραγωγή καθορίζεται από τη φροντίδα για τους άλλους, την παράδοση, την αμοιβαία στοργή, τις οικογενειακές σχέσεις κ.λπ. Όπως περιγράφουν λεπτομερώς ο Polanyi και άλλοι, στις περισσότερες οικονομίες που έχουν αναπτυχθεί ιστορικά, οι απλές χρηματικές συναλλαγές, αν υπήρχαν καθόλου, ήταν «σφηνωμένες» στο σύνολο των άλλων κοινωνικών σχέσεων και είχαν συγκριτικά ελάχιστο σημασία.

Αν όμως δούμε την οικονομική επιστήμη μ' αυτό τον τρόπο θα την περιπλέξουμε ακόμη περισσότερο και θα χάσουμε κάθε ελπίδα για τη διατύπωση επακριβών ποσοτικών σχέσεων. Στην περίπτωση αυτή, οι αποφάσεις γύρω απ' το τι παράγεται, τι αναπτύσσεται, πώς διανέμεται κ.λπ. θα θεωρηθούν απλώς τμήμα των σύνθετων επιλογών ζωής που πρέπει να κάνουν τα άτομα και οι ομάδες — επιλογών που ελάχιστα καθορίζονται από φόρμουλες και υπολογισμούς. Έτσι, το αν μια συγκεκριμένη ανάπτυξη πρέπει ή δεν πρέπει να συμβεί θα κριθεί σε σχέση με όλες τις πολιτικές, ηθικές, αισθητικές, πολιτιστικές, οικολογικές κ.λπ. συνέπειές της. Ο αντίκτυπός της σε ζητήματα σχετικά με το χρήμα, τις πωλήσεις, τις επενδύσεις κ.λπ. θα λαμβάνεται υπόψη, αλλά σε μια υγιή και βιώσιμη κοινωνία δεν θα έχει και τόση σημασία. Το να ορίσουμε την οικονομική επιστήμη με αυτή την ευρύτερη έννοια θα έχει το μεγάλο πλεονέκτημα ότι θα μας δώσει τη δυνατότητα να σκεφθούμε με περισσότερη καθαρότητα το σημαντικότερο θέμα, το αν δηλαδή μια συγκεκριμένη ανάπτυξη ή παραγωγική επιλογή πρόκειται να βελτιώσει την ποιότητα της ζωής, ανεξάρτητα απ' το ποια θα είναι η επίδρασή της στη χρηματική αξία της παραγωγής και της κατανάλωσης.

Οδεύουμε ολοταχώς προς ένα φάσμα πολύ σοβαρών οικουμενικών προβλημάτων. Ο σημαντικότερος παράγοντας που θα καθορίσει εάν θα κατορθώσουμε τελικά να ξεφύγουμε απ' αυτή την πορεία είναι η παραδοχή του γεγονότος ότι η συμβατική οικονομική θεωρία έχει παραμορφώσει τη σκέψη μας σχετικά με την ανάπτυξη.

Γιάννης Κουνέλλης

Τάκης Φωτόπουλος*

Ανάπτυξη ή Δημοκρατία;**

Σύνοψη

Στο άρθρο αυτό υποστηρίζεται η θέση ότι το «πρόβλημα της ανάπτυξης» δεν είναι με ποιο τρόπο η οικονομία ανάπτυξης του Βορρά θα εξαπλωθεί πιο αποτελεσματικά στο Νότο, όπως εισηγούνται οι συμβατικές οικονομικές προσεγγίσεις (φιλελεύθερη, μαρξιστική, εξάρτησης, ρύθμισης). Στην πραγματικότητα, δεν πρόκειται καθόλου για πρόβλημα «ανάπτυξης», αλλά για πρόβλημα δημοκρατίας. Με την έννοια αυτή, ο Βορράς και ο Νότος, που θα πρέπει να οριστούν ξανά ώστε να ληφθεί υπόψη ο παγκόσμιος χαρακτήρας της σημερινής οικονομίας αγοράς/ανάπτυξης, αντιμετωπίζουν το ίδιο πρόβλημα: πώς θα δημιουργήσουν καινούριες πολιτικές και οικονομικές δομές οι οποίες, εξασφαλίζοντας άμεση και οικονομική δημοκρατία, θα καλύπτουν τις συλλογικά οριζόμενες κοινωνικές, οικονομικές και πολιτιστικές ανάγκες.

Η μεταπολεμική πορεία της απο-αποικιοποίησης οδήγησε σε πολιτική «ανεξαρτησία» στο Νότο, αλλά και στην επέκταση της «οικονομίας της ανάπτυξης»¹ — μιας διαδικασίας που συνέχισε και διεύρυνε την αγοραιοποίηση του Νότου, η οποία είχε ξεκινήσει με την αποικιοκρατία. Η οικονομία της ανάπτυξης στο Νότο, ακολουθώντας μια διαδικασία παρόμοια μ' εκείνη του Βορρά, πήρε τη μορφή «ανάλογα με τις ταξικές συμμαχίες που διαμορφώθηκαν στις ανεξαρτητοποιούμενες χώρες» — είτε της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης, όπου οι βασικές οικονομικές αποφάσεις λαμβάνονται μέσω του μηχανισμού των τιμών, είτε της σοσιαλιστικής² οικονομίας

* Ο Τάκης Φωτόπουλος είναι υπεύθυνος ύλης του *Κοινωνία και Φύση*, managing editor του *Society and Nature* και τακτικός συνεργάτης της Ελευθεροτυπίας. Μεταξύ 1969 και 1989 ήταν καθηγητής Οικονομικών στο Πανεπιστήμιο του Β. Λονδίνου. Είναι συγγραφέας των βιβλίων *Εξαρτημένη ανάπτυξη: η Ελληνική περίπτωση*, (Εξάντας 1984 & 1987), *Ο Πόλεμος στον Κόλπο, η πρώτη μάχη στη σύγκρουση Βορρά-Νότου* (Εξάντας 1991) και *Η Νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η κρίση της Οικονομίας Ανάπτυξης* (Γόρδιος, 1993).

** Το άρθρο αυτό γράφτηκε ειδικά για την *Κοινωνία και Φύση*. Η μετάφραση είναι της Σώτης Τριανταφύλλου και η επιμέλεια του Τάκη Φωτόπουλου.

1. Η «Οικονομία της Ανάπτυξης» ορίζεται ως η οικονομία που στηρίζεται στη μερική (τουλάχιστον) ταυτοποίηση της Προόδου με τη συνεχή ανάπτυξη των δυνάμεων παραγωγής (βλ. Τάκη Φωτόπουλου, «Το τέλος του σοσιαλιστικού κρατισμού», *Κοινωνία και Φύση*, τ. 6 (τομ. 2, αρ. 3).
2. Οι όροι «σοσιαλιστική» και «καπιταλιστική» απλώς χρησιμοποιούνται για να διαχωριστούν τα διάφορα είδη της οικονομίας ανάπτυξης με βάση το κριτήριο των μεθόδων καταμερισμού των οικονομικών πόρων. Η χρήση, επομένως, του όρου «σοσιαλιστική» για την περιγραφή των οικονομιών του «υπαρκτού σοσιαλισμού» έχει ελάχιστη σχέση με την πραγματική φύση αυτών των καθεστώτων, τα

ανάπτυξης, όπου οι αντίστοιχες αποφάσεις λαμβάνονται μέσα από κάποια μορφή κεντρικού σχεδιασμού. Σήμερα, μετά την κατάρρευση του «υπαρκτού σοσιαλισμού», η «σοσιαλιστική» οικονομία ανάπτυξης έχει εξαφανιστεί και έχει αντικατασταθεί παντού από διάφορες παραλλαγές της καπιταλιστικής οικονομίας ανάπτυξης.

Ταυτόχρονα, η ιδεολογία της ανάπτυξης, η ιδεολογία δηλαδή που βασίζεται στην κοινωνική φαντασιακή σημασία της απεριόριστης ανάπτυξης της παραγωγής και των παραγωγικών δυνάμεων ως του κεντρικού στόχου της ανθρώπινης ύπαρξης³ και η συνακόλουθη ιδεολογία της κυριαρχίας πάνω στη φύση, έγιναν οι κυρίαρχες ιδεολογίες στο Νότο. Εδώ, ξανά, ο Νότος απλώς ακολούθησε το παράδειγμα του Βορρά, όπου η ιδεολογία της ανάπτυξης είχε εγκαθιδρυθεί πριν πάνω από διακόσια χρόνια, ως συνέπεια της βιομηχανικής επανάστασης και της δυναμικής «ανάπτυξη-ή-θάνατος» που έθεσε σε κίνηση η εξάπλωση της οικονομίας της αγοράς. Η ιδεολογία της ανάπτυξης, με παρόμοιο τρόπο όπως και στο Βορρά, συμπληρώνει τη φιλελεύθερη ιδεολογία στην καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης και τη σοσιαλιστική ιδεολογία στη σοσιαλιστική οικονομία ανάπτυξης.

Η αποτυχία της οικονομίας ανάπτυξης στο Νότο

Για μια σειρά ιστορικούς λόγους, και κυρίως διότι η οικονομία ανάπτυξης στο Νότο δεν αναπτύχθηκε γηγενώς, η εξάπλωση της οικονομίας ανάπτυξης στις χώρες αυτές, υπήρξε μια θλιβερή αποτυχία. Έτσι, μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι η εμφάνιση της οικονομίας ανάπτυξης στο Νότο ήταν το αποτέλεσμα δύο διαδικασιών: πρώτον της διεύθυνσης του συστήματος της οικονομίας της αγοράς, που ενθάρρυναν με ζήλο οι αποικιακές ελίτ και, δεύτερον, της εισαγωγής της οικονομίας ανάπτυξης από την πλευρά των νεοδιαμορφωμένων τοπικών ελίτ στη μεταπολεμική περίοδο. Η αποτυχία της οικονομίας ανάπτυξης στο Νότο γίνεται έκδηλη ακόμη και αν χρησιμοποιήσουμε τους δείκτες που συνήθως χρησιμοποιούν οι υποστηρικτές της οικονομίας ανάπτυξης. Σήμερα ο Βορράς, που ορίζεται ως το σύνολο των χωρών τις οποίες η Διεθνής Τράπεζα κατατάσσει σε «οικονομίες υψηλού εισοδήματος-μέλη του ΟΟΣΑ»⁴, παράγει πάνω από το 78% του παγκόσμιου προϊόντος και πραγματοποιεί το 75% των παγκόσμιων εξαγωγών, παρά το γεγονός ότι μόνο το 15% του παγκόσμιου πληθυσμού ζει σ' αυτόν⁵. Ωστόσο, ακόμα και στη δεκαετία του '70, ο Βορράς παρή-

οποία προφανώς δεν ικανοποιούσαν τα σοσιαλιστικά κριτήρια του κλασικού μαρξισμού. Για μια εξέταση της φύσης των καθεστώτων του «υπαρκτού σοσιαλισμού», βλ. Τάκη Φωτόπουλου, *Εξαρτημένη ανάπτυξη: η Ελληνική περίπτωση*, (Αθήνα, εκδ. Εξάντας, 1985 & 1987), κεφ. Α.

3. Κορνήλιου Καστοριάδη, *Philosophy, Politics, Autonomy* (Oxford: Oxford University Press, 1991), σελ. 184.

4. Οι χώρες αυτές είναι: ΗΠΑ, Καναδάς, Ιαπωνία, Αυστραλία, Νέα Ζηλανδία, Ευρωπαϊκή Ένωση (εκτός Ελλάδας και Πορτογαλίας), Αυστρία, Ελβετία και Σκανδιναβικές χώρες.

5. Εκτίμηση στοιχείων από το *World Development Report 1994* (New York: Oxford University Press,

γαγε ένα μικρότερο μέρος του παγκόσμιου προϊόντος απ' ό,τι σήμερα (περίπου 74% το 1970) και πραγματοποιούσε ένα πολύ μικρότερο μερίδιο των εξαγωγών (66,5% το 1979)⁶. Αυτό δείχνει ότι το ιστορικό χάσμα μεταξύ Βορρά και Νότου, που δημιουργήθηκε από την εποχή που η οικονομία της αγοράς του Βορρά άρχισε να διεισδύει στις παραδοσιακές οικονομίες του Νότου⁷, έχει διευρυνθεί τελευταία ακόμη περισσότερο.

Έτσι, η εξάπλωση της οικονομίας ανάπτυξης στο Νότο όχι μόνο απέτυχε να αυξήσει την ευημερία της πλειοψηφίας του πληθυσμού στις περιοχές αυτές, αλλά οδήγησε και στη βάθυνση του διαχωρισμού ανάμεσα στο Βορρά και το Νότο. Αν, για παράδειγμα, χρησιμοποιήσουμε το συνηθισμένο μέτρο των υποστηρικτών της οικονομίας ανάπτυξης, δηλαδή το κατά κεφαλήν εθνικό εισόδημα, το αυξανόμενο χάσμα μεταξύ Βορρά και Νότου γίνεται φανερό. Το 1979, το κατά κεφαλήν εισόδημα του Βορρά, ήταν 41 φορές υψηλότερο από εκείνο των χωρών χαμηλού εισοδήματος στο Νότο (όπου ζει περίπου το 70% του συνολικού πληθυσμού του Νότου) και 6,6 φορές υψηλότερο από εκείνο των χωρών μέσου εισοδήματος στο Νότο⁸. Από τότε, το χάσμα διευρύνθηκε ριζικά. Το 1992, το κατά κεφαλήν εισόδημα του Βορρά ήταν 57 φορές υψηλότερο από εκείνο των χωρών χαμηλού εισοδήματος και 9 φορές υψηλότερο από εκείνο των χωρών μέσου εισοδήματος στο Νότο. Αυτό σημαίνει ότι τα τελευταία 13 χρόνια, δηλαδή σε μια σχετικά μικρή χρονική περίοδο, το χάσμα μεταξύ χωρών χαμηλού εισοδήματος στο Νότο και του Βορρά αυξήθηκε κατά 25%, ενώ αυτό μεταξύ χωρών μέσου εισοδήματος (όπου ανήκει και η Ελλάδα) και του Βορρά αυξήθηκε κατά 27%.

Τα παραπάνω στοιχεία δείχνουν ότι το σύστημα της οικονομίας της αγοράς δεν έχει την εγγενή ικανότητα μετατροπής της οικονομίας του Νότου στον τύπο οικονομίας ανάπτυξης που εγκαθιδρύθηκε στο Βορρά, δηλαδή σ' ένα τύπο που εξασφαλίζει τη δημιουργία μιας σημαντικής καταναλωτικής μεσαίας τάξης και τον περιορισμό της φτώχειας σε «ανεκτά» επίπεδα. Αυτό, φυσικά, δεν σημαίνει ότι στο Νότο δεν πραγματοποιείται ανάπτυξη προς την κατεύθυνση μιας οικονομίας ανάπτυξης. Σίγουρα πραγματοποιείται. Σήμερα, μάλιστα, μια διαδικασία οικονομικής αποκέντρωσης βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη στο παγκόσμιο σύστημα αγοράς, μια διαδικασία

1994) Πίνακες 1, 3 & 13.

6. Εκτίμηση στοιχείων από το *World Development Report 1994* και *World Development Report 1981*.
7. Πριν από 200 χρόνια, όταν η διαδικασία αγοραιοποίησης μόλις άρχιζε στο Βορρά, το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα στις πλούσιες χώρες ήταν μόνο μιάμιση φορά υψηλότερο εκείνου των φτωχών: P.J. McGowan & B. Kurdan, «Imperialism in World System Perspective», (*International Studies Quarterly*, τομ. 25, αρ. 1, Μάρτιος 1981), σελ. 43-68. Εκατό χρόνια αργότερα, το 1900, ήταν έξι φορές υψηλότερο και το 1952/54, όταν η οικονομία ανάπτυξης άρχισε να εισάγεται στο Νότο, έγινε 8,5 φορές υψηλότερο. Από τότε, το χάσμα μεγάλωσε θεαματικά: το 1970, το μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα στο Βορρά ήταν 13 φορές υψηλότερο απ' ό,τι στο Νότο: Paul Bairoch, *The Economic Development of the Third World Since 1900*, (London: Methuen, 1975), σελ.190-2.
8. *World Development Report 1981*, Πίνακας 1.

στην οποία οι χρηματιστικοί και οι τεχνολογικοί παράγοντες παίζουν πρωτεύοντα ρόλο. Οι πολυεθνικές εταιρείες διαθέτουν τη χρηματιστική και τεχνολογική δυνατότητα να μεταφέρουν στάδια της παραγωγικής διαδικασίας, ή, μερικές φορές, την παραγωγική διαδικασία αυτή καθ' αυτή, στο Νότο (Κίνα, Νοτιανατολική Ασία, Μεξικό κ.λπ., ώστε να ελαχιστοποιούν το κόστος παραγωγής, ιδιαίτερα το εργατικό και περιβαλλοντικό κόστος.

Ωστόσο, το είδος της «ανάπτυξης» που πραγματοποιείται σήμερα στο Νότο είναι ασταθές, αποσπασματικό, ανισομερές και ανίκανο να οδηγήσει στην καθολίκευση της οικονομίας ανάπτυξης του Βορρά. Αυτό φαίνεται, για παράδειγμα, από το γεγονός ότι, σύμφωνα με επίσημες εκτιμήσεις της Διεθνούς Τράπεζας, το 1985, το ένα τρίτο του συνολικού πληθυσμού στο Νότο ήταν φτωχοί⁹, ενώ το αντίστοιχο ποσοστό για το Βορρά ήταν 13%¹⁰. Αυτό σημαίνει ότι το περίφημο φαινόμενο της «διάχυσης προς τα κάτω» (trickle down effect) — δηλαδή το ότι η οικονομική μεγέθυνση (economic growth) θα δημιουργήσει με τον καιρό επιπλέον εθνικό πλούτο που θα διαχυθεί σιγά-σιγά προς όλους — ακόμη κι αν λειτούργησε στο Βορρά, όπου η τεράστια επέκταση της μεσαίας τάξης δημιούργησε μια «κοινωνία των δύο τρίτων», σίγουρα δεν λειτουργεί στο Νότο. Αλλά, ακόμα και στο Βορρά, το φαινόμενο της διάχυσης προς τα κάτω έπαυσε τελευταία να είναι το ίδιο σημαντικό όπως στο παρελθόν, ως αποτέλεσμα όχι τόσο της ύφεσης όσο της εντατικοποίησης της διαδικασίας αγοραιοποίησης, η οποία διεύρυνε περαιτέρω την εισοδηματική ανισότητα¹¹.

Επιπλέον, όπως προσπάθησα να δείξω αλλού¹², η συγκέντρωση οικονομικής δύναμης, τόσο ανάμεσα στο Βορρά και το Νότο, όσο και στο εσωτερικό τους, μαζί με την οικολογική αποσάθρωση που την συνοδεύει, δεν συνιστά απλώς μια συνέπεια

9. Διεθνής Τράπεζα, *Poverty: World Development Report 1990*, σελ. 28.

10. Το μέσο ποσοστό φτώχειας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα (εκτός της Ελλάδας και της Πορτογαλίας) ήταν 13,6% το 1985, *Eurostat, Poverty in figures* (Λουξεμβούργο: Γραφείο Επίσημων Εκδόσεων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, 1990), Πίνακας Β7. Στις ΗΠΑ, το 13% του πληθυσμού ζούσε κάτω από το επίσημο όριο φτώχειας το 1988, *Worldwatch, Poverty and the Environment* (Washington D.C., Worldwatch Institute, 1989) σελ. 24. Τέλος, όσον αφορά το Νότο, σύμφωνα με τη Διεθνή Τράπεζα, το πλουσιότερο 20% του πληθυσμού εισπράττει το ήμισυ του εισοδήματος, ενώ το φτωχότερο 40% του πληθυσμού εισπράττει μόνο το 15%, *World Bank, World Development Report 1986*, σ. 226.

11. Στη Βρετανία, τα επίσημα στοιχεία από το Τμήμα Κοινωνικής Ασφάλισης (που για πρώτη φορά περιλαμβάνουν μια στατιστική ανάλυση του τρόπου κατανομής των ωφελημάτων της ανάπτυξης κατά εισοδηματικές κατηγορίες στη διάρκεια της οικονομικής ανάπτυξης την περίοδο 1979-1991/2) είναι αποκαλυπτικά για τη σημασία του φαινομένου διάχυσης προς τα κάτω. Το φτωχότερο 10% του πληθυσμού υπέστη μείωση του πραγματικού του εισοδήματος κατά 17%, το αμέσως επόμενο σε εισόδημα δέκατο του πληθυσμού δεν είδε καμιά αύξηση του εισοδήματός του, ενώ τα δύο ανώτερα από εισοδηματική άποψη δέκατα του πληθυσμού είδαν το πραγματικό τους εισόδημα να αυξάνεται κατά 46% και 62% αντιστοίχως. Συνολικά, το μέσο εισόδημα αυξήθηκε εκείνη την περίοδο κατά 36%, αλλά το εισόδημα του 70% του πληθυσμού αυξήθηκε λιγότερο από τον μέσο όρο! *Households below average income* (London: HMSO, 1994).

12. Τάκη Φωτόπουλου, «Το τέλος του σοσιαλιστικού κρατισμού».

της εγκαθίδρυσης της παγκόσμιας οικονομίας ανάπτυξης, αλλά επίσης μια θεμελιώδη προϋπόθεση για την αναπαραγωγή της. Γιατί, είναι ακριβώς αυτή η συγκέντρωση, με τη μορφή τεράστιων ανισοτήτων στην κατανομή του παγκόσμιου εισοδήματος, που κάνει δυνατή την αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης: είναι φυσικώς αδύνατο τα σπάταλα καταναλωτικά στάνταρς, που απολαμβάνουν σήμερα τα υψηλά και μεσαία εισοδηματικά στρώματα στο Βορρά και μια ελάχιστη μειοψηφία στο Νότο, να καθολικευθούν, ώστε να τα απολαμβάνει ο παγκόσμιος πληθυσμός.

Τι είναι ανάπτυξη;

Ωστόσο, το θεμελιακό ερώτημα δεν είναι γιατί η ανάπτυξη στο Νότο δεν οδηγεί σε μια οικονομία παρόμοια με την οικονομία ανάπτυξης στο Βορρά, αλλά γιατί κατ' αρχήν το κοινωνικό και οικονομικό μοντέλο που εδραιώθηκε στο Βορρά πρέπει να είναι επιθυμητό. Στο κάτω-κάτω, η ιστορική εμπειρία των τελευταίων διακοσίων ετών έδειξε αναμφισβήτητα ότι η άνθιση της οικονομίας ανάπτυξης και η διεθνοποίησή της οδήγησε σε μια τεράστια συγκέντρωση οικονομικής δύναμης, που φαίνεται, για παράδειγμα, από το γεγονός ότι σήμερα το πλουσιότερο 20% του παγκόσμιου πληθυσμού απολαμβάνει ένα επίπεδο εισοδήματος που είναι 150 φορές υψηλότερο από το εισόδημα του φτωχότερου 20%¹³. Αν σ' αυτή τη συγκέντρωση της οικονομικής δύναμης σε λίγα χέρια προσθέσουμε τη σοβαρή φθορά του περιβάλλοντος, που απειλεί να εξελιχθεί σε οικολογικό όλεθρο, την καταστροφή της υπαίθρου, τη δημιουργία τερατωδών μεγαπόλεων και τον αφανισμό των τοπικών κοινοτήτων και πολλών από τις πολιτιστικές ιδιαιτερότητες, τότε το μοντέλο της οικονομίας ανάπτυξης χάνει κάθε αξιοπιστία ως μορφή κοινωνικής οργάνωσης για την ικανοποίηση των ανθρώπινων αναγκών και τη βελτίωση των όρων διαβίωσης. Είναι λοιπόν φανερό ότι η οικονομία ανάπτυξης εξυπηρετεί μόνο μερικώς το στόχο της βελτίωσης της ανθρώπινης διαβίωσης, ενώ, γενικά, αναπαράγει τις δομές και τις σχέσεις εξουσίας που χαρακτηρίζουν τις σύγχρονες ιεραρχικές κοινωνίες.

Παρ' όλα αυτά, τόσο οι φιλελεύθεροι όσο και οι μαρξιστές υιοθετούν, ρητά ή υπόρρητα, την ιδεολογία της ανάπτυξης. Για παράδειγμα, ο τρόπος που ορίζουν την ανάπτυξη οι ορθόδοξοι και οι μαρξιστές οικονομολόγοι είναι ενδεικτικός. Έναν τυπικό φιλελεύθερο ορισμό δίνει ο I.M.D. Little, που ορίζει την ανάπτυξη ως την «αύξηση στην παρούσα αξία της μέσης (σταθμισμένης) κατά κεφαλήν κατανάλωσης»¹⁴. Οι μαρξιστές ταυτίζουν την ανάπτυξη με την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και ορίζουν την υπανάπτυξη ως μια περίπτωση όπου επικρατούν ακόμη

13. *United Nations Development Program* (UN, 1992).

14. Ian M.D. Little, *Economic Development: Theory, Policy and International Relations* (New York: Basic Books, 1982), σελ. 6.

οι προκαπιταλιστικοί τρόποι παραγωγής, ως μια περίπτωση καθυστέρησης¹⁵. Οι θεωρητικοί της εξάρτησης ταυτίζουν την υπανάπτυξη με την εξάρτηση η οποία, με τη σειρά της, ορίζεται ως «μια εξαρτημένη κατάσταση, στην οποία οι οικονομίες μιας ομάδας χωρών καθορίζονται (conditioned) από την ανάπτυξη και την επέκταση άλλων»¹⁶. Τέλος, η καινούργια σχολή της ρύθμισης ορίζει την «περιφέρεια» ως «το μέρος εκείνο του κόσμου στο οποίο το καθεστώς συσσώρευσης που απαντάται στις πιο ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες δεν κατόρθωσε να ριζώσει»¹⁷.

Το κοινό χαρακτηριστικό όλων των προηγούμενων ορισμών είναι ότι η ανθρώπινη ευημερία ταυτίζεται με την επέκταση της ατομικής κατανάλωσης ή, γενικότερα, με την απεριόριστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Δεδομένου αυτού του κοινού στόχου, η διαφορά μεταξύ των ορθόδοξων ορισμών της ανάπτυξης, από τη μια, και των ριζοσπαστικών ορισμών, από την άλλη, αναφέρεται στην κατάλληλη μέθοδο για την πραγματοποίηση αυτού του στόχου: μέσα από την οικονομία της αγοράς (ορθόδοξοι οικονομολόγοι), μέσα από κάποιο είδος κεντρικά σχεδιασμένης οικονομίας (μαρξιστές και θεωρητικοί της εξάρτησης) ή, τέλος, μέσα από ένα «αυτόνομο» τοπικό πολιτικό καθεστώς (οπαδοί της θεωρίας ρύθμισης). Έτσι, το θεμελιώδες ζήτημα, αν δηλαδή η οικονομική ανάπτυξη με την πιο πάνω έννοια είναι κατ' αρχήν επιθυμητή, αγνοείται εντελώς και αφήνεται σ' εκείνους που ελέγχουν την οικονομία (δηλαδή είτε σ' εκείνους που την ελέγχουν άμεσα με το μηχανισμό σχεδιασμού είτε σ' εκείνους που την ελέγχουν έμμεσα μέσω της αγοράς) να πάρουν τις κρίσιμες αποφάσεις για τους τρόπους και τα μέσα επίτευξης του αναπτυξιακού στόχου.

Μια σημαντική συνέπεια της συμβατικής αντίληψης της ανάπτυξης είναι ότι τόσο οι ορθόδοξοι όσο και οι ριζοσπαστικοί ορισμοί, θεωρώντας δεδομένο το ότι η οικονομία της ανάπτυξης είναι επιθυμητή, αγνοούν το θεμελιώδες ζήτημα των δομών εξουσίας και των σχέσεων που δημιουργούνται μέσα στο πλαίσιο της οικονομίας ανάπτυξης, είτε αυτή παίρνει τη μορφή της οικονομίας αγοράς, είτε εκείνη του κεντρικού σχεδιασμού. Ακόμη κι όταν ορθόδοξοι ή ριζοσπάστες οικονομολόγοι συζητούν το αν υπάρχει ανάγκη να εισαγάγουν ορισμούς και τρόπους μέτρησης της ανάπτυξης που να παίρνουν υπόψη τους το περιεχόμενο της ανάπτυξης (δηλ. η παραγωγή ΤΙΝΟΣ πράγματος συνιστά ανάπτυξη) ή την κατανομή των προϊόντων της (δηλ. η παραγωγή ΓΙΑ ΠΟΙΟΝ σημαίνει ανάπτυξη), παραμερίζουν το ζήτημα των δομών και των σχέσεων εξουσίας. Οι ανάγκες προσδιορίζονται πάντα «αντικειμενικά» και όχι μέσα σε μια αυθεντικά δημοκρατική διαδικασία. Η εξέλιξη προς μια οικονομία ανάπτυξης θεωρείται, πάλι, δεδομένη και αντιμετωπίζεται ως ο μο-

15. Anthony Brewer, *Marxist Theories of Imperialism: a critical survey* (London: Routledge & Kegan Paul, 1980), σελ. 18.

16. T. Dos Santos, «The crisis of development theory and the problem of dependence in Latin America» in *Underdevelopment and Development*, επιμ. Henry Bernstein (Middlessex, UK: Penguin, 1973) σελ. 76.

17. Alain Lipietz, *Miracles and Mirages*, (London: Verso, 1987) σελ. 29-30.

ναδικός τρόπος ικανοποίησης αυτών των «αντικειμενικά» καθορισμένων αναγκών, δηλαδή των αναγκών που ορίζονται ως σημαντικές από τη διαδικασία της αγοράς ή τους γραφειοκράτες που ελέγχουν το μηχανισμό σχεδιασμού!

Οι κλασικές αναπτυξιακές προσεγγίσεις και ο μύθος του «υπερπληθυσμού»

Μια γρήγορη επισκόπηση των θεωρητικών προσεγγίσεων στις αιτίες «υπανάπτυξης» είναι αποκαλυπτική της στενής προοπτικής που υιοθετούν οι υποστηρικτές της οικονομίας ανάπτυξης τόσο στο ορθόδοξο όσο και στο ριζοσπαστικό οικονομικό στρατόπεδο.

Η καταγωγή της σύγχρονης θεωρίας της ανάπτυξης μπορεί να βρεθεί στα γραπτά των μερκαντιλιστών (εμποροκρατών) και των φυσιοκρατών. Δεν είναι βέβαια τυχαίο ότι το πρόβλημα της ανάπτυξης κατείχε κεντρική θέση στη σκέψη του 18ου και του 19ου αιώνα, καθώς εκείνη την περίοδο εμφανίστηκε η οικονομία της αγοράς ως σύστημα και η συνακόλουθη οικονομία ανάπτυξης. Οι εμποροκράτες, που επικέντρωναν την ανάλυσή τους στη διαδικασία της ανάπτυξης (με την περιορισμένη έννοια της αύξησης του συνολικού προϊόντος, αντί του κατά κεφαλήν προϊόντος), θεώρησαν την αύξηση του συνολικού εργατικού δυναμικού ως τον πρωταρχικό όρο της οικονομικής προόδου και ήταν ένθερμοι υποστηρικτές της ενεργού κρατικής παρέμβασης στην προώθηση της οικονομικής μεγέθυνσης¹⁸. Ωστόσο, από την εποχή των φυσιοκρατών, και καθώς η ιδεολογία της ανάπτυξης και η ιδεολογία της οικονομίας της αγοράς επεκράτησαν, το επίκεντρο μετατοπίστηκε στη συσσώρευση κεφαλαίου και στην πολιτική *laissez-faire*. Όμως, ενώ για τους φυσιοκράτες η κινητήρια δύναμη της ανάπτυξης ήταν η συσσώρευση κεφαλαίου στη γεωργία, για τους φιλελεύθερους οικονομολόγους της κλασικής σχολής, από την εποχή του Άνταμ Σμιθ, το ρόλο αυτό έπαιζε η συσσώρευση κεφαλαίου στη βιομηχανία. Πράγμα που, φυσικά, βρισκόταν σε πλήρη συμφωνία με τις απαιτήσεις της βιομηχανικής επανάστασης που έθεσε τα θεμέλια της σύγχρονης οικονομίας ανάπτυξης.

Έτσι, ο Άνταμ Σμιθ εντόπισε τις πηγές της ανάπτυξης, πρώτον, στην τεχνική πρόοδο και την παραγωγικότητα και, δεύτερον, στη συσσώρευση κεφαλαίου. Η σπουδαιότητα του πρώτου παράγοντα απορρέει από το γεγονός ότι αυξάνει τον καταμερισμό εργασίας ο οποίος, με τη σειρά του, εξαρτάται από το μέγεθος της αγοράς και το ρυθμό συσσώρευσης του κεφαλαίου. Η σπουδαιότητα του δεύτερου απορρέει από το γεγονός ότι όχι μόνο παρέχει τον εξοπλισμό για την αύξηση της εργατικής παραγωγικότητας αλλά και δημιουργεί τις ευκαιρίες απασχόλησης που, με τη σειρά τους, καθορίζουν το μέγεθος της αγοράς και το βαθμό του καταμερισμού της εργα-

18. Βλ. π.χ. Phyllis Deane, *The evolution of economic ideas* (Cambridge: Cambridge University Press, 1978) κεφ. 3.

σίας. Ο Ντέιβιντ Ρικάρντο παρουσίασε μια πιο εκλεπτυσμένη εκδοχή της θεωρίας του Σμιθ και της κλασικής θεωρίας της ανάπτυξης γενικά, περιγράφοντας τη διαδικασία μέσα από την οποία η πίεση ενός αυξανόμενου πληθυσμού πάνω στους φυσικούς πόρους θα σταματήσει τελικά την αναπτυξιακή διαδικασία — αν και οι αντίρροπες τάσεις (κυρίως με τη μορφή της τεχνικής προόδου και του εξωτερικού εμπορίου) ίσως καθυστερήσουν σημαντικά τον ερχομό της «κατάστασης στασιμότητας» (stationary state).

Ωστόσο, η κλασική πεποίθηση ότι η αναπτυξιακή διαδικασία ήταν μια αδυσώπητη πορεία προς μια κατάσταση στασιμότητας, βασίστηκε στο νόμο του Μάλθους για τον πληθυσμό. Ο νόμος αυτός στηριζόταν στην υπόθεση ότι η πίεση που δημιουργείται από την επέκταση του πληθυσμού πάνω σ' ένα περιορισμένο απόθεμα φυσικών πόρων θα ξεπεράσει τελικά το ρυθμό της τεχνολογικής προόδου, ιδιαίτερα στη γεωργία. Εάν, επομένως, οι «προληπτικοί» έλεγχοι (λιγότεροι γάμοι, σεξουαλική εγκράτεια κ.λπ.) δεν καταφέρνουν να αναχαιτίσουν αυτή τη διαδικασία, τότε τίθενται σε κίνηση οι «θετικοί» έλεγχοι (μαζική φτώχεια και λιμοκτονία). Έτσι, ο μάλθουσιανός νόμος καθιέρωσε μια σαφή σχέση αιτιότητας μεταξύ υπερπληθυσμού και φτώχειας, όπου η πρώτη ήταν η αιτία και η δεύτερη το αποτέλεσμα. Εντούτοις, η εξήγηση του Μάλθους για τη φτώχεια στηρίζεται στην υπόρρητη παραδοχή της δομής εξουσίας της οικονομίας ανάπτυξης και στη ρητή απόδοση της ευθύνης για τη φτώχεια στους ίδιους τους φτωχούς. Ο Μάλθους, βολικότατα, αγνόησε το γεγονός πως ήταν οι απαιτήσεις (για φτηνό εργατικό δυναμικό) της τότε αναδυόμενης οικονομίας ανάπτυξης, αυτές που οδήγησαν — με την αποφασιστική βοήθεια του κινήματος «περίφραξης των κοινοτικών γαιών» (enclosure movement) που άνθισε κυρίως τον 18ο και 19ο αιώνα — στη δημιουργία μιας στρατιάς ακτημόνων χωρικών¹⁹ και της μαζικής φτώχειας.

Με παρόμοιο τρόπο, σήμερα, οι νεο-μάλθουσιανοί αγνοούν το αντίστοιχο κίνημα στο Νότο που έχει οδηγήσει στην κατάσταση όπου οι αγρότες αποστερούνται τη γη τους²⁰ — αναπόφευκτη συνέπεια της διάλυσης των παραδοσιακών οικονομιών τους μετά την επιτυχημένη διείσδυση της οικονομίας της αγοράς και της οικονομίας α-

19. Την εποχή της πρώτης απογραφής του 1086 (*Doomsday Book*), πάνω από το μισό της καλλιεργήσιμης γης στη Βρετανία ανήκε στους χωρικούς και καλλιεργείτο με διάφορους βαθμούς συλλογικής καλλιέργειας. Το 1876, μια νέα παρόμοια απογραφή (*New Doomsday Book*) υπολόγιζε ότι το 0,6% του πληθυσμού κατείχε το 98,5% της γης! G. Slater, «Historical Outline of Land Ownership in England», *The Land: The Report of the Land Enquiry Committee*, (London: Hodder and Stoughton, 1913), σελ. lxxii (αναφέρεται στο *The Ecologist*, τομ. 22 αρ. 4, Ιούλιος-Αύγουστος 1992).

20. «Στη Λατινική Αμερική, το 1961, 11% των αγροτών ήταν ακτήμονες, ενώ το 1975 το ποσοστό είχε ανέλθει στο 40%... Περίπου το 80% όλης της καλλιεργήσιμης γης στον Τρίτο Κόσμο εξακολουθεί να ανήκει στο 3% περίπου του πληθυσμού που είναι οι γαιοκτήμονες», Ted Trainer, *Developed to Death* (London: Greenprint, 1989) σελ. 17. Για περισσότερα στοιχεία γύρω από τις μεταβολές αυτές στο Νότο κατά την αποικιακή και μετα-αποικιακή περίοδο βλ. *The Ecologist*, τομ. 22 αρ. 4, Ιούλιος-Αύγουστος 1992.

νάπτυξης. Έτσι, οι νεο-μαλθουσιανοί υποστηρίζουν τη θέση, την οποία υιοθετούν και ορισμένα οικο-φασιστικά ρεύματα μέσα στο κίνημα των Πρασίνων, ότι η φτώχεια του Νότου πρέπει να αποδοθεί στον «υπερπληθυσμό» του. Μέσα στο οικολογικό κίνημα, οι εκπρόσωποι της βαθιάς οικολογίας υιοθετούν πλήρως τη νεο-μαλθουσιανή θέση και υποστηρίζουν ότι ο υπερπληθυσμός δημιούργησε μια «πληθυσμιακή βόμβα»²¹, η οποία πρέπει να ελεγχθεί «μέσα από την ανάληψη γενικής δέσμευσης για τη μείωση της γεννητικότητας, ιδιαίτερα σε χώρες του Τρίτου Κόσμου»²² — ακόμη και με μέτρα όπως η περικοπή βοήθειας προς τις χώρες της περιφέρειας²³!

Αλλά, ας εξετάσουμε τα στοιχεία πίσω από τη μυθολογία του «υπερπληθυσμού». Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο παγκόσμιος πληθυσμός αυξήθηκε ραγδαία τους περασμένους δύο αιώνες. Δεν είναι ωστόσο τυχαίο ότι η επιτάχυνση της πληθυσμιακής ανάπτυξης συμπίπτει με την εμφάνιση και την εξάπλωση της «οικονομίας ανάπτυξης» σε όλο τον κόσμο. Έτσι, ο παγκόσμιος πληθυσμός, που έφθασε το 1 δισεκατομμύριο στη δεκαετία του 1800, διπλασιάζεται στη δεκαετία του 1920, ξαναδιπλασιάζεται στη δεκαετία του 1970 και αναμένεται να ξαναδιπλασιαστεί το 2020²⁴. Είναι, όμως, τουλάχιστον αμφίβολο ότι οι σημερινές πληθυσμιακές τάσεις θα συνεχιστούν και τον επόμενο αιώνα. Οι «δείκτες γονιμότητας» έχουν ήδη μειωθεί θεαματικά στο Νότο μέσα στο πολύ μικρό χρονικό διάστημα των είκοσι τελευταίων χρόνων²⁵. Αν κι ένα σημαντικό μέρος της δραστηρικής αυτής μείωσης οφείλεται στην οικονομική και φυσική βία που χρησιμοποιήθηκε στο πλαίσιο των διαφόρων προγραμμάτων «οικογενειακού προγραμματισμού» (ιδιαίτερα στην περίπτωση της Κίνας και της Ινδίας), η διάδοση της αντισύλληψης (το ποσοστό γυναικών που χρησιμοποιούν αντισύλληψη) και η προπαγάνδα της τηλεόρασης, έχουν παίξει εξίσου σημαντικό ρόλο στη διαδικασία αυτή. Δεν είναι λοιπόν παράξενο ότι ακριβώς την ημέρα που άρχισε η διεθνής διάσκεψη για τον «Πληθυσμό και την Ανάπτυξη» στο Κάιρο — με την

21. Paul Erlich, *The population bomb* (New York: Simon and Schuster, 1990).

22. Bill Devall, *Simple in means, rich in ends: Practicing deep ecology* (London: Greenprint, 1990) σελ. 16. Παρομοίως, ο Arne Naess, πατέρας της βαθιάς οικολογίας, τονίζει ότι «η άνθιση της ζωής των μη-ανθρώπινων όντων απαιτεί μείωση (του ανθρώπινου πληθυσμού)», Arne Naess, «Οι θεμελιακές αρχές της βαθιάς οικολογίας» *Κοινωνία και Φύση*, τ. 2, τομ. 1 αρ. 2.

23. Για μια περιεκτική κριτική των νεο-μαλθουσιανών τάσεων μέσα στο οικολογικό κίνημα, βλ. Murray Bookchin, «The population myth» στο *Which way for the ecology movement?*, (AK Press: Edinburgh, 1994).

24. Διεθνής Τράπεζα, *World Development Report 1994*, Πίνακας 25, & *Whitaker's Almanack 1991*.

25. Ο δείκτης «συνολικής γονιμότητας» (που ορίζεται ως ο αριθμός των παιδιών που θα γεννούσε μια γυναίκα αν ζούσε μέχρι το τέλος των γόνιμων χρόνων της και αποκτούσε παιδιά σύμφωνα με τους ισχύοντες δείκτες γονιμότητας κατά ηλικία) μειώθηκε σχεδόν κατά 50% τα τελευταία είκοσι χρόνια στο μεγαλύτερο μέρος του Νότου. Έτσι, σε «χώρες χαμηλού εισοδήματος» — σύμφωνα με την κατάταξη της Διεθνούς Τράπεζας — όπου ζει το 60% σχεδόν του παγκόσμιου πληθυσμού, ο δείκτης γονιμότητας έπεσε από 6,0 το 1970, σε 3,4 το 1992, και στον υπόλοιπο Νότο, όπου ζει το ένα τέταρτο του παγκόσμιου πληθυσμού, ο δείκτης αυτός έπεσε από 4,5% περίπου, σε 3,0 (*World Development Report 1994*, World Bank).

προφανή επιδίωξη να επιβάλλει μείωση των δεικτών γονιμότητας του Νότου, οι οποίοι υποτίθεται πως θα οδηγήσουν σε πληθυσμιακή έκρηξη τον 21ο αιώνα — οι πιο επιφανείς δημογράφοι του κόσμου ανακοίνωσαν ότι, σύμφωνα με τα πιο πρόσφατα πορίσματα της έρευνά τους, η αύξηση των πληθυσμιακών αριθμών επιβραδύνεται σε παγκόσμιο επίπεδο²⁶!

Επιπλέον, εύκολα μπορεί να δειχτεί ότι δεν είναι η έλλειψη παραγωγικού δυναμικού για την παραγωγή τροφίμων που προκαλεί το θάνατο 40.000 ανθρώπων την ημέρα από πείνα και σχετικές ασθένειες²⁷ αλλά, όπως υποστηρίζει ο David Satterthwaite του Διεθνούς Ινστιτούτου για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη²⁸, «οι δομές ιδιοκτησίας της γης και οι οικονομικές διαδικασίες που απέκλεισαν τους “πεινασμένους” από τη δυνατότητα να παράγουν τρόφιμα και να κερδίζουν αρκετά για να τα αγοράζουν». Ούτε, φυσικά, οι δημογραφικές τάσεις θα μπορούσαν να θεωρηθούν, όσο κι αν αφήσουμε τη φαντασία μας να καλπάζει, υπεύθυνες για την εξάντληση των φυσικών πόρων (ανανεώσιμων ή μη) και την υποβάθμιση του περιβάλλοντος, που εκδηλώνεται με φαινόμενα όπως αυτό του θερμοκηπίου και της τρύπας του όζοντος. Δεδομένης της ισχυρής άμεσης συσχέτισης που υπάρχει μεταξύ επιπέδων κατανάλωσης και υποβάθμισης του περιβάλλοντος και της αντίστροφης συσχέτισης μεταξύ επιπέδων κατανάλωσης και ποσοστών γονιμότητας (δηλ. οι εισοδηματικές ομάδες με χαμηλούς δείκτες γονιμότητας έχουν συνήθως υψηλά επίπεδα κατανάλωσης), υπάρχει μικρή αμφιβολία πως η συγκέντρωση του εισοδήματος και του πλούτου είναι η βασική άμεση αιτία της φτώχειας, της λιμοκτονίας και της περιβαλλοντικής καταστροφής, όπως και η έμμεση αιτία για τους υψηλούς δείκτες γονιμότητας στις ομάδες με χαμηλά εισοδήματα. Με άλλα λόγια, είναι η ίδια η οικονομία ανάπτυξης που πρέπει να κατηγορηθεί για τη σημερινή οικονομική, οικολογική και δημογραφική κρίση.

Μπορούμε λοιπόν να υποστηρίξουμε την άποψη ότι οι δύο κύριες προσεγγίσεις που διαμορφώνουν τη σπονδυλική στήλη του εικοσαετούς «Προγράμματος Δράσης», το οποίο εγκρίθηκε στο συνέδριο του Καΐρου για τον πληθυσμό, είναι εξίσου άσχετες με τα πραγματικά προβλήματα. Σύμφωνα με την πρώτη προσέγγιση, την οποία μπορούμε να ονομάσουμε «προσέγγιση της οικονομικής ανάπτυξης», ο καλύτερος τρόπος να λύσουμε το «πληθυσμιακό πρόβλημα» είναι η οικονομική «ανάπτυξη», δηλαδή, η αδιάκοπη επέκταση της «οικονομίας ανάπτυξης». Η προσέγγιση αυτή, που βασίζεται στην εμπειρία του Βορρά, υποθέτει ότι σε μια προβιομηχανική οικονομία η γεννητικότητα αλλά και η θνησιμότητα είναι υψηλές, διατηρώντας, σε γενικές γραμμές, τον πληθυσμό σταθερό. Καθώς όμως η διαδικασία εκβιομηχάνισης προχωρά και οι συνθήκες ζωής (συμπεριλαμβανομένων των συνθηκών υγείας

26. International Union for the Scientific Study of Population (IUSSP)/ *The Guardian*, 5/9/94.

27. *Washington Post/The Guardian*, 9/6/94.

28. *The Guardian*, 2/9/94.

νής) βελτιώνονται, τα ποσοστά θνησιμότητας μειώνονται, οδηγώντας σε μεγάλη αύξηση του πληθυσμού. Ωστόσο, η πληθυσμιακή έκρηξη — σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή — είναι μόνο προσωρινή γιατί σύντομα, καθώς βελτιώνονται η εκπαίδευση και οι συνθήκες υγιεινής, μειώνεται και η γεννητικότητα, οδηγώντας σε σταθερή, μέτρια πληθυσμιακή αύξηση. Αυτό ήταν το πληθυσμιακό υπόδειγμα στο Βορρά και αναμενόταν ένα παρόμοιο υπόδειγμα στο Νότο.

Ωστόσο, παρ' όλο που τόσο η γεννητικότητα όσο και η θνησιμότητα μειώθηκαν στο Νότο, οι δείκτες γονιμότητας είναι ακόμα υπερδιπλάσιοι σε σχέση με αυτούς που επικρατούν στο Βορρά²⁹ και δεν υπάρχει καμιά βάση να αναμένουμε ότι στο προβλεπόμενο μέλλον αυτές οι διαφορές θα εξαλειφθούν. Σήμερα, είναι σχεδόν γενικά αποδεκτό ότι ο υπερπληθυσμός είναι μάλλον το αποτέλεσμα παρά η αιτία της φτώχειας³⁰. Αυτό δεν σημαίνει ότι η φτώχεια είναι η μοναδική αιτία της υψηλής γεννητικότητας. Οι δημογραφικές τάσεις είναι συνάρτηση πολλών παραγόντων: κοινωνικών (οικογενειακός προγραμματισμός, χρήση αντισυλληπτικών μεθόδων κ.λπ.), πολιτιστικών (θρησκεία, παράδοση κ.ο.κ.) καθώς και οικονομικών. Ο κύριος οικονομικός παράγοντας είναι, φυσικά, η εν ευρεία εννοία φτώχεια που καθορίζεται από την κατανομή του εισοδήματος, την ανεργία, την ποιότητα των κρατικών κοινωνικών υπηρεσιών — ιδιαίτερα των υγειονομικών και εκπαιδευτικών υπηρεσιών. Η φτώχεια είναι, λοιπόν, ίσως ο σημαντικότερος ερμηνευτικός παράγοντας της διαφοράς της γονιμότητας μεταξύ χωρών. Το γεγονός αυτό γίνεται φανερό, ακόμη κι αν χρησιμοποιήσουμε ως συγκριτικό μέτρο της ευημερίας το δείκτη που χρησιμοποιεί η διεθνής τράπεζα και οι άλλοι διεθνείς οργανισμοί: το κατά κεφαλήν εισόδημα³¹. Έτσι, μπορεί να δειχθεί ότι υπάρχει μια πολύ ισχυρή στατιστική σχέση μεταξύ φτώχειας και γεννητικότητας, δηλαδή, όσο πιο υψηλό είναι το κατά κεφαλήν εισόδημα, τόσο χαμηλότερος ο δείκτης γονιμότητας³². Όμως, οι διαφορές εισοδήματος και πλούτου, αντί να μειωθούν από

29. Το 1992, ο δείκτης συνολικής γονιμότητας ήταν 4,9 σε χώρες χαμηλού εισοδήματος (3,4 αν εξαιρεθεί η Κίνα και η Ινδία) και 3,0 σε χώρες μέσου εισοδήματος, έναντι 1,7 στις χώρες υψηλού εισοδήματος του Βορρά (*World Development Report 1994*, Πίνακας 26).

30. Για παράδειγμα, σύμφωνα με τον Julian Simon, δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι η αύξηση του πληθυσμού κάνει φτωχότερες τις χώρες, *US National Academy of Sciences Report*, (Washington DC: 1986). Επίσης, σύμφωνα με μια άλλη έκθεση, τα πιο επιτυχημένα προγράμματα δημογραφικού ελέγχου τα τελευταία 25 χρόνια, ήταν εκείνα που είχαν στόχο την καταπολέμηση της φτώχειας, *The Guardian* (29 Απριλίου 1992).

31. Το κατά κεφαλήν εισόδημα αποτελεί, βέβαια, ένα λίαν ανεπαρκές μέτρο της ανθρώπινης ευημερίας και σωστά έχει επικριθεί από ριζοσπάστες οικονομολόγους όλων των πεποιθήσεων. Ωστόσο, κατά κανόνα, σημαντικές διαφορές στο κατά κεφαλήν εισόδημα (όπως αυτές μεταξύ των χωρών «υψηλού εισοδήματος» και των χωρών «χαμηλού εισοδήματος» που παρουσιάζουν ένα λόγο 1:57) αντικατοπτρίζουν πολύ σημαντικές διαφορές στην εν ευρεία εννοία φτώχεια (δηλ. διαφορές στην απασχόληση, τα πραγματικά εισοδήματα, τις κοινωνικές υπηρεσίες κ.λπ.) οι οποίες, έμμεσα, επηρεάζουν τους κοινωνικούς και πολιτιστικούς παράγοντες που σχετίζονται με τις δημογραφικές τάσεις.

32. Οι χώρες χαμηλού εισοδήματος (εκτός της Κίνας και της Ινδίας όπου είχαμε θεαματική μείωση των δεικτών γονιμότητας, κυρίως, εξαιτίας της συμπλήρωσης των προγραμμάτων μείωσης της γεννητικό-

την επέκταση της οικονομίας ανάπτυξης, έχουν ενταθεί ακόμα περισσότερο. Δεδομένου, επομένως, ότι το «φαινόμενο της διάχυσης προς τα κάτω» έχει αποδειχθεί ότι δεν ισχύει στο Νότο, μπορεί κανείς εύλογα να υποθέσει πως οι σημερινές σημαντικές διαφορές στους δείκτες γονιμότητας θα συνεχιστούν — για όσο τουλάχιστον χρόνο αναπαράγονται οι σημερινές τεράστιες διαφορές εισοδήματος.

Η εναλλακτική προσέγγιση που προώθησε το συνέδριο του Καΐρου, την οποία μπορούμε να ονομάσουμε «προσέγγιση κοινωνικής ανάπτυξης», δίνει έμφαση στην κοινωνική παρά στην οικονομική ανάπτυξη και τονίζει την ανάγκη «της ενδυνάμωσης των γυναικών», ως κλειδί για την επίλυση του «δημογραφικού προβλήματος». Όμως, η «ενδυνάμωση των γυναικών», στο πλαίσιο αυτό, δεν σημαίνει αναβάθμιση της γενικής κοινωνικής τους θέσης — που έτσι κι αλλιώς είναι αδύνατη κάτω από τις σημερινές συνθήκες τεράστιας συγκέντρωσης εξουσίας. Σημαίνει απλώς, όπως το τοποθετεί ένας πράσινος *realo* και σημαντική μορφή του βρετανικού κατεστημένου³³, «ενδυνάμωση των γυναικών να ελέγχουν τη γονιμότητά τους», διευκολύνοντας την πρόσβασή τους (από κοινωνική, οικονομική και υγειονομική άποψη) στην αντισύλληψη και την άμβλωση. Η υπόθεση στην οποία βασίζεται αυτή η προσέγγιση είναι ότι «το καλύτερο αντισυλληπτικό είναι η αντισύλληψη κι όχι η “ανάπτυξη”» και ότι η καταπολέμηση της φτώχειας, όπως το τοποθετεί ο ίδιος, δεν αποτελεί «ρεαλιστικό» στόχο για την επίλυση του προβλήματος. Ωστόσο, όπως υποστήριξα πιο πάνω, η φτώχεια με την ευρεία έννοια παίζει πρωτεύοντα ρόλο σε σχέση με αποφασιστικούς για τις δημογραφικές τάσεις παράγοντες, όπως η βρεφική και η παιδική (κάτω των 5 ετών) θνησιμότητα (που είναι 10 φορές υψηλότερη σε χώρες χαμηλού εισοδήματος απ’ ό,τι σε χώρες υψηλού εισοδήματος³⁴, ή η ασφάλιση των υπερηλίκων. Εξαιτίας των έκδηλων ατελειών αυτής της προσέγγισης, ακόμα και η φιλελεύθερη ελίτ δυσκολεύεται να επαναπαυθεί αποκλειστικά σ’ αυτή και υποστηρίζει ότι «η ανάπτυξη δεν αποτελεί το μοναδικό αντισυλληπτικό, αλλά, χωρίς αυτή, όσα προφυλακτικά και να σκορπιστούν στο πεζοδρόμιο δεν πρόκειται να κάνουν τίποτα»³⁵. Τις ατέλειες αυτές έχουν προφανώς κατανοήσει και οι σύμβουλοι του Μπιλ Κλίντον στο Εθνικό Συμβούλιο Ασφάλειας που έχουν χαρακτηρίσει τον κίνδυνο που

τητας με τη χρήση οικονομικής αλλά και φυσικής βίας) με μέσο κατά κεφαλήν εισόδημα 370 δολαρίων, έχουν μέσο δείκτη γονιμότητας 4,9 (μείωση 22% από το 1970). Οι χώρες μεσαίου κατά κεφαλήν εισοδήματος με μέσο εισόδημα 2.490 δολάρια έχουν δείκτη γονιμότητας 3,0 (μείωση 31 % από το 1970), ενώ οι οικονομίες υψηλού εισοδήματος με μέσο εισόδημα 21.160 δολάρια έχουν δείκτη γονιμότητας μικρότερο από 1,7 (μείωση 29% από το 1970), *World Development Report 1994*, Διεθνής Τράπεζα.

33. Jonathon Porrit, «Birth of a new world order», *The Guardian*, 2/9/1994.

34. Το 1992, ο δείκτης βρεφικής θνησιμότητας ήταν 73 (ανά 1.000 γεννήσεις) σε χώρες χαμηλού εισοδήματος (91, αν εξαιρέσουμε την Κίνα και την Ινδία) έναντι 7 σε χώρες υψηλού εισοδήματος. Οι αντίστοιχοι δείκτες για την παιδική θνησιμότητα (άρρενα) ήταν 114 (154 εκτός Κίνας και Ινδίας) έναντι 11! (*World Development Report 1994*).

35. Κύριο άρθρο στη *The Guardian*, 3/9/1994.

προέρχεται από τους λαούς που στερούνται βασικά αγαθά, όπως τροφή, νερό και στέγη ως «μια από τις κύριες αιτίες της παγκόσμιας αστάθειας»³⁶.

Η νεοκλασική, η μαρξιστική και η θεωρία της εξάρτησης

Το τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα, σημαντικές μεθοδολογικές αλλαγές στην οικονομική επιστήμη, που αναπτύχθηκαν χωριστά από τους Jevons, Menger και Walras, ξεκίνησαν τη λεγόμενη μαρξινολογική επανάσταση. Οι αλλαγές αυτές δεν σηματοδοτούσαν απλώς ένα κίνημα μετατροπής της κλασικής πολιτικής οικονομίας σε μια «επιστήμη» της οικονομίας. Σήμαιναν, επίσης, μια στροφή στην έμφαση: από το πρόβλημα της οικονομικής μεγέθυνσης και ανάπτυξης, δηλαδή ένα πρόβλημα δυναμικής, στο στατικό πρόβλημα της αποτελεσματικής κατανομής των οικονομικών πόρων. Ωστόσο, η κοσμοθεωρία της νεοκλασικής σχολής, που αναδύθηκε από την επανάσταση των μαρξινολογικών, παρέμεινε η κλασική, όπως άλλωστε θα περίμενε κανείς από τον ρητό στόχο των νεοκλασικών να επεξεργαστούν καλύτερα, και όχι να αντικαταστήσουν, την κλασική οικονομική θεωρία. Ήταν μια κοσμοθεωρία της αρμονίας (όλες οι κοινωνικές ομάδες κερδίζουν στην αναπτυξιακή διαδικασία), των εξελικτικών σταδίων (η ανάπτυξη προχωρεί με μικρά, σχεδόν συνεχή βήματα), του ατομικισμού (οι ατομικές ορθολογικές αποφάσεις εξασφαλίζουν μια κοινωνικά ορθολογική διαδικασία) και της έλλειψης κυβερνητικού παρεμβατισμού *laissez-faire*).

Επιπλέον, οι νεοκλασικοί οικονομολόγοι, αντίθετα από τους κλασικούς προκατόχους τους, ήταν αισιόδοξοι για τις μακροπρόθεσμες προοπτικές των καπιταλιστικών οικονομιών. Υποστήριζαν ότι η τεχνολογική πρόοδος θα αντισταθμίσει περιορισμό στην ανάπτυξη που θα επέβαλαν οι φυσικοί πόροι και ότι ακόμη και αν δεν υπολογίζαμε την τεχνολογική πρόοδο, θα χρειαζόταν υπερβολικά μεγάλο διάστημα για να φθάσουμε σε κατάσταση στασιμότητας. Έτσι, με την προϋπόθεση ότι η αγορά αφήνεται ελεύθερη για να εξασφαλίζει επαρκή επίπεδα αποταμίευσης (μέσω της αύξησης των κερδών που επιφέρει η συμπίεση του κόστους παραγωγής — μισθοί, περιβαλλοντικό κόστος κ.λπ.) και επένδυσης (που τροφοδοτεί την τεχνολογική πρόοδο) η οικονομική ανάπτυξη θα μπορούσε να συνεχίζεται σχεδόν επ' άπειρον.

Από τη ριζοσπαστική πλευρά, η μαρξιστική οικονομική ερμηνεία της Ιστορίας ήταν ένα τέλειο παράδειγμα Ευρω-κεντρισμού, καθώς τα κριτήρια για τη μελέτη των μη ευρωπαϊκών κοινωνιών καθορίζονταν από την ευρωπαϊκή εμπειρία και την ιδεολογία της οικονομίας ανάπτυξης. Ο ίδιος ο Μαρξ, όπως και οι ορθόδοξοι κοινωνικοί επιστήμονες, ταύτιζε την πρόοδο και τον πολιτισμό με την απεριόριστη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων³⁷. Εξάλλου, υιοθετώντας την ιδεολογία της

36. *The Observer*, 4/9/1994.

37. «Η μπουρζουαζία, με τη ραγδαία βελτίωση όλων των μέσων παραγωγής, με τη μεγάλη ανάπτυξη των μέσων επικοινωνίας, σύρει τους πάντες, ακόμη και τα πιο βάρβαρα έθνη, στον πολιτισμό» Κ.

ανάπτυξης, ο Μαρξ οδηγήθηκε στην απόρριψη «όλων των μη ευρωπαϊκών μορφών κοινωνίας κάτω από τον γενικό χαρακτηρισμό μιας απλής γεωγραφικής ορολογίας, του “ασιατικού τρόπου παραγωγής” που εμφανίζεται στατικός, αναλλοίωτος και αντιδιαλεκτικός»³⁸. Από την άλλη πλευρά, ο καπιταλισμός θεωρήθηκε ένα δυναμικό σύστημα, με την τάση να δημιουργεί οικονομική ανάπτυξη ενδογενώς μέσα από τον ανταγωνισμό μεταξύ κεφαλαίων. Έτσι, η εμφάνιση του καπιταλισμού σε μερικά μητροπολιτικά κέντρα προκαλεί συσσώρευση κεφαλαίου και ανάπτυξη και δημιουργεί ένα αρχικό άνοιγμα με τον υπόλοιπο κόσμο. Η δυναμική όμως του ανταγωνισμού αναγκάζει το κεφάλαιο να αναζητεί νέες μεθόδους παραγωγής, νέες αγορές, νέες πηγές εφοδιασμού κ.λπ., και να κινητοποιεί δυνάμεις που οδηγούν στην επέκταση, συσσώρευση και οικονομική ανάπτυξη των περιοχών στις οποίες έχει διεισδύσει το κεφάλαιο. Το αναπόφευκτο αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι η γεωγραφική εξάπλωση του συστήματος, η διεθνοποίηση του κεφαλαίου.

Ωστόσο, ενώ οι ορθόδοξοι κοινωνικοί επιστήμονες είδαν την αναπτυξιακή διαδικασία μέσα στο πλαίσιο μιας κοσμοθεωρίας αρμονίας, σταδιακών αλλαγών, τάσεων που οδηγούν στην ισορροπία και εξελικτικής αλλαγής, ο Μαρξ, μέσα από μια διαλεκτική ανάλυση της κοινωνικής αλλαγής, είδε την ίδια διαδικασία μέσα στο πλαίσιο μιας κοσμοθεωρίας σύγκρουσης, αντιφατικών δυνάμεων και αναπόφευκτης επανάστασης, που θα υποκαθιστούσε την αστική τάξη με την εργατική τάξη στο ρόλο του κοινωνικού συντελεστή της ανάπτυξης. Εντούτοις, για τον Μαρξ, η βασική αντίφαση στον καπιταλισμό βρίσκεται στον κοινωνικό χαρακτήρα της σύγχρονης παραγωγής σε σχέση με την ατομική ιδιοποίηση της υπεραξίας, και όχι στο γεγονός ότι η ίδια η οικονομική ανάπτυξη οδηγεί απαραιτήτως σε συγκέντρωση της οικονομικής εξουσίας και σε καταστροφή του περιβάλλοντος. Με άλλα λόγια, η μαρξιστική κριτική εστιάζεται αποκλειστικά στην οικονομία της αγοράς και δεν αγγίζει καθόλου την ίδια την οικονομία ανάπτυξης.

Οι μεταπολεμικές θεωρίες της «ανάπτυξης», που διαμορφώθηκαν με τον σαφή στόχο να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα που δημιούργησε η επέκταση της οικονομίας ανάπτυξης στο Νότο, μπορούν να ταξινομηθούν ως «ορθόδοξες» ή «ριζοσπαστικές», ανάλογα με το αν ανήκουν στο ορθόδοξο «παράδειγμα» ή το μαρξιστικό/παράδειγμα της εξάρτησης.

Το ορθόδοξο παράδειγμα περιλαμβάνει όλες εκείνες τις θεωρίες της ανάπτυξης όπου ο καπιταλισμός θεωρείται δεδομένος και όπου υιοθετείται μια κοσμοθεωρία αρμονίας στο πλαίσιο μιας εξελικτικής διαδικασίας. Οι ορθόδοξες οικονομικές προσεγγίσεις στην ανάπτυξη μπορούν να ταξινομηθούν, σε γενικές γραμμές, ως «νεο-

Μαρξ και Φ. Ένγκελς, *Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος*, (Moscow: Progress Publishers, 1952) σελ. 46.

38. *Karl Marx on colonialism and modernisation*, επιμ. & εισαγ. του Shlomo Avineri (New York: Anchor Books, 1969) σελ. 5-6.

κλασικές» και «στρουκτουραλιστικές» (δομικές). Οι λεγόμενες «στρουκτουραλιστικές» προσεγγίσεις στην ανάπτυξη, που συνδέθηκαν με τα ονόματα των Paul Rosenstein-Rodan, Ragnar Nurkse, Arthur Lewis, Hollis Chenery, Gunnar Myrdal και άλλων, υιοθέτησαν τον κεϋνσιανικό κρατισμό, ενώ οι νεοκλασικές προσεγγίσεις έδωσαν έμφαση στο ρόλο των ελεύθερων αγορών. Οι στρουκτουραλιστικές προσεγγίσεις, όπως και οι νεοκλασικές, χρησιμοποιούν τα παραδοσιακά εργαλεία της ορθόδοξης οικονομικής θεωρίας και θεωρούν δεδομένη την οικονομία της αγοράς, σε μια προσπάθεια να δείξουν την ύπαρξη μιας διαδικασίας που οδηγεί από την παραδοσιακή γεωργική υπανάπτυκτη οικονομία στη σύγχρονη βιομηχανική. Εντούτοις, αντίθετα από τους νεοκλασικούς οικονομολόγους, οι στρουκτουραλιστές δίνουν έμφαση στο ρόλο των δομικών ανελαστικοτήτων και ανισορροπιών στη μεταβατική διαδικασία προς την οικονομία ανάπτυξης. Γι' αυτό, οι στρουκτουραλιστές ήταν πάντοτε υπέρ της κρατικής παρέμβασης στην αναπτυξιακή διαδικασία, πράγμα που εξηγεί το γεγονός ότι η προσέγγισή τους ήταν πολύ της μόδας στη διάρκεια της κρατικιστικής φάσης της διαδικασίας αγοραιοποίησης³⁹. Παρομοίως, δεν προκαλεί έκπληξη το ότι οι νεοκλασικές προσεγγίσεις στην ανάπτυξη έχουν επανέλθει στη μόδα με τη σημερινή άνθιση του νεοφιλελευθερισμού και ότι προωθούνται με ζήλο από τη Διεθνή Τράπεζα και το Διεθνές Νομισματικό Ταμείο⁴⁰.

Οι ριζοσπαστικές προσεγγίσεις στην ανάπτυξη ανήκουν στα δύο κύρια παραδείγματα που αναπτύχθηκαν στη μεταπολεμική περίοδο, δηλαδή το μαρξιστικό και το παράδειγμα εξάρτησης. Το μαρξιστικό παράδειγμα περιλαμβάνει όλες εκείνες τις θεωρίες που υιοθετούν μια κοσμοθεωρία θεώρησης του καπιταλισμού ως μιας ιστορικής φάσης στη διαδικασία της ιστορικής εξέλιξης. Στην προβληματική αυτή, η ανάπτυξη καθορίζεται πρωταρχικά από την εσωτερική δομή κάθε χώρας και συγκεκριμένα από τη φύση του κυρίαρχου τρόπου παραγωγής (δηλ. τις παραγωγικές δυνάμεις και σχέσεις). Στο πλαίσιο αυτό, η υπανάπτυξη θεωρείται υπόλειμμα του παρελθόντος, ένας προκαπιταλιστικός τρόπος παραγωγής.

Το παράδειγμα εξάρτησης αναπτύχθηκε στη μεταπολεμική περίοδο, ως απάντηση στην αποτυχία της καπιταλιστικής ανάπτυξης στον Τρίτο Κόσμο. Στο θεωρητικό επίπεδο, το παράδειγμα αυτό αντιπροσώπευε επίσης μια αντίδραση στην ανικανότητα τόσο της ορθόδοξης οικονομικής θεωρίας, όσο και της κλασικής μαρξιστικής θεωρίας για τον ιμπεριαλισμό, να εξηγήσουν αυτή την αποτυχία. Το παράδειγμα αυτό περιλαμβάνει όλες εκείνες τις θεωρίες που υποστηρίζουν ότι η υπανάπτυξη είναι το αποτέλεσμα συγκεκριμένων σχέσεων εξουσίας στο πλαίσιο ενός παγκό-

39. Βλ. Τάκη Φωτόπουλου, «Το κράτος-έθνος και η αγορά», *Κοινωνία και Φύση*, αρ. 3 (τομ. 2 αρ. 2).

40. Η ειδική έκθεση για τα 50 χρόνια της Διεθνούς Τράπεζας είναι ενδεικτική της νέας ορθοδοξίας στην ανάπτυξη: «Ένα νέο παράδειγμα έχει αναδυθεί, ένα παράδειγμα που δίνει την έμφαση στις "φιλικές προς την αγορά" προσεγγίσεις», The World Bank Group, *Learning from the past: Embracing the future* (Washington D.C.: World Bank, 19 Ιουλίου 1994).

σμιου συστήματος. Οι θεωρίες της εξάρτησης μοιράζονται με τις μαρξιστικές μια κοσμοθεωρία σύγκρουσης συμφερόντων — αντί για εκείνη της αρμονίας των ορθόδοξων προσεγγίσεων στην ανάπτυξη — μια ιστορική ανάλυση για την καπιταλιστική ανάπτυξη — αντί της τυπικής «αν-ιστορικής» ορθόδοξης ανάλυσης — και, τέλος, μια διεθνιστική προσέγγιση που την αδιάσπαστη φύση της παγκόσμιας οικονομίας — αντί για τη συνηθισμένη ορθόδοξη προσέγγιση της επικέντρωσης σε έθνη-κράτη ως τις βασικές μονάδες ανάλυσης.

Ωστόσο, οι διαφορές μεταξύ μαρξιστικών προσεγγίσεων και θεωριών της εξάρτησης στο μεθοδολογικό, θεωρητικό και πολιτικό επίπεδο, είναι εξίσου σημαντικές. Οι μεθοδολογικές διαφορές αναφέρονται στο γεγονός ότι η κεντρική κατηγορία στη μαρξιστική θεωρία είναι εκείνη του «τρόπου παραγωγής», ενώ στις θεωρίες εξάρτησης το ρόλο αυτό παίζει η έννοια «παγκόσμιο σύστημα». Έτσι, ενώ στην πρώτη περίπτωση ο καπιταλισμός εξετάζεται μέσα στο πλαίσιο της ταξικής ανάλυσης, στη δεύτερη εξετάζεται μέσα στο θεωρητικό πλαίσιο της παραγωγής για το κέρδος μέσα σ' ένα παγκόσμιο σύστημα ανταλλαγής και εκμετάλλευσης ορισμένων περιοχών από άλλες. Αυτό υποδηλώνει ότι η ταξική δομή (όπως επίσης και η υπανάπτυξη), είναι η συνέπεια των σχέσεων εξάρτησης και όχι ο βασικός καθοριστικός παράγοντας, όπως στη μαρξιστική ανάλυση.

Επίσης, από την ιστορική άποψη εμφανίζεται μια θεμελιώδης διαφορά σε ό,τι αφορά τη φύση του ιστορικού ρόλου του καπιταλισμού. Οι μαρξιστές υποθέτουν ότι ο ρόλος του καπιταλισμού στην αναπτυξιακή διαδικασία είναι προοδευτικός, και θεωρούν τη συσσώρευση κεφαλαίου μια διαδικασία συνεχούς επέκτασης. Από την άλλη πλευρά, οι θεωρητικοί της εξάρτησης δεν πιστεύουν ότι ο ιστορικός ρόλος του καπιταλισμού είναι απαραίτητος προοδευτικός και θεωρούν τη συσσώρευση κεφαλαίου περισσότερο ως ένα σύστημα μεταβίβασης οικονομικού πλεονάσματος από την περιφέρεια στο κέντρο παρά ως ένα σύστημα συνεχούς επέκτασης. Το αποτέλεσμα είναι ότι οι μαρξιστές θεωρούν την υπανάπτυξη ως μια κατάσταση προκαπιταλιστικού τρόπου παραγωγής — ως ένα παλιότερο ιστορικό στάδιο — ενώ οι θεωρητικοί της εξάρτησης την θεωρούν αποτέλεσμα της επιβολής ενός συγκεκριμένου τύπου καταμερισμού εργασίας στην περιφέρεια, δηλαδή ως απόρροια της ενσωμάτωσης στο παγκόσμιο σύστημα σε μια θέση εξάρτησης. Τέλος, από την πολιτική άποψη, ενώ για τους ορθόδοξους μαρξιστές, η ανάπτυξη δεν είναι αδύνατη μέσα στο καπιταλιστικό σύστημα, αφού η επέκταση των καπιταλιστικών σχέσεων θα μπορούσε να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για μια σοσιαλιστική επανάσταση, για τους θεωρητικούς της εξάρτησης, η ανάπτυξη προϋποθέτει μια ρήξη με το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα.

Ωστόσο, παρά τις σημαντικές διαφορές μεταξύ μαρξιστών και θεωρητικών της εξάρτησης, οι προσεγγίσεις τους έχουν ένα θεμελιώδες κοινό χαρακτηριστικό: όπως, άλλωστε, και οι ορθόδοξοι κοινωνικοί επιστήμονες, δεν αμφισβητούν ποτέ

το στόχο της απεριόριστης ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, δηλαδή την ίδια την οικονομία ανάπτυξης. Στην ουσία, το κύριο σημείο διαμάχης στις περίφημες συζητήσεις της δεκαετίας του '70 μεταξύ μαρξιστών, νεομαρξιστών και θεωρητικών της εξάρτησης αναφερόταν σ' ένα και μοναδικό ζήτημα: γιατί η οικονομία ανάπτυξης στο Νότο δεν πέτυχε όσο στο Βορρά, δηλαδή γιατί η ανάπτυξη δεν ήταν αρκετά γρήγορη. Με λίγα λόγια, όλες οι παραπάνω προσεγγίσεις δεν επέκριψαν ποτέ την ευθύνη στην καπιταλιστική (ή τη σοσιαλιστική) οικονομία ανάπτυξης για το γεγονός ότι οδηγεί αναπόφευκτα σε μια τεράστια συγκέντρωση οικονομικής εξουσίας και τη συνακόλουθη καταστροφή των αυτοδύναμων οικονομιών. Ούτε τόνισαν ποτέ ότι η οικονομία ανάπτυξης, με το να υπονομεύει τις οικο-κοινότητες, ήταν η βασική αιτία σημαντικής ανεπανόρθωτης οικολογικής ζημιάς. Εν ολίγοις, δεν επέκριναν ποτέ τον καπιταλισμό για την εξάπλωση της οικονομίας ανάπτυξης σε ολόκληρο τον κόσμο. Αντίθετα, τον επέκριναν γιατί δεν το έκανε πιο αποτελεσματικά!

Έτσι, ο κύριος στόχος των ριζοσπαστικών θεωριών ήταν να δείξει τον τρόπο με τον οποίο η διαδικασία μεταβίβασης του οικονομικού πλεονάσματος⁴¹ από το Νότο στο Βορρά εμποδίζει την ανάπτυξη μιας επιτυχημένης οικονομίας ανάπτυξης στο Νότο. Αυτή η διαδικασία μεταβίβασης μπορεί να δειχθεί είτε μέσα στο θεωρητικό πλαίσιο των σχέσεων μιας αλυσίδας μητρόπολης-δορυφόρων που συνδέει το διεθνές, το εθνικό και το τοπικό καπιταλιστικό σύστημα⁴², είτε μέσα στο πλαίσιο ενός παγκόσμιου συστήματος, οι συνιστώσες του οποίου (έθνη-κράτη) δεν αποτελούν κλειστά συστήματα αλλά ολοκληρωμένα μέρη ενός συνόλου που χαρακτηρίζεται από ένα και μοναδικό καταμερισμό εργασίας⁴³. Ο ίδιος ο μηχανισμός μέσω του οποίου πραγματοποιείται η μεταβίβαση του πλεονάσματος βασίζεται είτε στην άνιση ανταλλαγή, που απορρέει από σημαντικές διαφορές ημερομισθίων μεταξύ Βορρά και Νότου⁴⁴, είτε στην άνιση εξειδίκευση, που απορρέει από ανάλογες διαφορές στην παραγωγικότητα⁴⁵.

Τέλος, η νεομαρξιστική προσέγγιση των «τρόπων παραγωγής»⁴⁶, που αναπτύχθηκε ως απάντηση στις «ανορθόδοξες» θεωρίες της εξάρτησης, εξετάζει τη μεταβατική διαδικασία που οδηγεί σε μια οικονομία ανάπτυξης ως διαδικασία «συναρμογής των

41. Βλ. Paul A. Baran, *The Political Economy of Growth* (New York: Modern Reader, 1957).

42. Βλ. Andre Gunder Frank, *Capitalism and underdevelopment in Latin America*, (New York: Modern Reader, 1967, 1969).

43. Βλ. Immanuel Wallerstein, *The Modern World System*, (New York: Academic Press, 1974) & *The Capitalist World Economy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1979).

44. Arghiri Emmanuel, *Unequal Exchange, A study of the Imperialism of Trade* (New York: Monthly Review Press, 1972).

45. Βλ. Samir Amin, *Accumulation on a world scale* (New York: Monthly Review Press, 1974).

46. Βλ. για παράδειγμα, John G. Taylor, *From modernization to modes of production, A critique of the sociologies of development and underdevelopment*, (London: Macmillan, 1979).

τρόπων παραγωγής» (καπιταλιστικών και προκαπιταλιστικών) μέσα σ' έναν κοινωνικό σχηματισμό. Και πάλι, όχι μόνο δεν αμφισβητείται το αν η οικονομία ανάπτυξης είναι επιθυμητή, αλλά θεωρείται δεδομένη ακόμη και η τελική της καθολίκευση.

Η θεωρία της ρύθμισης ως προς την ανάπτυξη

Ανάλογα ισχύουν για τη θεωρία της ρύθμισης⁴⁷ που είναι της μόδας ανάμεσα σε νεομαρξιστές, μεταμαρξιστές, πρώην μαρξιστές και άλλους. Ο Alain Lipietz⁴⁸ παρέχει ένα τυπικό παράδειγμα της προσέγγισης αυτής, η οποία κανείς δεν αρνείται πως αντιπροσωπεύει ένα σαφές βήμα μπροστά όσον αφορά τη μαρξιστική μεθοδολογία. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα σε σχέση με την απόρριψη από τους οπαδούς της προσέγγισης αυτής του χονδροειδούς φονξιοναλισμού (λειτουργιοκρατία) που χαρακτήριζε ορισμένες από τις θεωρίες του ιμπεριαλισμού και της εξάρτησης. Για παράδειγμα, λίγοι θα αρνούσαν σήμερα το αβάσιμο της πρότασης ότι η λειτουργία της περιφέρειας ήταν να προωθήσει την οικονομική μεγέθυνση στο κέντρο, μέσα από διάφορους μηχανισμούς μεταβίβασης αξίας από την περιφέρεια.

Ωστόσο, η προσέγγιση της ρύθμισης, όπως η νεομαρξιστική κι εκείνη της εξάρτησης, έχει επίσης στόχο να εξηγήσει γιατί το καθεστώς της συσσώρευσης που απαντάται στις πιο ανεπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες δε μπόρεσε να ριζώσει στο Νότο. Με άλλα λόγια, ο αντικειμενικός στόχος είναι, πάλι, να δοθεί απάντηση στο ερώτημα αν μια σχετικά ανεξάρτητη καπιταλιστική ανάπτυξη είναι δυνατή στην περιφέρεια, ώστε η οικονομία ανάπτυξης του Βορρά να μπορέσει να μεταφερθεί στο Νότο — όπως προέβλεψαν οι κλασικοί μαρξιστές θεωρητικοί. Έτσι, ο στόχος της ανεξάρτητης καπιταλιστικής «ανάπτυξης» θεωρείται και πάλι δεδομένος, και το μόνο θέμα προς συζήτηση είναι το εφικτό ή μη της αναπαραγωγής της στο Νότο.

Το αν είναι εφικτό κάτι τέτοιο, σύμφωνα με τη θεωρία της ρύθμισης, εξαρτάται από τις εσωτερικές ταξικές συμμαχίες: «η ανάπτυξη του καπιταλισμού σε οποιαδήποτε χώρα είναι πρώτα απ' όλα το αποτέλεσμα εσωτερικών ταξικών αγώνων, που καταλήγουν σε εμβρυικά καθεστώτα συσσώρευσης, τα οποία εδραιώνονται από τις μορφές ρύθμισης που υποστηρίζει το τοπικό κράτος»⁴⁹. Έτσι, η θεωρία της ρύθμισης καταλήγει με τη ρητή παραδοχή ότι η τεράστια συγκέντρωση οικονομικής εξουσίας στο Βορρά (και, έμμεσα, η συγκέντρωση εξουσίας στο εσωτερικό του Βορρά και του Νότου, όπως και η συνακόλουθη οικολογική ζημιά) είναι απλώς το αποτέλεσμα ταξικών αγώνων και συμμαχιών, και του συνακόλουθου ρόλου του κράτους. Ο ισχύων «Διεθνής Καταμερισμός Εργασίας», που συνεπάγεται την άνιση κατανομή της πα-

47. Βλ. για μια εισαγωγή στην προσέγγιση αυτή, Robert Boyer, *La theorie de la regulation*, (Paris: Editions La Decouverte, 1986)/*Η θεωρία της ρύθμισης* (Εξάντας, 1988).

48. Alain Lipietz, *Miracles and Mirages*.

49. Alain Lipietz, *Miracles and Mirages*, σελ. 19.

γκόσμιας εργασίας και των προϊόντων της ανάμεσα σε διάφορες χώρες, είναι «απλώς το αποτέλεσμα των προσπαθειών διαφόρων εθνών να ασκήσουν έλεγχο το ένα πάνω στο άλλο, ή να ξεφύγει το ένα από τον έλεγχο του άλλου, είναι δηλαδή η απόρροια των ακατάπαυστων προσπαθειών της μιας ή της άλλης ταξικής συμμαχίας να κατακτήσει ή να παραδώσει την εθνική ανεξαρτησία»⁵⁰.

Η συνέπεια αυτής της συλλογιστικής είναι ότι η άμεση σχέση μεταξύ της δυναμικής της οικονομίας της αγοράς («ανάπτυξη-ή-θάνατος») και της συνακόλουθης συγκέντρωσης οικονομικής εξουσίας καθώς και της οικολογικής καταστροφής, ανάγεται απλώς στην «προτεραιότητα των εσωτερικών αιτιών» — μια θέση που θυμίζει έντονα εκείνη των φιλελεύθερων ότι δηλαδή δεν ευθύνεται η οικονομία της αγοράς για την πείνα και τη δυστυχία, αλλά οι διεφθαρμένες ελίτ του Νότου! Έτσι, παραμερίζεται εντελώς το ότι η ελεύθερη αγορά και η συνακόλουθη οικονομία ανάπτυξης έχουν μια δική τους δυναμική, και ότι η διαδικασία αγοραιοποίησης και η παράλληλη διαδικασία εξάπλωσης της οικονομίας ανάπτυξης, αναπόφευκτα, οδηγούν σε συγκέντρωση οικονομικής εξουσίας και σοβαρή οικολογική βλάβη. Το υπόρρητο, δηλαδή, συμπέρασμα που προωθεί η προσέγγιση της ρύθμισης είναι ότι το κράτος (στο κέντρο ή στην περιφέρεια), που είναι «η αρχέτυπη μορφή ρύθμισης (αφού) ο ταξικός αγώνας βρίσκει υλική έκφραση στο επίπεδο του κράτους»⁵¹, είναι ικανό να ελέγξει αποτελεσματικά την αγορά, ακόμη και στο βαθμό που να δημιουργεί, κάτω από συγκεκριμένες συνθήκες, «ανεξάρτητη καπιταλιστική ανάπτυξη». Όλα αυτά, ακριβώς τη στιγμή που η διεθνοποίηση της οικονομίας της αγοράς και ο συνακόλουθος μαρασμός του έθνους-κράτους βρίσκονται σε πλήρη εξέλιξη!

Συμπερασματικά, το πρόβλημα με τις συμβατικές θεωρίες της ανάπτυξης (ορθόδοξες ή μαρξιστικές) είναι ότι αντλούν τον προβληματισμό τους από τη λογική της οικονομίας ανάπτυξης. Στο πλαίσιο της συλλογιστικής αυτής, το πρόβλημα της ανάπτυξης συζητείται με βάση τις αιτίες για τις οποίες οι χώρες στο Νότο δεν ανέπτυξαν μια οικονομία ανάπτυξης, ανάλογη με αυτή που έχει αναπτυχθεί στο Βορρά. Ωστόσο, για να μελετηθούν οι οικονομικές σχέσεις μεταξύ Βορρά και Νότου, όπως και οι οικονομικές σχέσεις γενικά, χρειάζεται μια προσέγγιση που να εξετάζει τέτοιες σχέσεις στη βάση των δομών εξουσίας και όχι στη βάση «αντικειμενικών οικονομικών νόμων» ή «γενικών θεωριών», μαρξιστικών ή μη. Γι' αυτό, ο ρόλος των κρατών και της άρχουσας τάξης («υποκειμενικό» στοιχείο) είναι αποφασιστικός για την ανάλυση αυτού του είδους.

Εντούτοις, ο ρόλος του θεσμικού πλαισίου, με τη μορφή της οικονομίας της αγοράς/οικονομίας ανάπτυξης («αντικειμενικό» στοιχείο) είναι επίσης σημαντικός, διότι καθορίζει τους «βαθμούς ελευθερίας» που διαθέτουν το κράτος και οι άρχουσες

50. Alain Lipietz, *Miracles and Mirages*, σελ. 25-26.

51. Alain Lipietz, *Miracles and Mirages*, σελ. 19.

ελίτ. Φαίνεται όμως ότι η ρυθμιστική σχολή, στην προσπάθειά της να απαλλαγεί από τις μαρξιστικές «αποσκευές του αντικειμενισμού» (αν και, παρά τις διακηρύξεις της, η σχολή αυτή πολύ μοιάζει με μια εκλεπτυσμένη προσπάθεια να αναπτύξει καινούργιες «γενικές θεωρίες»), πέρασε στο άλλο άκρο, αγνοώντας σχεδόν τους περιορισμούς που επιβάλλει το θεσμικό πλαίσιο στο ρόλο του κράτους!

Ανάπτυξη και περιβάλλον

Όταν στη διάρκεια της δεκαετίας του '80 εμφανίστηκε στο προσκήνιο της επικαιρότητας η οικολογική κρίση, μια νέα διάσταση προστέθηκε στη διαμάχη για την ανάπτυξη — μια διαμάχη που μέχρι τότε επικεντρωνόταν απλώς στο αν είναι εφικτή η αναπαραγωγή στο Νότο της οικονομίας ανάπτυξης του Βορρά. Το ζήτημα των οικολογικών συνεπειών της ανάπτυξης και, υπόρρητα, το αν η οικονομία της ανάπτυξης αυτή καθ' αυτή είναι επιθυμητή, έγινε ένα κρίσιμο ερώτημα.

Για τους ορθόδοξους οικονομολόγους, το θέμα είναι αν η «ανάπτυξη» ευθύνεται για την οικολογική βλάβη, ή αν, αντίθετα, είναι η έλλειψη της ανάπτυξης εκείνη που προκαλεί περιβαλλοντικά προβλήματα. Η Διεθνής Τράπεζα αποφαινεται πως ορισμένα προβλήματα σχετίζονται με την έλλειψη οικονομικής ανάπτυξης, αναφέροντας συγκεκριμένα την ανεπαρκή υγιεινή και την έλλειψη πόσιμου νερού, όπως επίσης τη μόλυνση του αέρα από την καύση θερμοαντικών υλικών στο εσωτερικό των κτιρίων, καθώς και την ποικιλότητα υποβάθμιση του εδάφους στο Νότο. Όλα αυτά έχουν ως κύρια αιτία τους τη φτώχεια. Από την άλλη, υποστηρίζει η ίδια πηγή, «πολλά άλλα προβλήματα επιδεινώνονται από την αύξηση της οικονομικής δραστηριότητας: βιομηχανική και ενεργειακή μόλυνση (τοπική και παγκόσμια), εκχέρσωση δασών λόγω της εμπορικής εκμετάλλευσης της ξυλείας και κατάχρηση των υδάτινων πόρων»⁵².

Δεν είναι, φυσικά, εκπληκτικό — εν όψει του γεγονότος ότι οι εισπράξεις των οικονομικών ολιγαρχιών από τη λειτουργία της οικονομίας της αγοράς είναι εκείνες που χρηματοδοτούν τις δραστηριότητες της Διεθνούς Τράπεζας και τους μισθούς των στελεχών της που εκπονούν τις σχετικές εκθέσεις — πως οι λύσεις που προτείνονται από τη Διεθνή Τράπεζα και για τα δύο είδη προβλημάτων είναι συμβατές με το στόχο της διατήρησης και αναπαραγωγής του σημερινού θεσμικού πλαισίου της οικονομίας της αγοράς. Έτσι, η προτεινόμενη λύση στα περιβαλλοντικά προβλήματα είναι «περισσότερη ανάπτυξη», ενός είδους όμως που δεν θα παραλείψει «να πάρει υπόψη της την αξία του περιβάλλοντος», ώστε να επιτευχθεί μια καλύτερη ισορροπία μεταξύ ανάπτυξης και ποιότητας περιβάλλοντος. Με άλλα λόγια, το περιβάλλον θεωρείται κάτι που μπορεί να αποτιμηθεί, με τρόπο παρόμοιο μ' εκείνον με τον οποίο

52. World Bank, *Development and Environment*, (Oxford University Press, 1992), σελ. 7.

αποτιμώνται τα πάντα στην οικονομία της αγοράς.

Ωστόσο, εκτός από το γεγονός ότι δεν υπάρχει τρόπος να ορίσει κανείς μια «αντικειμενική» αξία για τα περισσότερα στοιχεία που συνιστούν το περιβάλλον, δεδομένου ότι επηρεάζουν έναν κατ' εξοχήν υποκειμενικό παράγοντα δηλαδή την ίδια την ποιότητα ζωής, η προτεινόμενη λύση σημαίνει, στην πραγματικότητα, την επέκταση της διαδικασίας αγοραιοποίησης στο ίδιο το περιβάλλον. Με άλλα λόγια, η λύση αυτή σημαίνει την αποτίμηση του περιβάλλοντος (έστω και αν αυτό γίνεται με τη μορφή μιας λογιστικής τιμής) ώστε να γίνει δυνατή η «εσωτερίκευση» των περιβαλλοντικών συνεπειών της οικονομικής μεγέθυνσης, μέσω της «διορθωτικής» κρατικής επέμβασης στη λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς! Έτσι, όχι μόνο αγνοείται το γεγονός ότι το πρόβλημα είναι ο ίδιος ο μηχανισμός της αγοράς, ο οποίος, από τη στιγμή που ενσωμάτωσε στην αγορά ένα σημαντικό τμήμα του περιβάλλοντος, τη γη, εγκαινίασε τη διαδικασία περιβαλλοντικής καταστροφής, αλλά, αντίθετα, συνιστάται η επέκταση της διαδικασίας αγοραιοποίησης και στα άλλα τμήματα του περιβάλλοντος (αέρα, νερό, κ.λπ.)! Το αποτέλεσμα μπορεί εύκολα να προβλεφθεί: το περιβάλλον είτε θα τεθεί κάτω από τον έλεγχο των οικονομικών ελίτ που ελέγχουν την οικονομία της αγοράς (στην περίπτωση που μπορεί να οριστεί μια πραγματική τιμή γι' αυτό), είτε θα τεθεί υπό τον έλεγχο του κράτους (στην περίπτωση που μόνο μια λογιστική τιμή είναι δυνατό να καθοριστεί).

Στη βάση όλων των υπαρχουσών ενδείξεων, είναι δύσκολο να απορρίψουμε την υπόθεση ότι είναι η φτώχεια-ως-ανάπτυξη (δηλ. η φτώχεια που προκαλείται από την ανάπτυξη) εκείνη που κυρίως προκαλεί την περιβαλλοντική υποβάθμιση και όχι η φτώχεια-ως-υπανάπτυξη. Αυτό φαίνεται εντονότερα αν πάρουμε υπόψη ότι είναι μάλλον τα καταναλωτικά σπάνταρς ζωής των πλουσίων που προκαλούν περιβαλλοντική υποβάθμιση παρά εκείνα των φτωχών⁵³. Ωστόσο, η Διεθνής Τράπεζα δεν βρίσκει τίποτα επιλήψιμο στον τρόπο ζωής των πλουσίων και υποστηρίζει ότι: «Όσον αφορά τις φυσικές μη ανανεώσιμες πηγές, η αύξηση στην κατανάλωση συνεπάγεται αναγκαστική μείωση στα διαθέσιμα αποθέματα. Οι ενδείξεις, ωστόσο, δεν ενισχύουν την υπόθεση ότι οι εμπορευματοποιημένες μη ανανεώσιμες πηγές, όπως τα μέταλλα, τα ορυκτά και η ενέργεια, γίνονται πιο σπάνιες με την οικονομική έννοια. Κι αυτό, διότι η ενδεχόμενη ή πραγματική σπάνις τους αντανακλάται στην αύξηση των τιμών της αγοράς, οι οποίες με τη σειρά τους ενσωματώνουν καινούργιες ανακαλύψεις, βελτιώσεις στην αποδοτικότητα, δυνατότητες για υποκατάσταση και τεχνολογικές καινοτομίες»⁵⁴.

53. Η «Ομάδα των 7» πλουσιότερων χωρών του κόσμου, όπου ζει το 12% του παγκόσμιου πληθυσμού, αποτελεί την αιτία του 38% της παγκόσμιας έκλυσης διοξειδίου του άνθρακος — εκτιμήσεις στοιχείων με βάση το *World Development Report 1994 & Richard Douthwaite, The Growth Illusion*, (Bideford, Devon: Green Books, 1992) σελ. 195.

54. World Bank, *Development and the Environment*, σελ. 37.

Έτσι, η Διεθνής Τράπεζα υιοθετεί έμμεσα την υπόθεση που κάναμε πιο πάνω, ότι η συγκέντρωση δεν είναι μόνο μια συνέπεια αλλά επίσης και μια βασική προϋπόθεση για την αναπαραγωγή της οικονομίας ανάπτυξης. Προφανώς, δεδομένης της έντονα άνιση κατανομής του παγκόσμιου εισοδήματος, είναι τα προνομιάχα κοινωνικά στρώματα εκείνα που κυρίως μπορούν να ωφεληθούν από τις νέες ανακαλύψεις κ.λπ. που αντανακλώνται στις υψηλότερες τιμές. Είναι επομένως φανερό ότι η Διεθνής Τράπεζα απλώς πανηγυρίζει για την «κατανομή σύμφωνα με το πορτοφόλι» εκείνων από τους παγκόσμιους πόρους που γίνονται σπάνιοι λόγω της οικονομικής μεγέθυνσης! Επιπλέον δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι οι καινούργιες τεχνολογίες, οι οποίες «ενθαρρύνονται από τις υψηλότερες τιμές», οδηγούν σε κάποιου είδους «αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης». Στην πραγματικότητα, ίσως πρόκειται για το αντίθετο. Για παράδειγμα, ο Οργανισμός Τροφίμων και Γεωργίας του ΟΗΕ (UNFAO) αναφέρει ότι «η παραγωγή με χρήση μικρού αριθμού πρώτων υλών (low-input production) είναι ίσως το πιο φιλικό στο περιβάλλον σύστημα παραγωγής και έχει εφαρμοστεί εδώ και χιλιάδες χρόνια. Εντούτοις, στη διάρκεια της αναπτυξιακής διαδικασίας, κάθε χώρα εγκατέλειψε αυτή την πρακτική λόγω της χαμηλής της παραγωγικότητας και της αδυναμίας της να ικανοποιήσει τις τροφικές ανάγκες ενός διαρκώς αυξανόμενου πληθυσμού»⁵⁵. Αναπόφευκτα, η εγκατάλειψη αυτής της πρακτικής σήμανε την εξάρτηση των αγροτών από τις χημικές βιομηχανίες, καθώς και τη γενικότερη εξάρτησή τους από τα εξαγωγικά γεωργικά προϊόντα.

Παρομοίως, η προσέγγιση της «αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης», που προώθησε η Έκθεση Brundtland⁵⁶ — την οποία ασπάστηκαν οι πράσινοι «realos» σ' όλο τον κόσμο — θεωρεί επίσης δεδομένο το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της συνακόλουθης οικονομίας ανάπτυξης. Δεν είναι να απορεί κανείς που η έκθεση αυτή δεν περιέχει λέξη για τη συγκέντρωση ως βασική συνέπεια, καθώς και προϋπόθεση, της οικονομικής μεγέθυνσης. Αλλά, όπως τονίζει ο Ted Trainer: «η προσέγγιση με βάση την “χωρίς διάκριση ανάπτυξη και τη διάχυση των ωφελημάτων προς τα κάτω” συνοδεύτηκε μεν από σημαντικές βελτιώσεις στο μέσο όρο ζωής, την παιδική θνησιμότητα, τη στοιχειώδη εκπαίδευση και το ΑΕΠ τις τελευταίες δεκαετίες, η κατανομή, όμως, του οφέλους υπήρξε εξαιρετικά ανομοιομορφη... Μια πρόσφατη μελέτη της βιβλιογραφίας αποκάλυψε περίπου 120 αναφορές που συμπεραίνουν ότι η ανάπτυξη έχει κάνει πολύ λίγα — αν έχει κάνει τίποτα — για να βελτιώσει το βιοτικό επίπεδο του φτωχότερου 40%, (ή και περισσότερο), του Τρίτου Κόσμου. Δεν βρέθηκε σχεδόν καμία αναφορά για το αντίθετο»⁵⁷.

Γι' αυτό, δεν είναι καθόλου παράξενο ότι η βασική λύση που προτείνει η Έκθεση

55. UNFAO, *Sustainable crop production and protection: background document*, (UNFAO: 1991), σελ. 2.

56. World Commission on Environment and Development, *Our Common Future* (Το κοινό μας μέλλον) (ΟΗΕ: 1987).

57. Ted Trainer, «A rejection of the Brundtland Report», *infa dossier 77*, Μάιος-Ιούνιος 1990, σελ. 77-78.

Brundtland είναι ακόμη περισσότερη ανάπτυξη, περισσότερες προσπάθειες και καλύτεροι νόμοι, θεσμοί και πολιτικές, όπως επίσης και μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα στη χρήση ενέργειας και πόρων⁵⁸. Όλα αυτά, σε μια προσπάθεια να επιτευχθεί ο στόχος της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης, δηλαδή της ανάπτυξης «που ικανοποιεί τις ανάγκες του παρόντος, χωρίς να υπονομεύει τη δυνατότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες». Όμως, μολονότι θα μπορούσε να συμφωνήσει κανείς ότι έχουν σημειωθεί ορισμένες επιτυχίες στον έλεγχο της μόλυνσης και στην αποτελεσματικότερη χρήση της ενέργειας και των φυσικών πόρων, δεν υπάρχει ένδειξη ότι τα οικολογικά προβλήματα έγιναν λιγότερο σοβαρά ή απειλητικά. Αντίθετα, φαίνεται να συμβαίνει το αντίστροφο σε σχέση με όλα τα μεγάλα οικολογικά προβλήματα, δηλαδή το φαινόμενο του θερμοκηπίου, την όξινη βροχή, τη μείωση του όζοντος, την αποψίλωση και καταστροφή των δασών κ.λπ.⁵⁹.

Το πρόταγμα για το «Πρασίνο του καπιταλισμού», που συνιστά το υπόβαθρο της Έκθεσης Brundtland, είναι απλώς ένα ουτοπικό όνειρο. Κι αυτό οφείλεται σε μια ουσιαστική αντίφαση. Την αντίφαση ανάμεσα στη λογική και τη δυναμική της οικονομίας ανάπτυξης από τη μια μεριά και την απόπειρα καθορισμού (conditioning) αυτής της δυναμικής με βάση ποιοτικά κριτήρια από την άλλη. Έτσι, η ίδια αντίφαση που ανέκυψε στο παρελθόν⁶⁰, όταν ο σοσιαλιστικός κρατισμός αποπειράθηκε να εισάγει σοσιαλιστικά κριτήρια στην ανάπτυξη (ισότητα και κοινωνική δικαιοσύνη), ανακύπτει και σήμερα, όταν γίνεται παρόμοια απόπειρα να εισαχθούν αντίστοιχα οικολογικά κριτήρια στην ανάπτυξη (βιωσιμότητα και ενδυνάμωση των φυσικών πόρων).

Εάν, όμως, οι υποστηρικτές της προσέγγισης της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης βλέπουν τη διέξοδο από την οικολογική κρίση με αντιφατικούς όρους, δηλαδή με όρους μιας οικονομίας ανάπτυξης που υπόκειται σε ποιοτικές προδιαγραφές βιωσιμότητας, οι οπαδοί της βαθιάς οικολογίας πέφτουν σε μια παρόμοια παγίδα. Έτσι, μερικοί απ' αυτούς βλέπουν την αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη μέσα από «ένα αναπτυξιακό μονοπάτι προς μια κατάσταση στασιμότητας», πράγμα που επιβάλλει ένα «σταθερό πληθυσμό»⁶¹. Η προσέγγιση αυτή, που βασίζεται στο «μύθο του υπερπληθυσμού» που εξετάσαμε πιο πάνω, βλέπει τις αιτίες της οικολογικής κρίσης στην ανθρωποκεντρική προσέγγιση ως προς τη φύση, που συνεπάγεται η ιδεολογία της ανάπτυξης. Με άλλα λόγια, η σημερινή μη βιώσιμη ανάπτυξη είναι, σύμφωνα με την προσέγγιση αυτή, ένα πολιτιστικό παρά ένα θεσμικό θέμα, ένα θέμα αξιών κι

58. «Τέτοιοι (υψηλοί) ρυθμοί ανάπτυξης θα μπορούσαν να είναι αυτοσυντηρούμενοι, αν τα βιομηχανικά έθνη ήταν σε θέση να συνεχίσουν τις πρόσφατες μεταβολές στο περιεχόμενο της ανάπτυξής τους προς την κατεύθυνση δραστηριοτήτων μικρότερης έντασης ενέργειας και πρώτων υλών και τη βελτίωση της αποτελεσματικότητάς τους στη χρήση υλικών και ενέργειας» *Our common future*, σελ. 51.

59. Ted Trainer, «A rejection of the Brundtland Report», σελ. 74.

60. Τάκη Φωτόπουλου, «Το τέλος του σοσιαλιστικού κρατισμού».

61. Richard Douthwaite, *The Growth Illusion*, κεφ. 15.

όχι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα της ανόδου του συστήματος της οικονομίας της αγοράς και της δυναμικής της που οδήγησε στην παρούσα οικονομία ανάπτυξης.

Ωστόσο, δεν θα ήταν δίκαιο να κατηγορήσουμε τον ανθρωποκεντρισμό για τη σημερινή παγκόσμια οικολογική φθορά. Στο κάτω κάτω ο ανθρωποκεντρισμός, υπήρχε — ιδιαίτερα στη Δύση — πολύ πριν αρχίσει η διαδικασία μαζικής οικολογικής καταστροφής, εδώ και δύο περίπου αιώνες. Θα μπορούσε λοιπόν να ισχυριστεί κανείς πως δεν ήταν ο ανθρωποκεντρισμός που οδήγησε στη σημερινή κρίση, αλλά το γεγονός ότι η οικονομία της αγοράς και η συνακόλουθη οικονομία ανάπτυξης έπρεπε να θεμελιωθούν, στο ιδεολογικό επίπεδο, πάνω σε μια ιδεολογία που να δικαιολογεί την ανθρώπινη κυριαρχία, σε μαζική κλίμακα, πάνω στη φύση. Γι' αυτό, η διέξοδος από την οικολογική κρίση δεν είναι απλώς θέμα αλλαγής των αξιών μας ώστε να τοποθετήσουμε «τη φύση σε ισότιμη θέση με πολύτιμες ανθρώπινες αξίες». Θα ήταν αστείο να περιμένει κανείς ότι μια νέα κουλτούρα που θα στηριζόταν σε μια μη αυταρχική προσέγγιση στη φύση θα είχε μαζική απήχηση στον κόσμο, μέσα στο σημερινό θεσμικό πλαίσιο της υπερσυγκέντρωσης πολιτικής και οικονομικής δύναμης. Επιπλέον, η αλλαγή των αξιών μας σχετικά με τη φύση, από μόνη της, δεν θα εξανάγκαζε ποτέ σε μαρασμό ούτε την αγορά ούτε το κράτος. Κάτι τέτοιο θα απαιτούσε την ανάδυση ενός ισχυρού κινήματος με ρητό στόχο την αντικατάσταση των σημερινών ολιγαρχικών δομών (πολιτικών και οικονομικών), που δημιουργούνται από την αγορά και το κράτος, με θεσμούς πολιτικής (άμεσης) και οικονομικής δημοκρατίας. Μόνο μέσα από μια διαδικασία καθιέρωσης τέτοιων δημοκρατικών δομών μπορεί να ελπίζει κανείς ότι θα εξαλειφθούν οι σημερινές πολιτιστικές αξίες κυριαρχίας πάνω στη φύση, οι οποίες εμφανίστηκαν ως υποπροϊόν της συγκέντρωσης που προκάλεσε η οικονομία ανάπτυξης.

Ανάλογες σκέψεις θα μπορούσαν να εκφραστούν σχετικά με μια άλλη εκδοχή της προσέγγισης της βαθιάς οικολογίας. Μια εκδοχή που τονίζει τον «ευρωκεντρικό» χαρακτήρα της οικονομίας ανάπτυξης και την ανάγκη να βασιστεί η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη σε «γνώση και τεχνολογίες που προέρχονται από μια βαθιά κατανόηση του φυσικού κόσμου (και)... την αναβίωση μιας πανάρχαιης πολιτιστικής γαιοκεντρικής παράδοσης που θεωρεί τη Γη ως θεά και μητέρα ολόκληρης της ζωής⁶². Σύμφωνα μ' αυτή την εκδοχή, η αγροτική μεταρρύθμιση, η επιστροφή στα παραδοσιακά πολιτιστικά πρότυπα και η απομάκρυνση των βιομηχανικών χωρών από τη θανάσιμη έλξη της κουλτούρας και της τεχνολογίας που βασίζεται στα φυσικά καύσιμα, αποτελεί τη λύση στο πρόβλημα της μη αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης. Ένα πρόβλημα που δημιουργείται από τον καπιταλισμό, ο οποίος ορίζεται «πρωταρχικά ως η πολιτική απόκτησης και διατήρησης πλούτου για μια ολιγομελή άρχουσα τάξη».

Όμως, ο καπιταλισμός, ή η οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης, δεν είναι απλώς ένα

62. Ε.Γ. Βαλλιανάτος «Ανατρεπτική θεωρία, οικολογία, γαιοκεντρική βιώσιμη ανάπτυξη και Τρίτος Κόσμος» (σ' αυτό το τεύχος).

ζήτημα πολιτικής ή ιδεολογίας. Είναι μια ιστορική δομή με βαθιές ρίζες στην κοινωνική εξέλιξη. Επομένως, η περιφραξη της γης στο Νότο, όπως και οι τεχνολογίες που αναπτύχθηκαν μέσα στην οικονομία της αγοράς, δεν είναι απλώς ζητήματα πολιτικής ή «πιθηκισμού του πολιτισμού των λευκών» αλλά αναπόσπαστα τμήματα του ίδιου του συστήματος αγοράς. Ανάλογα, ο ανταγωνισμός και η ενσωμάτωση στην παγκόσμια οικονομία δεν είναι απλώς θέματα πολιτιστικών αξιών αλλά αναπόφευκτα αποτελέσματα του θεσμικού πλαισίου που ορίζει η οικονομία της αγοράς. Γι' αυτό, η ρίζα του προβλήματος δεν είναι ότι «ολόκληρος ο καπιταλιστικός πολιτισμός... είναι οικολογικά αδαής και γι' αυτό επικίνδυνος και μη βιώσιμος». Η καπιταλιστική κουλτούρα αναπτύχθηκε σε αντιστοιχία με τις θεμελιακές οργανωτικές αρχές της οικονομίας της αγοράς και της οικονομίας ανάπτυξης, δηλαδή την αποδοτικότητα και τον ανταγωνισμό. Η καθιέρωση της οικονομίας της αγοράς είναι εκείνη που απαιτούσε τη δική της κουλτούρα και όχι το αντίστροφο. Οι άνθρωποι δεν ξύπνησαν μία ωραία πρωία και αποφάσισαν να γίνουν αποδοτικοί και ανταγωνιστικοί. Ήταν η καταστροφή των μέσων συντήρησής τους από το κίνημα περιφραξης της κοινοτικής γης στη Βρετανία, ή από την αποικιοκρατία στις αποικίες, που ανάγκασε τους ανθρώπους — στον αγώνα τους να επιβιώσουν — να ενσωματωθούν στο σύστημα της οικονομίας της αγοράς και να υιοθετήσουν τις αρχές της ανταγωνιστικότητας και αποδοτικότητας.

Αυτός είναι ο κύριος λόγος για τον οποίο η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη δεν είναι απλώς θέμα πολιτιστικό, ή θέμα αλλαγής πολιτικής, αλλά θέμα αλλαγής ολόκληρου του θεσμικού πλαισίου και αντικατάστασής του με θεσμούς που αναιρούν τη συγκέντρωση δύναμης, δηλαδή με μια οικονομία χωρίς αγορά και χρήμα που θα βασίζεται στην άμεση και οικονομική δημοκρατία. Τότε και μόνο τότε, θα μπορεί κανείς να ελπίζει σοβαρά ότι θα σβήσει η κουλτούρα που βασίζεται στην ιδεολογία της ανάπτυξης και τη συνακόλουθη ιδέα της κυριαρχίας πάνω στη φύση. Με άλλα λόγια, η συγκέντρωση δύναμης μέσα στο πλαίσιο της οικονομίας ανάπτυξης, είναι η αναγκαία συνθήκη για τις σημερινές πολιτιστικές αξίες, οι οποίες συνεπάγονται μια ιδεολογία κυριαρχίας πάνω στη φύση. Μολονότι, λοιπόν, η κατάργηση της συγκέντρωσης δύναμης δεν είναι επαρκής συνθήκη για την ανάπτυξη καινούργιων αξιών όσον αφορά στη σχέση μας με τη φύση — αυτό εξαρτάται από το επίπεδο οικολογικής συνείδησης — αποτελεί σίγουρα την αναγκαία συνθήκη για μια ριζική αλλαγή των πολιτιστικών αξιών.

Ανάπτυξη ή δημοκρατία;

Σήμερα, όλο και περισσότεροι άνθρωποι δεν έχουν πρόσβαση στην πολιτική διαδικασία (παρά μόνο ως ψηφοφόροι), στην οικονομική διαδικασία (παρά μόνο ως καταναλωτές) και στο περιβάλλον (πέρα από την όποια πρόσβαση καθορίζει ο ρόλος τους στην πολιτική και οικονομική διαδικασία, που ορίζει η οικονομία της αγο-

ράς και το κοινοβουλευτικό σύστημα). Με άλλα λόγια, οι αποκαλούμενες «φιλελεύθερες δημοκρατίες» είναι στην ουσία, όπως εύστοχα τις χαρακτήρισε ο Καστοριάδης, φιλελεύθερες ολιγαρχίες. Ανάλογα, στο οικονομικό επίπεδο, αυτό που παράγεται σε μια χώρα δεν καθορίζεται από τη δημοκρατική απόφαση των πολιτών της, αλλά από τον τρόπο κατανομής του εισοδήματος. Τέλος, το σύστημα της οικονομίας της αγοράς και της οικονομίας ανάπτυξης (δηλ. η ολιγαρχία που ελέγχει και τα δύο) καθορίζει τι είδους «προστασία» δικαιούται το περιβάλλον. Σήμερα, μια διαδικασία που οδηγεί σε περαιτέρω συγκέντρωση δύναμης σε όλα τα επίπεδα βρίσκεται στο αποκορύφωμά της. Η αντίδραση σ' αυτή τη διαδικασία παίρνει συνήθως δύο μορφές.

Από τη μια, εκατομμύρια άνθρωποι που βλέπουν το περιβάλλον τους να καταστρέφεται ή να υποβαθμίζεται, τη δύναμή τους να διαβρώνεται ή να μην αναγνωρίζεται και τις κοινότητές τους να απειλούνται, απαιτούν να σταματήσει το είδος της ανάπτυξης που επιβάλλει η οικονομία ανάπτυξης. Όπως γράφει ο κοινωνικός ακτιβιστής Gustavo Esteva, «αν ζεις στο Ρίο ή στην Πόλη του Μεξικού, πρέπει να είσαι ή πολύ πλούσιος ή ηλίθιος για να μην καταλάβεις ότι η ανάπτυξη βρωμάει»⁶³.

Από την άλλη, μια ολόκληρη σειρά πρόσφατων πρωτοβουλιών και αγώνων έχουν αναπτυχθεί τόσο στο Νότο όσο και στο Βορρά που αντιπροσωπεύουν, στις πολλές και ποικίλες μορφές τους, «τις προσπάθειες των ανθρώπων σε τοπικό επίπεδο να αναμορφώσουν την πολιτική διαδικασία και να την επανεντάξουν στην τοπική κοινότητα. Το κεντρικό αίτημα που εκφράζει η μια ομάδα μετά την άλλη, είναι η εξουσία να ανήκει στην κοινότητα — όχι στο κράτος, στις τοπικές αρχές, στην αγορά ή στον τοπικό γαιοκτήμονα, αλλά σ' εκείνους που στηρίζονται στις τοπικές πλουτοπαραγωγικές πηγές για να συντηρηθούν»⁶⁴.

Οι προσπάθειες αυτές εκφράζουν την παραδοχή — που μερικές φορές είναι υποσυνείδητη — πως είναι το ίδιο το θεσμικό πλαίσιο, δηλαδή η οικονομία της αγοράς και το φιλελεύθερο έθνος-κράτος που αποξενώνει τους ανθρώπους από την πολιτική και οικονομική διαδικασία. Και, πράγματι, όπως προσπάθησα να δείξω στο παρελθόν⁶⁵, η οικονομία της αγοράς δεν αναδύθηκε μέσα από κάποιο «αυτόματο» μηχανισμό στην Ευρώπη, αλλά μέσα από τον αποφασιστικό ρόλο που έπαιξε το έθνος-κράτος. Ανάλογα, η διεύθυνση του συστήματος της οικονομίας της αγοράς στο Νότο (αυτό που αποκαλείται η οικονομική ενσωμάτωσή του στο παγκόσμιο σύστημα της αγοράς) ήταν επίσης «αποτέλεσμα συνειδητής και συχνά βίαιης επέμβασης της κυβέρνησης»⁶⁶. Στην πραγματικότητα, θα μπορούσε να υποστηριχθεί⁶⁷, πως

63. G. Esteva, «The Right to Stop Development» *NGONET UNCED Feature* 13/6/92, Rio de Janeiro.

64. Βλ. «Reclaiming the Commons» *The Ecologist*, τομ. 22 αρ. 4 Ιούλιος-Αύγουστος 1992, σελ. 202.

65. Τάκη Φωτόπουλου, «The Nation-State and the market» *Society and Nature*, τομ. 2 αρ. 2.

66. Gustavo Esteva, στο *The Ecologist*, τομ. 22 αρ. 4 Ιούλιος-Αύγουστος 1992, σελ. 174.

67. Βλ. Τάκη Φωτόπουλου, «The end of socialist statism».

ήταν το γεγονός της εξάπλωσης της οικονομίας ανάπτυξης στο Νότο που οδήγησε στην παγκόσμια αναπαραγωγή του πρότυπου κατανομής δύναμης που χαρακτηρίζει την καπιταλιστική οικονομία ανάπτυξης. Με άλλα λόγια, η έλλειψη ελέγχου πάνω στους εγχώριους πόρους, ως αποτέλεσμα της έλλειψης πολιτικής και οικονομικής δημοκρατίας, είναι η βασική αιτία του είδους της «ανάπτυξης» που πραγματοποιείται στο Νότο.

Στο πλαίσιο της προβληματικής αυτής, δεν είναι ούτε η αποικιακή εκμετάλλευση — η οποία, ωστόσο, έπαιξε σημαντικό ρόλο στη βίαιη καταστροφή της οικονομικής αυτοδυναμίας πολλών χωρών — ούτε οι συνωμοσίες χωρών του Βορρά, που οδήγησαν στη σημερινή οικονομική και οικολογική κρίση στο Νότο. Αντίθετα με την κλασική μαρξιστική σκέψη, η οποία θεώρησε την αποικιοκρατία ως «αναγκαίο κακό» γιατί συνέβαλε στην ανάπτυξη του καπιταλισμού στην περιφέρεια⁶⁸, η θέση που υποστηρίζεται εδώ είναι ότι η βασική αιτία της σημερινής δομικής κρίσης είναι η παγκόσμια εξάπλωση της οικονομίας ανάπτυξης. Η οικονομία ανάπτυξης μπορεί να επιβιώσει μόνο μέσα από τη συνεχή της αναπαραγωγή και εξάπλωση σε νέες περιοχές οικονομικής δραστηριότητας — μια διαδικασία που συνεπάγεται την καταστροφή της οικονομικής αυτοδυναμίας κάθε κοινότητας πάνω στη Γη. Αλλά, από τη στιγμή που καταστρέφεται η οικονομική αυτοδυναμία — είτε βιαίως (αποικιοκρατία), είτε μέσω της αγοράς — και δύο μέρη με άνιση οικονομική δύναμη (ως προς την παραγωγικότητα, την τεχνολογία και το ύψος του εισοδήματος) έρθουν σε άμεση οικονομική επαφή, τότε, η αυτόματη λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς εξασφαλίζει την αναπαραγωγή και τη βάθυνση της ανισότητας μεταξύ των μερών.

Από την άποψη αυτή, εκπλήσσεται κανείς όταν σημαντικοί θεωρητικοί στο χώρο της αυτονομιστικής παράδοσης υιοθετούν την άποψη ότι το βασικό εμπόδιο στην επέκταση της οικονομίας ανάπτυξης στο Νότο, και, κατά συνέπεια, στη μη «ανάπτυξή» του — που οδήγησε στο σημερινό όλο και μεγαλύτερο χάσμα μεταξύ Νότου και Βορρά — ήταν το γεγονός ότι «αυτή η εκπληκτική εξάπλωση της Δύσης είχε ν' αντιμετωπίσει κοινωνίες με τελείως διαφορετική φαντασιακή θέσμιση οι οποίες είχαν, κατά συνέπεια, δημιουργήσει ανθρωπολογικούς τύπους πολύ διαφορετικού είδους από αυτό του δυτικού πολίτη, όπως τον περιγράφει η Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ή από τον τύπο του βιομηχανικού εργάτη και του επιχειρηματία»⁶⁹. Είναι προφανές ότι μια τέτοια προσέγγιση αγνοεί την καταστροφική επίδραση της εξάπλωσης της οικονομίας της αγοράς και της συνακόλουθης οικονομίας ανάπτυξης πάνω στις αυτοδύναμες κοινότητες του Νότου, με αποτέλεσμα να απαλλάσσεται το σύστημα της οικονομίας της αγοράς από την ευθύνη, η οποία μετατοπίζεται στις «φαντασιακές σημασίες» που αναπτύχθηκαν στο Νότο! Δεν είναι επο-

68. Βλ. *Karl Marx on colonialism and modernization*, επιμ. S. Avineri, (New York: Anchor, 1969).

69. Κορνήλιου Καστοριάδη «The West and the Third World» στον *Θρυμματισμένο κόσμο* (Αθήνα: Ύψιλον, 1992) σελ. 91.

μένως παράξενο ότι στην προβληματική αυτή, η διέξοδος από τη σημερινή παγκόσμια κρίση μπορεί να εμφανιστεί μόνο στη Δύση⁷⁰.

Η ουσία της σημερινής οικονομικής κρίσης έγκειται στις πελώριες ανισότητες, όσον αφορά τον έλεγχο πάνω στις πλουτοπαραγωγικές πηγές και τα εισοδήματα, που χαρακτηρίζουν και το Βορρά και το Νότο. Μπορεί εύκολα ναδειχθεί ότι σ' ένα σύστημα οικονομίας της αγοράς, που κυριαρχείται από την ιδεολογία της ανάπτυξης και την ατομική απληστία, η «δυσανάπτυξη» (maldevelopment) είναι ζήτημα αυτόματης λειτουργίας του ίδιου του συστήματος, εφόσον είναι η αγοραστική δύναμη των υψηλού εισοδήματος κοινωνικών ομάδων στο Βορρά και των ελίτ στο Νότο, που καθορίζει το ΤΙ, ΠΩΣ και ΓΙΑ ΠΟΙΟΝ θα παραχθεί⁷¹.

Στην πραγματικότητα, στο πλαίσιο της σημερινής κυρίαρχης νεοφιλελεύθερης συναίνεσης⁷², είναι αμφίβολο αν έχει πια σημασία η παλιά διάκριση μεταξύ Βορρά και Νότου. Αν, για παράδειγμα, χρησιμοποιήσουμε τον συνηθισμένο — και σχεδόν χωρίς νόημα — δείκτη τού κατά κεφαλήν ΑΕΠ για να κατατάξουμε τις χώρες στο σχήμα Βορρά-Νότου, παραμερίζουμε το γεγονός ότι το ραγδαία διευρυνόμενο χάσμα μεταξύ προνομιούχων και μη προνομιούχων κοινωνικών ομάδων, έχει ήδη αναπαράγει τεράστιους «Νότιους» θύλακες στην καρδιά του Βορρά⁷³. Επίσης, αν χρησιμοποιήσουμε εναλλακτικούς δείκτες που μετρούν το βαθμό κάλυψης των βασικών αναγκών από τμήματα του πληθυσμού, ανεξάρτητα από το αν ζουν στο «Βορρά» ή στο «Νότο», αναφύεται το ζήτημα σε ποια ομάδα ανήκει μια χώρα σαν τις ΗΠΑ, όπου ένα στα πέντε παιδιά ζει μέσα στη φτώχεια και 8 εκατομμύρια φτωχά παιδιά δεν έχουν υγειονομική περίθαλψη. Παρομοίως, σύμφωνα με την τελευταία έκθεση της UNICEF⁷⁴, οι ΗΠΑ και το Βέλγιο που ανήκουν στο «Βορρά» εμφανίζουν, συγκριτικά με το κατά κεφαλήν εισόδημά τους, πολύ χειρότερες συνθήκες όσον αφορά την επιβίωση, τη διατροφή και την εκπαίδευση των παιδιών από την Ιορδανία, τη Συρία, την Πολωνία, τη Ρουμανία, τη Βουλγαρία και την Κένυα στο «Νότο». Τέλος,

70. «Νομίζω ότι μόνο μια νέα ανάπτυξη του απελευθερωτικού κινήματος στη Δύση θα μπορούσε να αλλάξει τις παραμέτρους του προβλήματος, θα μπορούσε, δηλαδή, να ελαττώσει κάπως τη διείσδυση — τουλάχιστον στο βαθμό που χρειάζεται — των παραδοσιακών θεσμών και των παραδοσιακών θρησκευτικών φαντασιακών σημασιών που κυριαρχούν σήμερα στις περισσότερες χώρες του Τρίτου Κόσμου». Κ. Καστοριάδης, *Ο θρυμματισμένος κόσμος*, σελ. 96.

71. Βλ. Ted Trainer, *Developed to Death*.

72. Βλ. Τάκη Φωτόπουλου, *Η νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η κρίση της οικονομίας ανάπτυξης* (Αθήνα: Γόρδιος, 1993).

73. Για παράδειγμα, στη Βρετανία, η μερίδα στο εθνικό εισόδημα του εισοδήματος που εισπράττει το 10% του πληθυσμού που βρίσκεται στη βάση της κοινωνικής πυραμίδας έπεσε, τα τελευταία 30 χρόνια, σχεδόν κατά το ένα τρίτο (από 4,22% το 1961, σε 3% το 1991) ενώ η αντίστοιχη μερίδα του 10% του πληθυσμού που βρίσκεται στην κορυφή της πυραμίδας αυξήθηκε σχεδόν κατά 15% (από 22%, σε 25%), Alissa Goodman & Steven Webb, *For Richer, For Poorer* (London: Institute of Fiscal Studies, 1994, fig. 2, 3).

74. UNICEF Report 1994 (*The Guardian*, 22/6/94).

σύμφωνα με την ίδια έκθεση, αν ταξινομήσουμε τις χώρες του κόσμου με βάση την ευημερία των λαών τους, και ιδιαίτερα των παιδιών, στην κορυφή του καταλόγου τοποθετούνται χώρες όπως το Βιετνάμ, η Σρι Λάνκα, το Νεπάλ, η Κούβα και η Βερμανία, που έχουν πολύ καλύτερα ποσοστά βρεφικής θνησιμότητας και παιδιών που φοιτούν σε σχολεία από αυτά που θα περίμενε κανείς με βάση το ύψος τού κατά κεφαλή ΑΕΠ.

Τα παραπάνω δεν θίγουν μόνο το ζήτημα αν η παλιά διάκριση μεταξύ «Βορρά» και «Νότου» έχει σήμερα κάποιο νόημα, αλλά και το επίσης σημαντικό θέμα κατά πόσον υπάρχει δείκτης που θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε για τέτοιου είδους ταξινόμηση. Συγκεκριμένα, μπαίνει το ζήτημα αν είναι εφικτό ή επιθυμητό να κατασκευάσουμε έναν κοινό δείκτη για να ταξινομήσουμε χώρες με πολύ διαφορετικές πολιτιστικές και οικονομικές ανάγκες. Η χρήση ενός κοινού δείκτη, οσοδήποτε σύνθετου, προϋποθέτει όχι μόνον ότι οι οικονομικές και πολιτιστικές ανάγκες είναι ίδιες, αλλά και το ότι οι κοινωνίες θα μπορούσαν να ταξινομηθούν, με βάση το δείκτη, σε μια ιεραρχική τάξη που να δικαιολογεί τη χρήση των ίδιων μέσων, «ειδημόνων», κ.λπ., ώστε οι χώρες της βάσης να μπορέσουν να φθάσουν εκείνες της κορυφής. Επιπλέον, ένας κοινός δείκτης προϋποθέτει ότι η «ανάπτυξη» που έχει επιτευχθεί στις χώρες της κορυφής είναι επιθυμητή κι ότι τα εναλλακτικά μοντέλα ικανοποίησης αναγκών πρέπει να αποφεύγονται. Με άλλα λόγια, προϋποθέτει κοινές αξίες. Έτσι, για παράδειγμα, όταν η σύγχρονη αγροτοεπιχείρηση, χρησιμοποιώντας τη μέθοδο της μονοκαλλιέργειας, μεγιστοποιεί την παραγωγή της, με αποτέλεσμα τη βελτίωση της παραγωγικότητας και την αύξηση της ανταγωνιστικότητας, τότε, η μέθοδος αυτή γίνεται αναπόφευκτα η προτιμητέα μέθοδος καλλιέργειας για την αύξηση τού κατά κεφαλήν ΑΕΠ, παρά το γεγονός ότι υπονομεύει τη βιολογική ποικιλία.

Ωστόσο, παρά τα προφανή προβλήματα μέτρησης που υπάρχουν, ίσως παραμένει χρήσιμο να κρατήσουμε τη διάκριση «Βορράς-Νότος», με την προϋπόθεση ότι θα ορίσουμε ξανά τους όρους μας. Έτσι, θα μπορούσαμε να ορίσουμε το «Νέο Βορρά» ως εκείνες τις κοινωνικές ομάδες που ωφελούνται από τη διαδικασία αγοραιοποίησης, είτε ζουν στο Βορρά είτε στο Νότο⁷⁵. Γενικά, μπορούμε να πούμε ότι ο Νέος Βορράς αποτελείται από την «κοινωνία των δύο τρίτων» στον παλιό Πρώτο Κόσμο και μια μικρή μειοψηφία στον παλιό Δεύτερο και Τρίτο Κόσμο. Έτσι, στον παλιό Πρώτο Κόσμο οι ευνοούμενοι από τη διαδικασία αγοραιοποίησης δεν είναι μόνον όσοι ελέγχουν τα μέσα παραγωγής, που συνιστούν τον κύριο όγκο της άρχουσας τάξης, αλλά και οι πολυπληθείς μεσαίες τάξεις που έχουν ανθίσει στη διαδικασία

75. Με παρόμοιο πνεύμα, ο John Holloway του Πανεπιστημίου του Εδιμβούργου, υποστηρίζει στο *Capital and Class* ότι ζούμε σ' έναν κόσμο όπου «εκμετάλλευση δεν είναι η εκμετάλλευση των φτωχών χωρών από τις πλούσιες, αλλά της παγκόσμιας εργασίας από το διεθνές κεφάλαιο» (απόσπασμα που παραθέτει στη στήλη του ο William Keegan, *The Observer* 6/2/94).

αυτή (επαγγελματίες, ειδικευμένοι εργάτες κ.λπ.). Παρομοίως, οι προνομιούχοι στον Τρίτο Κόσμο περιλαμβάνουν όχι μόνο την άρχουσα τάξη (τσιφλικάδες, εισαγωγείς κ.ο.κ.), αλλά και μια υποτυπώδη μεσαία τάξη επαγγελματιών, ανωτάτων κρατικών υπαλλήλων κ.λπ. Τέλος, οι προνομιούχοι στον παλιό Δεύτερο Κόσμο περιλαμβάνουν τη νέα ελίτ που αναδύεται από τη διαδικασία αγοραιοποίησης (συνήθως τέως μέλη της κομματικής νομενκλατούρας) και μια πολύ μικρή μεσαία τάξη επαγγελματιών.

Μερικά συμπεράσματα

Το προφανές συμπέρασμα από την πιο πάνω ανάλυση είναι ότι η διέξοδος από την κρίση δεν μπορεί παρά να πάρει τη μορφή της δημιουργίας μιας καινούργιας οικονομικής και κοινωνικής δομής που θα εξασφαλίζει την οικολογική κοινωνία. Δηλαδή, μια κοινωνία που θα εξαλείψει τη συγκέντρωση δύναμης, πολιτικής και οικονομικής, η οποία αποτελεί την κύρια αιτία της σημερινής κοινωνικής, οικονομικής και οικολογικής κρίσης. Μια τέτοια κοινωνία μπορεί να βασιστεί μόνο στην άμεση δημοκρατία και στην οικονομική δημοκρατία, η οποία θα μπορούσε να οριστεί ως η «οικονομική δομή και διαδικασία που μέσα από την άμεση συμμετοχή των πολιτών στη διαδικασία λήψης και εφαρμογής των οικονομικών αποφάσεων, διασφαλίζει την ίση κατανομή οικονομικής δύναμης μεταξύ των πολιτών»⁷⁶.

Φυσικά, η πιο πάνω συζήτηση για την ανάπτυξη σε σχέση με τη δημοκρατία δεν πρέπει να συγχέεται με την τρέχουσα τάση που, όπως σωστά παρατηρεί ο Andre Gunter Frank⁷⁷ είναι της μόδας στο Βορρά, δηλαδή την τάση μεταστροφής από τη μαζική υποστήριξη της «ανάπτυξης» στο παρελθόν, στην υποστήριξη (ακόμη και με τη βοήθεια... στρατιωτικών εισβολών — βλέπε Αϊτή!) της «δημοκρατίας» σήμερα. Είναι φανερό ότι ο Βορράς χρησιμοποιούσε την «ανάπτυξη» άλλοτε και τη «δημοκρατία» σήμερα ως ιδεολογίες, με την έννοια της «αντικειμενικής» δικαίωσης του στάτους-κβο. Έτσι, με τον ίδιο τρόπο που οι ιδεολογίες της οικονομίας της αγοράς και της οικονομικής μεγέθυνσης μέσω των εξαγωγών χρησιμοποιήθηκαν στο παρελθόν για να δικαιώσουν την «ανάπτυξη» που συνέβαινε στον Τρίτο Κόσμο, σήμερα, καλείται να παίξει τον ίδιο ρόλο η ιδεολογία της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Στο πλαίσιο αυτό, η οικονομική ολιγαρχία των 500 Υπερεθνικών Εταιρειών (TNC) που ελέγχουν την παγκόσμια οικονομία (70% του παγκόσμιου εμπορίου, 80% των ξένων επενδύσεων και 30% του παγκόσμιου ΑΕΠ)⁷⁸, εμφανίζεται

76. Βλ. Τάκη Φωτόπουλου, «Οι οικονομικές βάσεις της οικολογικής κοινωνίας», *Κοινωνία και Φύση*, αρ. 3, (τομ. 1, αρ. 3).

77. Andre Gunter Frank, «Ανάπτυξη, δημοκρατία και αγορά» (σ' αυτό το τεύχος).

78. *The Ecologist*, τομ. 22, αρ. 4 (Ιούλιος-Αύγουστος 1992), σελ. 159. Για περισσότερα στοιχεία, βλ. Tim Lang and Colin Hines, *The New Protectionism*, (London: Earthscan, 1993), κεφ. 3.

ως «δημοκρατία της αγοράς», δηλαδή ως ένα είδος οικονομικής δημοκρατίας, ενώ ο έλεγχος της πολιτικής διαδικασίας από τις πολιτικές ελίτ, εμφανίζεται ως πολιτική δημοκρατία. Η ελεύθερη αγορά και η κοινοβουλευτική δημοκρατία «ταυτίζονται σαν να ήταν αδιάσπαστες, αν όχι δυσδιάκριτες»⁷⁹, αγνοώντας το γεγονός ότι, στο θεσμικό αυτό πλαίσιο, καθώς οι TNC βασίζονται σε δίκτυα εξουσίας που δεν έχουν έδρα σε κάποια συγκεκριμένη περιοχή και δεν δεσμεύονται απέναντι σε κάποια κοινότητα, τόσο η δημοκρατία όσο και το περιβάλλον αποτελούν αναλώσιμα υλικά.

Αν λοιπόν υποθέσουμε πως ούτε ο αυτοκαθορισμός ατόμων και κοινοτήτων, στο οικονομικό ή το πολιτικό επίπεδο, ούτε μια οικολογική κοινωνία είναι δυνατές χωρίς πολιτική και οικονομική δημοκρατία, το επόμενο ζήτημα που μπαίνει αφορά στη συμβατότητα των δημοκρατικών θεσμών με το σημερινό θεσμικό πλαίσιο και τη στρατηγική που χρειάζεται για να αρχίσει η διαδικασία της δημιουργίας νέων δημοκρατικών δομών. Για την ώρα, δύο είναι οι κύριες προσεγγίσεις αντιμετώπισης αυτών των ζητημάτων:

πρώτον, η «προσέγγιση της κοινωνίας των πολιτών» η οποία, παίρνοντας ως δεδομένο το σημερινό θεσμικό πλαίσιο, επιδιώκει την ενδυνάμωση της «κοινωνίας των πολιτών», δηλαδή των αυτόνομων κοινωνικών θεσμών και κοινωνικών κινήματων που θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως «αντι-εξουσίες» έναντι της συγκεντρωτικής εξουσίας του κράτους και της αγοράς. Όπως, όμως, προσπάθησα να δείξω αλλού⁸⁰, η στρατηγική αυτή είναι αν-ιστορική και, στο πλαίσιο της σημερινής διεθνοποιημένης οικονομίας, ουτοπική (με την αρνητική έννοια),

δεύτερον, η «προσέγγιση του Συνομοσπονδιακού Κοινοτισμού» (Σ.Κ.), που επιδιώκει να βάλει σε κίνηση μια διαδικασία υποκατάστασης του σημερινού θεσμικού πλαισίου — το οποίο καθορίζεται από την οικονομία της αγοράς και τη φιλελεύθερη δημοκρατία — με την άμεση και οικονομική δημοκρατία. Μια τέτοια μορφή δημοκρατίας είναι σήμερα πραγματοποιήσιμη μόνο στο επίπεδο των κοινοτήτων, δηλαδή της τοπικής αυτοδιοίκησης. Επομένως, η προσέγγιση του Συνομοσπονδιακού Κοινοτισμού προσφέρει ίσως τον καλύτερο τρόπο οργάνωσης πολιτικών και οικονομικών δομών, κατά τρόπο που να αποκαθιστά τον έλεγχο των πολιτών πάνω στις πλουτοπαραγωγικές πηγές τους. Επιπλέον, η προσέγγιση αυτή αποφεύγει τις παγίδες που ενυπάρχουν στις ριζοσπαστικές πράσινες προσεγγίσεις στην ανάπτυξη, όπως η προσέγγιση της «κατάλληλης ανάπτυξης»⁸¹.

Έτσι, η παγίδα του τοπικισμού, που είναι εγγενής στην ιδέα της «τοπικής αυτοδυναμίας» την οποία χρησιμοποιεί η προσέγγιση της «κατάλληλης ανάπτυξης», αποφεύγεται με την πρόταση του Σ.Κ. για μια συνομοσπονδιακή οργάνωση των κοι-

79. Andre Gunter Frank, «Ανάπτυξη, δημοκρατία και αγορά».

80. Τάκη Φωτόπουλου, «Το τέλος του σοσιαλιστικού κρατισμού», *Κοινωνία και Φύση*, αρ. 5 (τομ. 2, αρ. 3).

81. Βλ. π.χ. Ted Trainer, «Τι είναι ανάπτυξη;» (σ' αυτό το τεύχος).

νοτήτων, η οποία θα αντικαταστήσει το έθνος-κράτος. Επίσης, η παγίδα του αντικειμενισμού, που ενυπάρχει στην έννοια των «βασικών αναγκών», αποφεύγεται με την πρόταση για οικονομική δημοκρατία, στο πλαίσιο της οποίας η φύση των αναγκών ως βασικές/μη βασικές αποφασίζεται συλλογικά. Τέλος, η παγίδα του ουτοπισμού, που εμπεριέχεται σε κάθε αντίληψη συμβατότητας μεταξύ της «κατάλληλης ανάπτυξης» και του σημερινού θεσμικού πλαισίου, αποφεύγεται σαφώς από την πρόταση του Σ.Κ. για νέες οικονομικές δομές, που θα αντικαταστήσουν τη σημερινή οικονομία της αγοράς/ανάπτυξης.

Συμπερασματικά, οι ανθρώπινες ανάγκες δεν χρειάζεται να καθορίζονται (conditioned) και να επεκτείνονται επ' άπειρον από ένα σύστημα προσανατολισμένο προς την οικονομική μεγέθυνση. Οι ανάγκες μπορούν κάλλιστα να προσαρμόζονται και να περιορίζονται από την ίδια την κοινότητα. Ακόμη, οι ανάγκες ενός μεγάλου μέρους του πληθυσμού που ανήκει στα μη προνομιούχα κοινωνικά στρώματα του Βορρά δεν διαφέρουν σημαντικά από τις αντίστοιχες ανάγκες της πλειοψηφίας του πληθυσμού στο Νότο. Το πρόβλημα λοιπόν είναι πώς ο «Νέος Νότος», δηλαδή οι μη προνομιούχες κοινωνικές ομάδες στο Βορρά και το Νότο που αποτελούν τη συντριπτική πλειοψηφία του παγκόσμιου πληθυσμού, θα αναγκάσουν τον «Νέο Βορρά», δηλαδή την μικρή (αλλά πανίσχυρη, λόγω της μονοπώλησης από μέρους της όλων των αποτελεσματικών μέσων εξουσίας) μειοψηφία να κατανοήσει το απλό γεγονός ότι η βασική αιτία της σημερινής οικονομικής, οικολογικής και κοινωνικής κρίσης είναι οι ολιγαρχικές πολιτικές και οικονομικές δομές, οι οποίες εξασφαλίζουν τη διατήρηση και αναπαραγωγή των προνομίων της.

Ε.Γ. Βαλλιανάτος*

Ανατρεπτική θεωρία, οικολογία, γεωκεντρική αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη και Τρίτος Κόσμος**

Σύνοψη

Ο καπιταλιστικός πολιτισμός και στις δύο εκφάνσεις του, τόσο σε αυτήν της ελεύθερης αγοράς όσο κι εκείνη του κρατικού σοσιαλισμού, είναι, από οικολογική άποψη, απαίδευτος και μη αυτοσυντηρούμενος. Εντούτοις, η παγκόσμια οικολογική κρίση μεταβάλλει όλες τις ανθρώπινες σχέσεις, συμπεριλαμβανομένης και της σχέσεως του ανθρώπου με τη φύση. Η θεωρία της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης και, ιδίως, εκείνη της γεωκεντρικής αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης, είναι το μέσον διά του οποίου επιχειρούμε να θέσουμε τη φύση σε ίση βάση με τις θεωρούμενες ως πολύτιμες ανθρώπινες αξίες, μετατοπίζοντας έτσι τον ανθρώπινο πολιτισμό από το χείλος της καταστροφής στην κατάσταση του υπέρμαχου ενός βιώσιμου κόσμου. Ωστόσο, η γνώση για έναν τέτοιο μετασχηματισμό δεν υπάρχει στις βιομηχανικές κοινωνίες. Επομένως, ο Τρίτος Κόσμος αποτελεί σήμερα την πηγή της ανθρώπινης επιβίωσης. Οι λαοί του Τρίτου Κόσμου υπερασπίζονται την ακεραιότητα των οικοσυστημάτων, τη βιοποικιλία, τον ανεκτίμητο Αμαζόνιο, τους άγριους ποταμούς, τη γεωκεντρική αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη. Αυτοί οι λαοί γνωρίζουν και εφαρμόζουν εκείνα που οφείλουμε να γνωρίζουμε και να εφαρμόζουμε προκειμένου να αναχαιτίσουμε την οικοκτονική και ανθρωποκτονική πολιτική της βιομηχανικής καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Δεν είμαι ειδικός, σε τίποτα. Συνεπώς, από τεχνικής απόψεως, δεν θα είχα τίποτε να πω για την οικολογία και την αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη. Είμαι, ωστόσο, ένας άνθρωπος με γενικά ενδιαφέροντα (generalist), ένας ευρυμαθής μπορώ να πω, ένας μελετητής των πολιτισμικών παραδόσεων και με απασχολεί η μοίρα του βιομηχανικού πολιτισμού στους τροπικούς. Εξάλλου, υπήρξα πάντοτε επικριτικός προς τη

* Ο Ε.Γ. Βαλλιανάτος, είναι επισκέπτης καθηγητής Διεθνών Περιβαλλοντικών Σπουδών και Αναπτύξεως στον Τρίτο Κόσμο, στο Πανεπιστήμιο της Νέας Ορλεάνης των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής και συγγραφέας των βιβλίων *Fear in the Countryside* (Ballinger, 1976) και *Από τον Γραικό στον Έλληνα* (Ακαδημία των Αθηνών, 1987).

** Το κείμενο αυτό γράφτηκε ειδικά για την *Κοινωνία και Φύση*. Η μετάφραση είναι του Γιώργου - Ίκαρου Μπαμπασάκη και η επιμέλεια των Νίκου Ράπτη και Τάκη Φωτόπουλου.

στενή ειδικευμένη γνώση και τους εξεζητημένους ακαδημαϊκούς κλάδους¹, οι οποίοι καθορίζουν τον συχνά ακατάλληλο τρόπο εκπαίδευσης των πανεπιστημίων μας και ασκούν μεγάλη επιρροή στην καταστροφική πορεία της οικονομικής ανάπτυξης σε όλη την υφήλιο. Πραγματικά, η διαδεδομένη χρήση του επιθέτου «αυτοσυντηρούμενη» πριν απ' το ουσιαστικό «ανάπτυξη» είναι ένα ιδιαιτέρως πρόσφατο φαινόμενο, που μαρτυρεί την απελπιστική φιλοσοφική κατάσταση των λεγομένων «ανεπτυγμένων» χωρών.

Παραλλαγές της αποικιοκρατίας

Οι χώρες αυτές είναι κυρίως εκείνες της Ευρώπης, της Ιαπωνίας και της Βορείου Αμερικής. Εάν εξαιρέσουμε την Ιαπωνία, που είναι ένας σχετικά νεοφερμένος σε τούτη τη μικρή λέσχη των βιομηχανικών εθνών, η Βόρειος Αμερική και η Ευρώπη αποτελούνται από λευκές και πρώην αυτοκρατορικές και αποικιοκρατικές κοινωνίες, οι οποίες έθεσαν τα θεμέλια της καθυστέρησης και της αθλιότητας σε όλη την Αφρική, την Ασία και τη Λατινική Αμερική². Η Ιαπωνία, φυσικά, μπαίνει γοργά στο παιχνίδι και απειλεί να αποικιοποιήσει τα ίδια τα κέντρα της λευκής αποικιοκρατίας στην Ευρώπη και τη Βόρειο Αμερική.

Το άλλο ανθρωπολογικό χαρακτηριστικό των αυτοαποκληθέντων «ανεπτυγμένων» κοινωνιών συνίσταται στο ότι είναι τόσο αλαζονικές για την αυταξία τους που αδυνατούν να δουν καθαρά. Δεν καταλαβαίνουν, για παράδειγμα, πως αυτές και μόνον είναι οι μοναδικές χώρες στον κόσμο που δεν είναι αυτοσυντηρούμενες, ήτοι που δεν έχουν μέλλον. Ο Stephen Marglin, καθηγητής οικονομικών στο Πανεπιστήμιο του Χάρβαρντ, είναι επιεικής όταν λέγει πως «η περιβαλλοντική καταστροφή, η άνευ νοήματος εργασία, η πνευματική ερήμωση, η παραμέληση των ηλικιωμένων — είναι μερικά από τα χαρακτηριστικά του δυτικού προτύπου, που το καθιστούν αμφίβολο υπόδειγμα για τον υπόλοιπο κόσμο»³. Όσο μια κοινωνία

1. E. G. Vallianatos, «The Specialist Has Become Atom-sized in His Soul», *Chicago Tribune*, 25 Νοεμβρίου 1988.
2. Claude Alvares, *Decolonizing History: Technology and Culture in India, China and the West 1942 to the Present Day* (Goa, India: The Other India Press 1991). L.S. Stavrianos, *Global Rift: The Third World Comes of Age* (New York: William Morrow, 1981). Michel Beaud, *A History of Capitalism 1500-1980* (New York: Monthly Review Press, 1983) Ngugi Wa Thiong'o, *Petals of Blood* (New York: E.P. Dutton, 1977). Susanna Hecht και Alexander Cockburn, *The Fate of the Forest: Developers, Destroyers and Defenders of the Amazon* (New York: Verso, 1989). Το τεύχος Σεπτεμβρίου του 1991 του *NACLA Report on the Americas* αναλύει τις οικολογικές και κοινωνικές συνέπειες της κατάκτησης του τροπικού κόσμου απ' τους λευκούς στα 1492: «The Conquest of Nature, 1492-1992».
3. Stephen A. Marglin, «Towards the Decolonization of Mind», στο Frédérique Apffel Marglin και Stephen A. Marglin, επ., *Dominating Knowledge: Development, Culture and Resistance* (New York: Oxford University Press, 1990), σελ. 3. Βλέπε επίσης: E. G. Vallianatos, «Lower the Earth-threatening Heat», *Chicago Tribune*, 10 Οκτωβρίου 1989. Bill McKibben, «The End of Nature», *The New Yorker*,

εκμηχανίζεται, όσο ερημώνει την ύπαιθρό της απ' τους αυτόχθονες και τους γεωργούς, και λειτουργεί με ρυπαντικές, επικίνδυνες και μονοκαλλιεργητικές τεχνολογίες, τόσο οι δυνατότητές της για μακροπρόθεσμη επιβίωση πέφτουν κατακόρυφα. Η Βόρειος Αμερική, η Ευρώπη και —σε μικρότερη έκταση— η Ιαπωνία, ανήκουν σ' αυτό το τοξικό πρότυπο.

Για αρκετούς αιώνες, αυτές οι τεχνολογικές κοινωνίες λεηλάτησαν τους θησαυρούς του κόσμου και από τότε που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις αποικίες τους, μηχανεύτηκαν δαιμόνιες επιχειρηματικές και πολιτισμικές συμφωνίες με την Αφρική, την Ασία και τη Λατινική Αμερική προκειμένου να συνεχίσουν την απόσπαση πλούτου από αυτές τις πτωχευμένες ηπείρους.

Εξάλλου, η Βόρειος Αμερική και η Ευρώπη διαθέτουν τέτοιες θανατηφόρες δυνάμεις —οι πυρηνικές τους βόμβες και μόνον απειλούν τη Γη με αφανισμό— που επιβάλλουν τις νέες αποικιακές σχέσεις τους στο σύνολο του Τρίτου Κόσμου⁴. Έτσι, είναι σε θέση ακόμη και να οροθετούν τη συζήτηση σχετικά με το τι είναι και τι δεν είναι αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη!

Παρά το γεγονός ότι είναι ύποπτα τα κίνητρα των Βορειοαμερικανών, των Ιαπώνων και των Ευρωπαίων ειδημόνων της ανάπτυξης, το ίδιο το γεγονός πως άνοιξαν έναν διάλογο σχετικά με τη δημιουργία ενός λιγότερο επικίνδυνου πολιτισμού (όχι αληθινά αυτοσυντηρούμενου, αλλά πάντως λιγότερο απειλητικού) από αυτόν που έχουν οι ίδιοι είναι ένα πρώτο βήμα σ' ένα αγώνα που υπόσχεται να είναι δύσκολος, αν όχι ανέφικτος: οι εκβιομηχανισμένες χώρες δεν έχουν ταραχτεί από το λήθαργό τους, παρά τους ολέθρους στο Μποπάλ, το Τσερνομπίλ και το Ρήνο. Η νοοτροπία τού «δεν τρέχει τίποτα» συνεχίζεται ακόμα και μετά την πτώση του Τείχους του Βερολίνου, που αποκάλυψε τις χαίνουσες οικολογικές πληγές της Ανατολικής Ευρώπης και της πρώην Σοβιετικής Ενώσεως — μιας αχανούς επικράτειας που η τυραννία και ο αδυσώπητος βιομηχανισμός την μεταμόρφωσαν σε μια στρατιωτικοποιημένη ανθρακούπολη⁵. Η Δυτική Ευρώπη, η Ιαπωνία και η Βόρειος Αμερική είναι το έτερον

11 Σεπτεμβρίου 1989. Paul Loeb, *Nuclear Culture: Living and Working in the World's Largest Atomic Complex* (Philadelphia, Pennsylvania: New Society Publishers, 1986). Susan George, *III Fares the Land* (New York: Penguin Books, 1990). Marc Reisner, *Cadillac Desert: The American West and its Disappearing Water* (New York: Penguin Books, 1986). Rachel Carson, *Silent Spring* (Boston, Massachusetts: Houghton Mifflin Company, 1962). Carol Van Strum, *A Bitter Fog: Herbicides and Human Rights* (San Francisco, California: Sierra Club Books, 1983). David F. Noble, *Forces of Production: A Social History of Industrial Automation* (New York: Oxford University Press, 1986). Noam Chomsky, *Language and Politics*, επιμέλεια του C.P. Otero (Montreal, Canada: Black Rose Books, 1988). Farley Mowat, *Sea of Slaughter* (New York: Bantam Books, 1984).

4. James Peck, επ., *The Chomsky Reader* (New York: Pantheon Books, 1987), Chakravarthi Raghvan, *Recolonization: GATT, The Uruguay Round and the Third World* (London: Zed Books, 1990).

5. Jon Thompson, «East Europe's Dark Dawn: The iron Curtain Rises to Reveal a Land Tarnished by Pollution», *National Geographic*, Ιούνιος 1991, σελ. 36-63. Peter Matthiessen, «The Blue Pearl of Sibe

ήμισυ αυτής της ανθρακούπολης του 20ού αιώνας — η μόνη διαφορά είναι ότι αυτές οι χώρες κατορθώνουν να καθαρίσουν την ορατή καπνιά της μόλυνσής τους ενώ εντείνουν το αόρατο φάσμα των θανατηφόρων απορροών τους στον αέρα, τη γη και το νερό. Η τοξική βροχή στη Βόρειο Αμερική και την Ευρώπη, οι τεράστιες τρύπες στο στρώμα του όζοντος της γήινης στρατόσφαιρας, και η αυξανόμενη θέρμανση της Γης είναι ορισμένα από τα παγκόσμια οικολογικά συμπτώματα αυτής της αφηνιασμένης πλανητικής ανθρακούπολης. Οι ιδιοκτήτες αυτού του παγκόσμιου εργοστασίου είναι τόσο ερωτευμένοι με τη νεωτερικότητα, τα κέρδη και την επιστήμη της μεγαμηχανής τους που θέλουν ολόκληρος ο κόσμος να γίνει η σφαίρα της δραστηριότητάς τους.

Λευκές ανθρακούπολεις στον Τρίτο Κόσμο;

Ο Τρίτος Κόσμος αντιμάχεται, φυσικά, τούτη την ανθρακούπολη, τούτο το τοξικό και βραχύβιο αναπτυξιακό πρότυπο. Η Ασία, η Αφρική και η Λατινική Αμερική παραμένουν ακόμα ευρέως κατοικημένες από ιθαγενείς και μικροκαλλιεργητές, οι οποίοι δεν είναι λευκοί. Αυτός ο Τρίτος Κόσμος δεν είναι μήτε Ευρώπη μήτε Βόρειος Αμερική, πράγμα που σημαίνει πως το κλίμα, το έδαφος, η βιολογία και η κουλτούρα της Αφρικής, της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής δεν προσομοιάζουν, κατά κανέναν τρόπο, στα αντίστοιχα της Ευρώπης ή της Βορείου Αμερικής. Ένας λευκός μπορεί να μάθει να ζει και να ακμάζει στους τροπικούς, αλλά οι τεχνολογίες του λευκού απ' την Ευρώπη ή τη Βόρειο Αμερική, κατά πάσαν πιθανότητα, διόλου δεν αρμόζουν στο τροπικό περιβάλλον. Και τούτο διότι οι τεχνολογίες είναι τα γενετικά σχεδιαγράμματα ενός πολιτισμού, και όχι οιαδήποτε αφηρημένα, παγκόσμια τεχνουργήματα προορισμένα να αντιμετωπίσουν τις ανάγκες όλων των ανθρώπων και παντού.

Το μεγαλύτερο μέρος της παγκόσμιας βίας στα τέλη του 20ού αιώνας μπορεί να εντοπιστεί στη «μεταβίβαση» των λευκών τεχνολογιών στους μη-λευκούς πολιτισμούς. Τούτο αληθεύει ιδιαίτερος στη γεωργία, όπου τα καλλιεργητικά σπρέυ και οι αγροτοεπιχειρηματικές μεταλλευματικές διαδικασίες της Βορείου Αμερικής και της Ευρώπης εξαπλώθηκαν στην Αφρική, την Ασία και τη Λατινική Αμερική. Αυτές οι επιθετικές αγροτικές πρακτικές δηλητηριάζουν το περιβάλλον και απειλούν την ασφάλεια της κοινωνίας των πολιτών, διότι είναι, όχι μόνο επικίνδυνες αλλά και έμφορτες με πολιτική εξουσία — επενδύουν τους χρήστες τους με τη νομιμοποίηση της προόδου και της επιστήμης, καθώς και με την ωμή δύναμη να ελέγχουν τη φύση και τους ανθρώπους. Συνεπώς, σε μια εποχή που ο Τρίτος Κόσμος είχε ήδη μία εσωτερική αποικιακή ταξική διάρθρωση αβυσσαλέων ανισοτήτων — στη δεκαετία του 1960, επί παραδείγματι, όταν οι λευκές αποικιακές αυτοκρατορίες ε-

ria», *The New York Review of Books*, 14 Φεβρουαρίου 1991. Zhores A. Medvedev, «The Enviromental Destruction of the Soviet Unio», *The Ecologist*, Ιανουάριος/Φεβρουάριος 1990, σελ. 24-29.

γκατέλειψαν την Αφρική και την Ασία — οι λευκές τεχνολογίες στα χέρια κυρίαρχων ολιγαρχιών έγιναν ο καταλύτης για ακόμα τραχύτερη καταπίεση και οικοκτονία στην ύπαιθρο της Βραζιλίας, της Ινδίας και σ' άλλα μέρη των τροπικών⁶.

Εξέλιξη της αναπτυξιακής θεωρίας

Εάν οι λευκές τεχνολογίες αποικίζουν και καταστρέφουν τον κόσμο των αγροτών και ανατρέπουν τη φυσική τάξη, υπάρχει άραγε δυνατότητα για αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη στον Τρίτο Κόσμο; Ναι, αρκεί η καπιταλιστική αναπτυξιακή θεωρία να απορριφθεί για χάρη της γνώσης και της εμπειρίας των αυτοχθόνων. Τούτο σημαίνει πως οι γεωργοί, οι κυνηγοί/τροφοσυλλέκτες, οι βουκόλοι/νομάδες και άλλοι ιθαγενείς θα γίνουν η ουσία της αναπτυξιακής θεωρίας και οι εφαρμοστές της. Δεν θα πρέπει πλέον να παραμένουν στα περιθώρια, αλλά να βρίσκονται στον πυρήνα των δραστηριοτήτων, να μην είναι πλέον οι καταπιεσμένοι, μα οι αρχιτέκτονες ενός νέου κοινωνικού και οικολογικού συμβολαίου. Ωστόσο, εάν αυτή η επιθυμητή μετάβαση πρόκειται να λάβει χώρα δίχως μια επανάσταση, ή ακόμα δίχως άλλες γενοκτονίες, τότε η πολιτεία οφείλει να προβεί στην αναδιανομή της γης, των υδάτινων και των άλλων πλουτοπαραγωγικών πηγών, έτσι ώστε να θραύσει την εξουσία των τσιφλικάδων. Οι ιθαγενείς και οι γεωργοί θα πρέπει να έχουν τόση γη ώστε να νιώθουν άνεση και ασφάλεια για να μπουν στην κοινωνία των πολιτών. Μόνον τότε θα παράγουν ένα πλεόνασμα χωρίς δυσμενή οικολογικά αποτελέσματα.

Στην πραγματικότητα, οι γεωργοί και οι αυτόχθονες, όταν δεν ζουν υπό καθεστώς φόβου και καταπίεσης, είναι πολύ επιτήδειοι σ' αυτό που κάνουν. Αυτό δείχνει το γεγονός ότι δημιούργησαν πολιτισμούς που διήρκεσαν χιλιάδες χρόνια στις εύκρατες ζώνες και τους τροπικούς, στις ημι-άνυδρες περιοχές και στα τροπικά δάση, στις τούνδρες, τις σαβάνες και τους λειμώνες. Ακόμα και σήμερα, μάλιστα, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, μετά από 500 χρόνια γενοκτονιών από τους εισβολείς λευκούς, οι επιζώντες ιθαγενείς «εξακολουθούν να διατηρούν μια βαθιά αίσθηση ένωσης με τη γη... Η γνώση των αυτοχθόνων είναι πρακτική και εντεταγμένη στα πλαίσια του φυσικού κόσμου, εντυπωσιακά διαφορετική από την τμηματοποιημένη πληροφοριακή βάση των κυρίαρχων, εκβιομηχανισμένων κοινωνιών. Οι αντιλήψεις των αυτοχθόνων είναι ολιστικές σε αντίθεση προς τις επιστημονικές γνώσεις που αποκαλύ-

6. E. G. Valianatos, *Fear in the Countryside: The Control of Agricultural Resources in the Poor Countries by Non-Peasant Elites* (Cambridge, Massachusetts: Ballinger, 1976). David Weir και Marc Schapiro, *Circle of Poison: Pesticides and People in a Hungry World* (San Francisco, California: Institute for Food and Development Policy, 1981) - David Bull, *A Growing Problem: Pesticides and the Third World Poor* (Oxford, England: Oxfam, 1982). David Weir, *The Bhopal Syndrome: Pesticides, Enviroment and Healthe* (San Francisco, California: Sierra Club Books, 1988). Michael Hansen, *Escape From the Pesticide Treadmill: Alternatives to Pesticides in Developing Countries* (Mount Vernon, New York: Institute for Consumer Policy Research, 1988). Bill Weinberg, *War on the Land: Ecology and Politics in Central America* (London: Zed Books, 1991).

πτουν ιδιότητες απομονωμένων τμημάτων του περιβάλλοντός μας και, εντέλει, μας αποσυνδέουν περαιτέρω από τον κόσμο... Η γνώση που κατέχουν οι αυτόχθονες είναι βαθύτερη και ευρύτερη εκείνης που παρέχει η επιστήμη»⁷.

Οι μικροκαλλιεργητές στις Άνδεις, επί παραδείγματι, διαθέτουν ακόμα κοινωνικούς θεσμούς και γνώσεις που τους επιτρέπουν να αναβιώνουν την προ-ισπανική οικολογική τους γεωργία. Ο Joan Martinez Alier, ένας Ισπανός μελετητής, λέγει πως η αγροκαλλιέργεια στις Άνδεις «έδωσε στην παγκόσμια ανθρώπινη κληρονομιά έναν σημαντικό αριθμό λαχανοκαλλιεργειών, τα ευεργετικά αποτελέσματα των οποίων δύσκολα μπορούν να αποτιμηθούν σε χρήμα... Στις ακτές του Περού, όπου η φυσική ξηρασία καθιστά απαραίτητη την άρδευση, ανεδύθη ένας υδραυλικός πολιτισμός που είχε μικρή σχέση με εκείνους της Αιγύπτου ή της Μεσοποταμίας. Ο πολιτισμός αυτός δεν οργανώθηκε γύρω από τον έλεγχο ενός ή δύο, αλλά πενήντα ποταμών, δημιουργώντας συστήματα αψεγάδιαστων ποτάμιων συνδέσεων, σαν το σύμπλεγμα του Lambayeque που καλύπτει πέντε κοιλάδες. Ένα άλλο παράδειγμα πρωτογενούς παράκτιας αγροκαλλιεργητικής τεχνολογίας είναι η καλλιέργεια των λοφοπλαγιών, που είναι ικανή να διασφαλίσει την αγροτική παραγωγή χρησιμοποιώντας την περιβαλλοντική υγρασία. Στη Σιέρα, ο αγώνας να επεκταθούν τα καλλιεργήσιμα όρια ήταν επίσης μια δύσκολη πρόκληση. Τα αξιοσημείωτα επιτεύγματα περιλαμβάνουν τα ευρέα συστήματα αρδεύσεως και καλλιέργειας κατά βαθμίδες, τα περίπλοκα συστήματα τμηματικής αγρανάπαυσης που ελέγχονται από τις κοινότητες, καθώς και την καλλιέργεια σε μεγάλα υψόμετρα (altiplano). Ακόμα πιο αξιοσημείωτη ήταν η ανάπτυξη και καλλιέργεια εκατοντάδων ποικιλιών πατάτας, καταλλήλων για διάφορα οικοσυστήματα, καθώς και πολλών ποικιλιών δημητριακών κ.λπ.»⁸.

Αλλά και αλλού στον Τρίτο Κόσμο, οι γεωργοί και οι αυτόχθονες ήσαν και εξακολουθούν να είναι οι αρχιτέκτονες ανάλογων αγρο-οικολογικών αναπτυξιακών συστημάτων. Φυσικά, μήτε οι Περουβιανοί μικροκαλλιεργητές, μήτε οι αυτόχθονες του Αμαζονίου είναι σε θέση να απολαύσουν τον πλούσιο πολιτισμό τους. Πεντακόσια χρόνια ευρωπαϊκής αποικιοκρατίας διέλυσαν και κατατεμάχισαν τον πολιτισμό τους. Εντούτοις, μάχονται ακόμα. Στις 26 Μαρτίου του 1984, στη Λίμα του Περού, Ινδιάνοι απ' το Περού, τη Βολιβία, τον Ισημερινό, την Κολομβία και τη Βραζιλία συγκρότησαν το COICA (Coordinating Body of the Indigenous Organizations of the Amazon Basin — Συντονιστικό Σώμα των Αυτόχθονων Οργανώσεων της Κοιλάδας του Αμαζονίου). Πέντε χρόνια αργότερα, τον Οκτώβριο του 1989, το COICA κυκλοφόρησε μια επιστολή⁹ σχετικά με το μέλλον του Αμαζονίου. Στην επιστολή εκείνη, οι Ινδιάνοι λένουν:

7. David Suzuki στο *Penan: Voice for the Borneo Rainforest*, των Wade Davis και Thom Henley (Vancouver, Canada: Western Canada Wilderness Committee, 1990), σελ. 7-8.

8. Joan Martinez Alier, «The Ecological Interpretation of Socio-Economic History: Andean Examples», *Capitalism, Nature, Socialism*, Ιούνιος 1991, σελ. 110-111.

«Ενώ είμαστε αντιμέτωποι με μια αδιάκοπη εκδίωξη από τις πλουτοπαραγωγικές πηγές μας, με μια συνεχιζόμενη εισβολή και απώλεια των περιοχών μας, με την εντεινόμενη λεηλασία των δασών μας, με τη συστηματική και εσκεμμένη αποδιάρθρωση των πολιτισμών και του τρόπου ζωής μας, μας ζητείται τώρα να εφοδιάσουμε τον βιομηχανικό κόσμο, ο οποίος μας έχει αποικίσει, με εναλλακτικούς αναπτυξιακούς τρόπους. Κάτω απ' τις συνθήκες αυτές, καθήκον μας απέναντι στους λαούς μας, τα παιδιά μας, όσο και τη γη μας, τα ποτάμια και τα δάση μας, είναι να αγωνιστούμε για το σταμάτημα αυτής της καταστροφής. Είχαμε ελάχιστο ελεύθερο χρόνο στη διάρκεια των τελευταίων 500 ετών για να σκεφτούμε σχετικά με την ανάπτυξη.

Εάν θέλετε να ξέρετε τι σημαίνει ανάπτυξη για εμάς, πρέπει να είστε πρόθυμοι να δεχτείτε πως ο δικός μας τρόπος ανάπτυξης δεν είναι ίδιος με το δικό σας. Πολλοί υπέρμαχοι της ανάπτυξης έρχονται στα χωριά μας και, εμπνευσμένοι απ' αυτό που εσείς αποκαλείτε Ευθύνη του Λευκού Ανθρώπου, μάς λένε: «Σύντομα, θα μπορείτε να ανταλλάξετε τα άθλια καλύβια σας με σπίτια που θα έχουν στέγες τσίγκινες». Όμως, μας αρέσουν τα σπίτια μας! Η αρχιτεκτονική μας είναι το αποτέλεσμα γενεών και γενεών πειραματισμών και προσαρμογής στους καύσωνες και τις βροχές του Αμαζονίου. Για εμάς, οι τσίγκινες στέγες, ενώ είναι ενδεχομένως ένα σύμβολο οικονομικής ευμάρειας, μετατρέπουν τα σπίτια μας σε κλιβάνους. Ακόμα και τα κοτόπουλα εξουθενώνονται από την αφόρητη ζέστη όταν βάζουμε μεταλλικές στέγες στους ορνιθώνες.

Η ανάπτυξή μας δεν βασίζεται στη συσσώρευση υλικών αγαθών ούτε στη μεγιστοποίηση κερδών, που πραγματοποιούνται σε βάρος των περιοχών μας και των επερχόμενων γενεών. Η ανάπτυξή μας δεν βασίζεται στους μικρούς ατομικούς κτηματίες που τρέμουν σε κάθε αύξηση των τιμών της αγοράς. Για εμάς, η ανάπτυξη οφείλει να λαμβάνει υπόψη την ευζωία σύνολης της κοινότητας ή της ομάδας. Οφείλει να λαμβάνει υπόψη το μέλλον, όχι μονάχα μιας κυβέρνησης, που διαρκεί απλώς πέντε χρόνια, αλλά ενός ολόκληρου λαού που έχει υπάρξει από τις απαρχές του χρόνου και που, από τη θλιβερή ημερομηνία του 1492, αντιστάθηκε στην κατάκτηση και την αποικιοποίηση από άλλους λαούς. Δηλαδή τους λαούς οι οποίοι αυτοαποκαλούμενοι Περουβιανοί ή Βραζιλιάνοι ή Κολομβιανοί, άλλο δεν έκαναν απ' το να εκδηλώνουν την περιφρόνησή τους για εμάς. Η ανάπτυξή μας στοχεύει στη συμμετοχή, όχι στην κυριαρχία και τη συσσώρευση. Για εμάς, η ανάπτυξη θα ήταν μέσον που θα μας επέτρεπε να διατηρήσουμε το δικό μας κόσμο, και δεν θα μας εξανάγκαζε να τον ανταλλάξουμε με μια φτωχογειτονιά στο Manaus ή τη Σάντα Κρουζ. Η ανάπτυξη για εμάς είναι καθοριστικά πολύ διαφορετική.

9. Είμαι ευγνώμων στον Marijke Torfs, ανώτερο στέλεχος των **Φίλων της Γης**, που μου έθεσε υπόψη αυτό το εξαιρετικό ντοκουμέντο.

Το κλειδί της ανάπτυξης είναι, για εμάς, μια εκτεταμένη, ποικιλόμορφη και ακέραια εδαφική περιοχή όπου όλοι οι κάτοικοι, άνθρωποι, ζώα, δέντρα και ποτάμια, θα μοιράζονται τα οφέλη της. Με τη γαλήνη του πνεύματος, που θα ακολουθήσει το τέλος των εχθροπραξιών εναντίον μας και εναντίον των περιοχών μας, θα μπορέσουμε να αρχίσουμε να συγκεντρωνόμαστε στην ανάπτυξή μας. Θα μπορέσουμε να διδάξουμε και εσάς σχετικά με την ανάπτυξη. Η ανάπτυξή μας είναι η ίδια μας η γη, εφόσον είναι ασφαλής από την εισβολή και την απειλή, και ο σεβασμός για το δικαίωμά μας να διεξάγουμε τις δραστηριότητές μας κατά ένα αυτόνομο τρόπο. Ναι, έχουμε το δικαίωμα να απαιτούμε οικονομικούς πόρους από την πολιτεία για την υγεία μας, την παιδεία μας και την οικονομική μας ανάπτυξη. Δεν είμαστε διατεθειμένοι να απεμπολήσουμε τούτο το δικαίωμα. Τούτη η ανάπτυξη όμως απαιτεί να τεθούν οι πόροι αυτοί υπό τη δική μας άμεση ευθύνη και να εξυπηρετούν τα δικά μας συμφέροντα.

Γενικά, το COICA και οι οργανώσεις που το απαρτίζουν πιστεύουν πως η ανάπτυξη οφείλει να αρχίζει με την αυτάρκεια, που είναι το κλειδί προς την αυτονομία. Η ανάπτυξή μας οφείλει να εξάρει την ικανότητά μας να τρέφουμε τους εαυτούς μας — αυτό που εσείς αποκαλείτε αγροκαλλιέργεια στοιχειώδους διαβίωσης — και να καλύπτει τις υλικές ανάγκες όλου του λαού μας. Όταν θα είμαστε σε θέση να το κάνουμε αυτό, τότε θα μπορούμε να αρχίσουμε να προσβλέπουμε στην αγορά και να μαθαίνουμε να συναλλασσόμαστε εκεί δίχως να καταστρέφουμε τα εδάφη μας. Η προσανατολισμένη στην αγορά οικονομική δραστηριότητα, που καταστρέφει την ακεραιότητα του δάσους, την ποικιλομορφία και την ισορροπία του, δεν είναι ανάπτυξη. Διδαχτήκαμε από τους ιεραπόστολους και τους ρέκτες της ανάπτυξης να εκτρέφουμε βοοειδή. Εντούτοις, αρχίζουμε να αντιλαμβανόμαστε πως κάναμε λανθασμένη επιλογή: θυσιάσαμε χιλιάδες χρήσιμα και δυνητικά χρήσιμα είδη απλώς και μόνο για να θρέψουμε μια αγελάδα. Γιατί δεν μπορείτε να καταλάβετε πως ο πλούτος του Αμαζονίου είναι τα δάση του; Αυτά είναι που δίνουν σ' όλους μας ζωή. Πώς είναι δυνατόν τα εθνικά νομοθετικά σώματα να παραδίδουν στην πυρά εκατομμύρια εκτάρια δασών του Αμαζονίου για να χρησιμοποιηθούν στην εκτροφή βοοειδών και, ταυτοχρόνως, να διαμαρτύρονται ότι τα χιλιάδες εκτάρια για τα οποία έχουμε δώσει μάχες είναι υπερβολικά πολλά;

Μερικούς μήνες πριν, ο πρόεδρος της Κολομβίας, ο Virgilio Barco, μεταβίβασε στους Huitoto και Bora τίτλους ιδιοκτησίας των αχανών κτημάτων Putamayo που ανήκαν κάποτε στους διαβόητους βαρόνους του καουτσούκ, στους Agan. Τα λόγια που χρησιμοποίησε, για την περίπτωση, υποδηλώνουν πως διαθέτει κάποιο μέτρο κατανόησης του είδους της ανάπτυξης που θα έπρεπε να λάβει χώρα στον Αμαζόνιο. Αφού είπε πως η γη και οι αυτόχθονες λαοί ανήκουν ο ένας στον άλλον, υπέδειξε πως ο βαθμός, στον οποίο θα μπο-

ρούσε να προστατευθεί ο Αμαζόνιος, είναι ευθέως ανάλογος προς το βαθμό του ελέγχου πάνω στον Αμαζόνιο που βρίσκεται στα χέρια των αυτοχθόνων, πως κανένα άλλο μέτρο δεν θα παρήγαγε τον ίδιο βαθμό προστασίας και ότι, επομένως, εάν τα κράτη του Αμαζονίου πραγματικά επιθυμούν να ενθαρρύνουν την ορθολογική χρήση του Αμαζονίου, θα όφειλαν να αρχίσουν με μια εκστρατεία που θα έθετε αμετάκλητο τέλος στην αποικιοποίηση. Ναι, είναι μονάχα λόγια ενός πολιτικού, αλλά μέχρι πριν μια δεκαετία δεν είχαμε ποτέ ακούσει έναν πολιτικό να λέει τέτοια πράγματα.

Ένας άλλος πρόεδρος, στο Περού αυτή τη φορά, δήλωσε προσφάτως σε μια συγκέντρωση αυτοχθόνων πως βρισκόμασταν εδώ πολύ πριν τους διάφορους Garcias και Perez, και πως δεν καταλάβαινε γιατί να είναι οι νεοφερμένοι και μόνον εκείνοι που νομιμοποιούν την προγονική περιουσία των αυτόχθονων κατοίκων αυτής της γης, ενώ θα έπρεπε αντιθέτως, όπως είπε, να είναι οι αυτόχθονες κάτοικοι αυτοί που νομιμοποιούν τους κυβερνητικούς αξιωματούχους. Εμείς, πάντως, δεν νομιμοποιούμε καμία κυβέρνηση απολύτως, παρελθούσα, παρούσα ή μέλλουσα, σε καμιά χώρα του Αμαζονίου, όσο δεν αναγνωρίζουν πως είμαστε οι αρχικοί λαοί σ' αυτή τη γη, και πως η δικαιοσύνη απαιτεί μια ανασύνθεση των εδαφικών μας περιοχών. Από εδώ είναι που αρχίζει η ανάπτυξη για εμάς, τους αυτόχθονες λαούς, που έχουμε ρίζες βαθύτερες από οποιονδήποτε άλλον σε τούτη τη γη. Για εμάς, που είμαστε οι αληθινοί αρχέγονοι κάτοικοι της Αμερικής μας».

Δεν ξέρω τι επίδραση είχε — εάν είχε — η επιστολή αυτή στη διεθνή κοινότητα. Ξέρω, πάντως, ότι κατέκτησε την ψυχή μου. Οι στοιχειώδεις αρχικές ιδέες μου για το τι είναι εν γένει η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη ενδυναμώθηκαν απ' τη σοφία των Ινδιάνων. Ίσως η βαθιά μου λύπη για το θάνατο του πολιτισμού των προπατόρων μου, του αρχαιοελληνικού πολιτισμού, η βίαιη καταστροφή του απ' τους πρώτους χριστιανούς ιεραποστόλους και πολυάριθμους άλλους βαρβάρους, με βοηθούν να κατανοήσω τις επιπτώσεις μιας παρόμοιας γενοκτονίας που ακόμα διαπράττεται ενάντια στους ινδιάνους, οι οποίοι, όπως και οι Έλληνες προπάτορές μου, είναι πολυθειστές, οικολογικά δρώντες, εραστές της ελευθερίας και θαρραλέοι άνθρωποι. Το να τεθεί εκτός κυκλοφορίας ο ελληνικός πολυθειστικός πολιτισμός στοίχισε στους Ευρωπαίους και τον κόσμο 2000 χρόνια σκότους. Η δολοφονία τού ανθρώπου των δασών είναι βέβαιο πως δεν θα έχει λιγότερο αδυσώπητες επιπτώσεις. Μάλιστα, οι επιβλαβείς οικολογικές συνέπειες ενός τέτοιου καθολικού φόνου είναι εξίσου καθολικές.

Το εύγλωπτο και θυμωμένο κείμενο των Ινδιάνων κάνει και κάτι άλλο. Αναγείρει όλα εκείνα τα θέματα που η διεθνής κοινότητα αποφεύγει να αναλογιστεί. Η καταπίεση, το μίσος, ο ρατσισμός και ο απροκάλυπτος εξολοθρευμός αποδεκατίζουν τους μοναδικούς προστάτες του Αμαζονίου, τους μοναδικούς προστάτες των ημι-άνυδρων περιοχών, με αποτέλεσμα η βία να αφανίζει το ίδιο το δάσος, τις διψασμένες για βροχή εκτάσεις του κόσμου. Οι επιστήμονες είναι εκπαιδευμένοι να υπολογίζουν

τις πλανητικές επιπτώσεις των σοβαρών απειλών για την ακεραιότητα του παγκόσμιου οικοσυστήματος. Ωστόσο, δεν επιτρέπουν στους εαυτούς τους μήτε μία ανάσα για να συλλογιστούν το ολοκαύτωμα, την ανθρώπινη θυσία, που αποτελούν το υπόβαθρο των τεχνικών τους πληροφοριών για τον Τρίτο Κόσμο. Κι αυτή ακριβώς είναι η μεγάλη ηθική αποτυχία όλων σχεδόν των διεθνών προσπαθειών βοήθειας προς τεράστιες περιοχές του κόσμου και πληθυσμούς που χρειάζονται βοήθεια. Αντί να διαυγάσουν τους παράγοντες που αφανίζουν τη ζωή στους τροπικούς — επικερδής μονοκαλλιέργεια, μονοπώλιο νερού και γης, καταπιεστικές κοινωνικές και οικολογικές σχέσεις στην ύπαιθρο — οι επιστήμονες συσκοτίζουν το δράμα του ίδιου του προβλήματος, για το οποίο παριστάνουν πως κάτι γνωρίζουν. Δεν υπάρχει παρόμοια σύγχυση στους Ινδιάνους. Επαρκής γη, αυτοδυναμία και απουσία μεταλλωρύχων και ιεραποστόλων θα τους επέτρεπε να συναρμόσουν πάραυτα το αυτοσυντηρούμενο — τόσο στη φύση όσο και στην κοινωνία τους.

Οι γεωργοί είναι εναρμονισμένοι με τη φύση

Εάν προσθέσουμε τους γεωργούς/μικροκαλλιεργητές στους ιθαγενείς και/ή αρχέγονους λαούς — και σε πολλές περιπτώσεις πρόκειται για τα ίδια ανθρώπινα όντα — έχουμε ένα σημαντικό τμήμα του πληθυσμού της Γης, το οποίο είναι εναρμονισμένο με τη φύση. Η γνώση τους, οι θεωρίες και οι μύθοι τους για τις απαρχές και την εξέλιξη της ζωής, διαπνέονται από τη διαλεκτική, ενώ η κατανόησή τους στο ζήτημα της αγροκαλλιέργειας και της γης είναι πλήρης. Ξέρουν να παράγουν τροφή στην έρημο, σε ημι-άνυδρες περιοχές, στα τροπικά νέτσια δάση, παντού, δίχως να αφήνουν μήτε ένα τοξικό ίχνος πίσω τους¹⁰.

Όλα όσα γνωρίζουν οι άνθρωποι αυτοί για τις σοδειές, το έδαφος, τις αγρονομικές πρακτικές, την άγρια ζωή, τον καιρό, στοιχειοθετούν τα κεφάλαια του άγραφου βιβλίου της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης. Ουδείς βιομηχανικός αγρότης δύναται να ανταγωνιστεί έναν μικροκαλλιεργητή στην αποδοτικότητα, την ποικιλία των σοδειών, τη θρεπτικότητα των τροφών, το κοινωνικό και οικολογικό κόστος της αγρο-

10. Vallianatos, *Fear in the Countryside*. Paul Richards, *Indigenous Agriculture Revolution* (London: Hutchinson, 1985). Παγκόσμια Επιτροπή για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, *Our Common Future* (New York: Oxford University Press, 1987). Paul A. Olson, επ., *The Struggle for the Land: Indigenous Insight and Industrial Empire in the Semiarid World* (Lincoln, Nebraska: University of Nebraska Press, 1990). Darrell A. Posey, «The Science of the Mebêngôkre», *Orion*, Καλοκαίρι 1990. *The Revenge of Athena: Science, Exploitation and the Third World*, επ. Aianddin Sardar (New York: Mansell Publishing, 1988). Dennis Michael Warren κ.ά., επ., *Indigenous Knowledge Systems and Development* (Lanham, Maryland: University Press of America, 1980). R.D. Mann, «Time Running Out: The Urgent Need for Tree Planting in Africa», *The Ecologist*, Μάρτιος/Απρίλιος 1990, σελ. 48-53. Gene Logedon, «The Importance of Traditional Farming Practices for a Sustainable Modern Agriculture», στο *Meeting the Expectation of the Land: Essays in Sustainable Agriculture and Stewardship*, επ. από τον Wes Jackson κ.ά. (San Francisco, California: North Point Press, 1984), σελ. 3-18. Marglin και Marglin, επ., *Dominating Knowledge*.

καλλιέργειας. Ο μικροκαλλιεργητής είναι υπέρτερος του βιομηχανικού αγρότη σε κάθε διάσταση της γεωργικής ανάπτυξης¹¹. Οι λόγοι για τους οποίους ο μικροκαλλιεργητής περιγράφεται ως μη παραγωγικός, αναποτελεσματικός και οπισθοδρομικός είναι πολιτικοί. Δεν έχουν καμία σχέση με την αλήθεια.

Η δυσφημιστική αποτίμηση των μικροκαλλιεργητών άρχισε στην Αγγλία και τις Ηνωμένες Πολιτείες, διότι ακριβώς αυτές οι δύο χώρες κατέστρεψαν τις γεωργικές τους τάξεις, προκειμένου να υφαρπάσουν τη γη τους και να στρατολογήσουν τους μικροκαλλιεργητές στα εργοστάσιά τους¹². Και, εφόσον οι Ηνωμένες Πολιτείες είναι το δεσπόζον στρατοκρατικό έθνος στον κόσμο μετά τη δεκαετία του 1940, το μεροληπτικό, ολέθριο δόγμα, ενάντια στους μικροκαλλιεργητές έγινε η αδιαφιλονίκητη προπαγάνδα των οικονομικών της ανάπτυξης, της ξένης βοήθειας και των διεθνών σχέσεων. Το 1966, μια προεδρική επιστημονική συμβουλευτική επιτροπή απεφάνθη πως ολόκληρος ο ιστός των αγροτικών κοινωνιών θα πρέπει να κατακερματισθεί¹³.

Όλες εκείνες οι χώρες που είχαν μια ευρεία αγροτική τάξη παραπετάχτηκαν χωρίς εθιμοτυπίες και αβρότητες στη χωματερή του Τρίτου Κόσμου — πράγμα που σημαίνει πως εκλαμβάνονται ως οπισθοδρομικές, υπανάπτυκτες, αναπτυσσόμενες. Οι αποικιοκρατούμενοι κυβερνήτες της Λατινικής Αμερικής, της Ασίας και της Αφρικής δεν διαμαρτύρονται απέναντι σε τέτοιες προσβολές αλλά εξακολουθούν να εκσυγχρονίζονται, να αναπτύσσονται και να εκβιομηχανίζονται σύμφωνα με τα πρότυπα της Βορείου Αμερικής και της Ευρώπης. Τα αποτελέσματα είναι, φυσικά, ολέθρια. Ποτέ στην παγκόσμια ιστορία δεν θυσιάστηκαν τόσοι ανθρώπινοι πολιτισμοί, τόσα εκατομμύρια άνθρωποι και τόση φύση στους πλαστούς θεούς της φανακιστικής προόδου και της λευκής επιστήμης, μπρος στο εικόνισμα της παραγωγής καλαμποκιού της Αϊόβα.

Η ανάπτυξη της υπανάπτυξης

Κατ' αρχήν, η αντιγραφή του λευκού πολιτισμού στους τροπικούς «παρήγαγε μια οικονομική, γραφειοκρατική και τεχνοκρατική ελίτ, στενά συνδεδεμένη με τις (λευ-

11. International Movement for Ecological Agriculture, «From Global Crisis Towards Ecological Agriculture», *The Ecologist*, Μάρτιος/Απρίλιος 1990, σελ. 107-112. Vandava Shiva, *The Violence of the Green Revolution: Ecological Degradation and Political Conflict in Punjab* (Dehra Dun: Research Foundation for Science and Ecology, 1989). G.H. Heichel, «Comparative Efficiency of Energy Use in Crop Production» (New Haven, Connecticut: *The Connecticut Agricultural Experiment Station*, Νοέμβριος 1973, Δελτίο 739).

12. Barrington Moore, Jr., *Social Origins of Dictatorship and Democracy: Lord and Peasant in the Making of the Modern World* (Boston Massachusetts: Beacon Press, 1967). John Steinbeck, *The Grapes of Wrath* (New York: Viking, 1936).

13. Sterling Wortman και Ralph W. Cummings, Jr., *To Feed this World* (Baltimore, Maryland: John Hopkins University Press, 1978).

κές) μητροπολιτικές περιοχές του κόσμου, που αντιμετωπίζει τις αχανείς αγροτικές ενδοχώρες των ίδιων τους των χωρών ως εάν να ήσαν αποικίες που προμηθεύουν φτηνή τροφή, πρώτες ύλες και πλεονάζουσα εργασία (και ως αγορές για υποδεέστερα βιομηχανικά προϊόντα και πεπαλαιωμένα βιομηχανικά μηχανήματα). Μια ελίτ που έχει επιτύχει ένα υψηλό οικονομικό επίπεδο εις βάρος μεγάλου αριθμού ανθρώπων που στοιβάζονται ατάκτως στην «ύπαιθρο», και οι οποίοι στη διάρκεια της διαδικασίας αυτής χάνουν τόσο την ανεξαρτησία τους όσο και την κοινωνική τους συνείδηση»¹⁴. Δεύτερον, η βιαιότητα του αποικιοκρατικού συστήματος έχει αρχίσει να παραπαίει. Στην Ινδία, επί παραδείγματι, ο διακεκριμένος Ινδός μελετητής Smitu Kothari λέγει πως η ανάπτυξη γίνεται υπανάπτυξη, η αύξηση της παραγωγής σημαίνει στέρηση, «η ενσωμάτωση σε μια ευρύτερη οικονομία συνεπάγεται την καταστροφή των τοπικών πλουτοπαραγωγικών πηγών και τη μετακίνηση των τοπικών πληθυσμών... Ο αφηρημένος σκοπός της “εκβιομηχάνισης” σημαίνει στην πραγματικότητα στρατιές εκατομμυρίων ανέργων. Σ’ ένα τέτοιου είδους σύστημα, η πορεία προς το μέλλον επιβάλλει να πετάξεις ανενδοίαστα εκατομμύρια ανθρώπων στους σκουπιδοτενεκέδες της Ιστορίας»¹⁵.

Αυτή η απέραντη ανθρωποθυσία, θυσιάζει επίσης και το μέλλον του Τρίτου Κόσμου. Μια χώρα σαν τη Βραζιλία οφείλει στους ξένους πιστωτές της 120 δισεκατομμύρια δολάρια για το ολοκάυτωμα που διεπράχθη εν ονόματι της αναπτύξεως. Και, για τη Βραζιλία, το να εξοφλήσει τούτο το τεράστιο χρέος, σημαίνει πως οφείλει να συνεχίσει την υποβάθμιση και την καταστροφή του περιβάλλοντος και των ανθρώπων της. Σημαίνει πως η ιδέα της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης, ακόμα και για την οικολογικά ευαίσθητη και ημι-άνυδρη βορειοανατολική περιοχή της, δεν είναι παρά μια χίμαιρα...

Η μετριοπαθής πρόταση της Βραζιλίας για Αγροτική Μεταρρύθμιση

...Εκτός φυσικά κι αν η Βραζιλία και οι άλλες χώρες του Τρίτου Κόσμου απενίσουν με σοβαρότητα το μέλλον τους — και δώσουν μια ευκαιρία στην αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη. Δεδομένου ότι μια καπιταλιστική κοινωνία όπως οι Ηνωμένες Πολιτείες προσπαθεί, επίσης, να βρει τρόπους να ελαχιστοποιήσει τις επιπτώσεις της επικίνδυνης ανάπτυξης εντός της αλλά και στον κόσμο, θα ήταν εφικτό για τη Βραζιλία, επί παραδείγματι, να ζητήσει από τις Ηνωμένες Πολιτείες και τους άλλους πιστωτές της να διαγράψουν το χρέος, υπό την προϋπόθεση ότι η Βραζιλία θα χρησιμοποιήσει αυτήν τη νέα παράταση ζωής για να θέσει σε τάξη τον αναπτυξιακό της οίκο, επι-

14. Alvares, *Decolonizing History*, σελ. 10.

15. Smitu Kothari, «Ecology Vs. Development: The Struggle for Survival in India», στο *The International Context of Rural Poverty in the Third World*, επ. David Dembo κ.ά. (New York: Council on International and Public Affairs, 1986), σελ. 223.

κεντρώνοντας πρωτίστως την προσοχή της στη δημιουργία μιας αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης στις ημι-άνυδρες βορειοανατολικές περιοχές της. Αυτό θα καθιστούσε αναγκαία, εν πρώτοις, μια έντιμη έγγειο μεταρρύθμιση, προκειμένου να καταργηθεί, μια για πάντα, η ολιγαρχία των γαιοκτημόνων της περιοχής.

Αυτό, βέβαια, πιο εύκολα λέγεται παρά γίνεται. Η γη είναι η ίδια η καρδιά του αγροτικού πολιτισμού της Βραζιλίας και του υπόλοιπου Τρίτου Κόσμου. Η αγροτική μεταρρύθμιση, συνεπώς, είναι κατά πολύ η πλέον ζωτική οικολογική και κοινωνική προτεραιότητα των λαών της Γης. Καμιά αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη δεν έχει πουθενά την παραμικρή ευκαιρία, όσο τα εδάφη σωρεύονται απ' τους λίγους μέσα σ' έναν ωκεανό ακτημόνων και πεινασμένων ανθρώπινων όντων. Ο Δημήτριος Χριστοδούλου, ένας Κυπριώτης Έλληνας οικονομολόγος, ο οποίος εργάστηκε επί είκοσι χρόνια, στον Τρίτο Κόσμο, με τον Οργανισμό Τροφίμων και Γεωργίας των Ηνωμένων Εθνών (FAO), τονίζει ότι ο παγκόσμιος αγροτικός ανταγωνισμός καταστρέφει τη ζωή δισεκατομμυρίων μικροκαλλιεργητών.

«Οι ρίζες της αγροτικής σύγκρουσης», γράφει, «εντοπίζονται στις συνθήκες αθλιότητας, ανισότητας και αδικίας, κάτω από τις οποίες δισεκατομμύρια ανθρώπων αισθάνονται καταδικασμένοι, δίχως να το αξίζουν, να ζουν. Οι λιμοί είναι απλώς δραματικές εκδηλώσεις που ελκύουν την έξωθεν προσοχή. Όμως, η ενδημική φθοροποιός φτώχεια και η ανημπόρια είναι “κανονικά” χαρακτηριστικά της ζωής τους. Στον αγώνα για αγροτικές μεταρρυθμίσεις εκατομμύρια φτωχών αγροτών έχουν πεθάνει ή υποστεί βασανιστήρια και φυλακίσεις. Η αγροτική μεταρρύθμιση συναντάει, εν γένει, αντιστάσεις απ' τα συμφέροντα των προνομιούχων γαιοκτημόνων και των υποστηρικτών τους: η εχθρότητα και η εναντίωσή τους είναι ενστικτώδης και “φυσιολογική”. Εκείνοι που είναι στενά συνδεδεμένοι με τη γη, που οι πόροι και η ευζωία τους εξαρτώνται από αυτή και που αδικούνται κατάφωρα απ' τις υπάρχουσες αγροτικές σχέσεις λαχταρούν φυσικά για βελτιώσεις και αλλαγές»¹⁶.

Περισσότερα από σαράντα εκατομμύρια ανθρώπων στη βορειοανατολική Βραζιλία αδικούνται οπωσδήποτε από τις υπάρχουσες αγροτικές σχέσεις. Πράγματι, ο Βραζιλιάνος οικονομολόγος Celso Furtado είχε δίκαιο όταν έλεγε: «Η βορειοανατολική περιοχή είναι στ' αλήθεια το πρόσωπο της Βραζιλίας, όπου φανερώνεται, με βάνουσες λεπτομέρειες, το πόσο υποφέρει ο λαός της»¹⁷. Στη δεκαετία του 1980, οι αγροτικές ανισότητες στα βορειοανατολικά ήταν απλώς φρικτές. Σήμερα, όλη η περιοχή εξακολουθεί να είναι το ιδιωτικό βασίλειο πολύ λίγων γαιοκτημόνων¹⁸.

16. D. Christodoulou, *The Unpromised Land: Agrarian Reform and Conflict Worldwide* (London: Zed Books, 1990), σελ. XV.

17. Παρατίθεται στο άρθρο των William W. Goldsmith και Robert Wilson, «Poverty and Distorted Industrialization in the Brazilian Northeast», *World Development*, Μάιος 1991, σελ. 435.

18. Ο.π., σελ. 435-455 Forum da Sociedade Civil Cearense Sobre Meio Ambient e Desenvolvimento, *Diagnóstico Sócio-Ambiental do Estado do Ceara* (Fontaleza, 1992).

Ωστόσο, οποιαδήποτε ουσιαστική θεώρηση των τρόπων που θα έδιναν τέλος στην αθλιότητα, την πείνα και την οικολογική καταστροφή στα ημι-άνυδρα βορειοανατολικά απαιτεί να δοθούν στους ακτήμονες καλλιεργητές αυτές οι μεγαφάρμες και υπερεκτάσεις. Ακόμη, θα ήταν απαραίτητο οι Ινδιάνοι, οι γεωργοί και οι μικροεπιχειρηματίες να κληθούν να σχεδιάσουν μια αναπτυξιακή στρατηγική προορισμένη να εξαλείψει τη μόνιμη πείνα της χώρας τους. Με άλλα λόγια, το κλειδί για το αυτοσυντηρούμενο στην ημι-άνυδρη βορειοανατολική Βραζιλία είναι η κατάργηση των κοινωνικών σχέσεων παραγωγής που επιφέρουν την πείνα, την ακτημοσύνη και τον επιβλαβή έλεγχο της φύσης. Οι αχανείς φυτείες σακχάρου και βάμβακος, και οι τεράστιες εκτάσεις που είναι δεσμευμένες για τα βοοειδή, συναποτελούν τα θεμέλια για το μετασχηματισμό αυτής της περιοχής σε μια αυτοδύναμη, αυτοσυντηρούμενη και ακμάζουσα κοινωνία μικροκαλλιεργητών, βουκόλων/νομάδων και ιθαγενών που καλλιεργούν τα αναγκαία για τη διατροφή τους και στηρίζουν κατάλληλες μικρής κλίμακος γεωργικές βιομηχανίες. Τα βορειοανατολικά δεν θα πρέπει πια να είναι μια αποικία της κεντρικής νότιας περιοχής, αλλά ένα πρότυπο περιβαλλοντικής και κοινωνικής ανασυγκρότησης συμβατής με τις κλιματολογικές και φυσικές συνθήκες.

Εάν ένα τέτοιο πείραμα αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης ήταν επιτυχές στην πτωχευμένη και αποικιοποιημένη βορειοανατολική περιοχή της Βραζιλίας, αυτό θα βελτίωνε την κατάσταση όχι μόνο στη Βραζιλία και τον Τρίτο Κόσμο αλλά και σε ολόκληρη τη Γη. Ιδιαίτερα, μάλιστα, εάν οι χώρες που κατ' εξοχήν μολύνουν την ατμόσφαιρα και ανεβάζουν τη θερμοκρασία του πλανήτη — η Βόρειος Αμερική, η Ευρώπη και η Ιαπωνία — εγκατέλειπαν τη μοιραία τους προσκόλληση στις τεχνολογίες των καυσίμων υλών των προερχομένων από απολιθώματα και στον ανάλογο πολιτισμό τους που απειλεί όλη τη ζωή σ' αυτόν τον πράσινο κόσμο.

Αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη για ποιον;

Είναι πιθανόν η «αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη» να μην είναι παρά απλώς ένας ακόμα συρμός για τους μανιακούς των νέων τάσεων της μόδας, στο αλλόκοτο σύμπαν των ειδημόνων της οικονομικής βοήθειας και της ανάπτυξης. Εντούτοις, δεν μπορεί κανείς να αρνηθεί πως η νοοτροπία τού «δεν τρέχει τίποτα» οδηγεί στη θερμανση της Γης, ακυρώνοντας έτσι όλα τα στοιχεία σχετικά με τη βιωσιμότητα μιας παγκόσμιας καπιταλιστικής οικονομίας που δηλητηριάζει τα ίδια τα θεμέλια των κερδών της. Κατ' ανάγκην, λοιπόν, η ιδέα του «αυτοσυντηρούμενου» εξαπλώνεται σ' όλο το διεθνές τοπίο, και γίνεται όντως το επίκεντρο της Παγκόσμιας Συνάντησης Κορυφής, της συνδιάσκεψης των Ηνωμένων Εθνών για την ανάπτυξη και το περιβάλλον, τον Ιούνιο του 1992, στο Ρίο ντε Τζανέιρο της Βραζιλίας.

Το αυτοσυντηρούμενο, φυσικά, σημαίνει διάρκεια, μονιμότητα. Αλλά στα πλαίσια της ευημερίας των λαών του κόσμου και της οικολογικής υγείας της Γης, η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη προσλαμβάνει τεράστια ηθική και πολιτική σημασία. Για τί-

νος την αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη μιλάμε; Εκείνη των Ευρωπαίων φαγάδων του λίπους (Wasichus); Των ανθρώπων που είναι υπεύθυνοι για τη γενοκτονία των ιθαγενών πληθυσμών του μη ευρωπαϊκού κόσμου; Ή εκείνη των επιζησάντων θυμάτων των Ευρωπαίων; Ή μήπως έχουμε κατά νου μονάχα τον Τρίτο Κόσμο όταν σκεφτόμαστε την αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη;

Κανένας δεν έχει πλήρεις απαντήσεις σ' αυτά τα ερωτήματα. Και δεν αποκλείεται όλη η διαμάχη σχετικά με την αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη να μην είναι παρά μια ακόμα στρατηγική εξαγοράς χρόνου για την επιχειρηματική ολιγαρχία που διοικεί το παγκόσμιο καπιταλιστικό σύστημα. Εντούτοις, η θεωρία της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης είναι αρκετά απλή. Ο καπιταλισμός είναι πρωτίστως η πολιτική απόκτησης και διατήρησης πλούτου προς όφελος μιας μικρής άρχουσας τάξης. Οι Έλληνες θα αποκαλούσαν ένα τέτοιο σύστημα "πλουτοκρατία". Η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη — με τα αιτήματά της για κοινωνική ισότητα και σεβασμό προς τη φύση — εναντιώνεται στο καπιταλιστικό δόγμα. Συνεπώς, η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη είναι μια πολιτική θεωρία που απαιτεί οι μη-καπιταλιστικές πολιτικές να αντικαταστήσουν τον ίδιο τον καπιταλισμό ως κυρίαρχη ιδεολογία και πολιτική.

Γεωκεντρική αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη

Ωστόσο, παραδέχομαι πως η θεωρία μου της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης δεν είναι πολύ ξεκάθαρη. Τούτο διότι ακόμα παλεύω με τη σύλληψη καθ' εαυτή και με τις απαρχές της. Τα διαβάσματά μου στη γενική βιβλιογραφία της οικονομικής ανάπτυξης, και τα χρόνια των εμπειριών μου στο Capitol Hill (Κογκρέσο, σ.τ.μ.) και στην Υπηρεσία Περιβαλλοντικής Προστασίας των Η.Π.Α., ιδιαίτερα, δεν μου αφήνουν καμιά αμφιβολία πως ο βιομηχανικός καπιταλισμός δεν έχει κανένα μέλλον. Η διδασκαλία μου στο πανεπιστήμιο, όσον περιορισμένη κι αν είναι, επιβεβαιώνει επίσης τις υποψίες μου πως σύνολος ο καπιταλιστικός πολιτισμός, τουλάχιστον στη βορειοαμερικανική του έκφανση, είναι οικολογικά απαίδευτος και, συνεπώς, επικίνδυνος και μη αυτοσυντηρούμενος. Στην πραγματικότητα, σύνολος ο πολιτικός, οικονομικός και εκμεταλλευτικός βιομηχανικός πολιτισμός βασίζεται στη βία της πυρηνικής βόμβας. Αυτά τα αποτρόπαια όπλα σιγά-σιγά συζήτηση, την ελευθερία, τη δημοκρατία, και εξαλείφουν τη ζωή. Είναι η «τέλεια» ενσάρκωση της βαρβαρότητας. Η κατά χιλιάδες παρασκευή τους διακωμωδεί την επιστήμη και τον πολιτισμό. Και η κληρονομιά τους σε ερήμωση και φόβο είναι η πρωταρχική οργανωτική δομή του πολιτισμού και των διεθνών σχέσεων. Τα ατομικά όπλα, και όχι η οικολογία, δημιούργησαν τον σημερινό κόσμο.

Η τεράστια μονοκαλλιέργεια της αμερικανικής γεωργίας αποσπά μολυσμένα τρόφιμα απ' τη γη κατά το βίαιο πρότυπο της βόμβας. Χιλιάδες «επιστήμονες» έχουν επί δεκαετίες εργαστεί προκειμένου να νομιμοποιήσουν τη δηλητηρίαση των εδαφών

και του περιβάλλοντος και να επιτρέψουν σε μια μικρή τάξη αγροεπιχειρηματιών να αποκτήσει δεσποτικό έλεγχο πάνω στη φύση. Οι πυρηνικές βόμβες έκαναν τις Ηνωμένες Πολιτείες και την πρώην Σοβιετική Ένωση-Ρωσία «υπερδυνάμεις». Συναφείς τεχνολογίες βίας δίνουν στους βιομηχανικούς «καλλιεργητές» την αυταπάτη πως είναι οι υπερτεχνικοί της αγροκαλλιέργειας, υποδείγματα παραγωγικότητας, αποδοτικότητας, κέρδους — οι μοναδικές αξίες που διαμορφώνουν την αμερικανική επιστήμη.

Σ' έναν τέτοιο πολιτισμό, οι ιδέες της οικολογίας και του αυτοσυντηρούμενου μοιάζουν παραδοξολογικές παρεισφρήσεις. Πελεκάνε και υπονομεύουν το μονόλιθο του δεσποτικού ελέγχου πάνω στον πολιτισμό και της φύσης μ' έναν τρόπο και μια μέθοδο που μπορεί να έχει απρόβλεπτες συνέπειες. Εάν η ιδέα της οικολογίας ερμηνευτεί έτσι ώστε να σημαίνει πως η φύση είναι ιερή, ή πως δεν είναι λιγότερο σημαντική απ' την ανθρώπινη ζωή, τότε το αυτοσυντηρούμενο περιγράφει κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα που είναι οικολογική, ήτοι μια δραστηριότητα που δεν έχει δυσμενείς επιπτώσεις στη φύση. Η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη, συνεπώς, απαιτεί γνώσεις και τεχνολογίες που προέρχονται από μια βαθιά κατανόηση του φυσικού κόσμου. Απαιτεί μια σχέση του ανθρώπου με τη φύση που δεν θα διαταράσσει περισσότερο την οικολογική ισορροπία απ' ό,τι τα άλλα είδη. Με άλλα λόγια, η αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη οφείλει να εκκινήσει από την αναγέννηση μιας πολύ παλαιάς πολιτισμικής γεωκεντρικής παράδοσης που θεωρεί τη Γη θεά και μητέρα όλης της ζωής. Η οικολογία τότε γίνεται η Γη, μια μεγάλη ιχνηλασία επανανακάλυψης των αληθινών μας ριζών, μια πνευματική οδύσσεια που ενδέχεται να σμίξει όλες τις επιστήμες στην υπεράσπιση ενός βιώσιμου κόσμου.

Η θεωρία της γεωκεντρικής αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης απορρίπτει τον ανθρωποκεντρισμό και τη μονοθεϊστική του πανοπλία, τη βιομηχανική μονοκαλλιέργεια και την ύβριν της λευκής επιστήμης. Ο ανθρωποκεντρισμός ήταν το αποτέλεσμα της παρακμής και της καταστροφής μεγάλων ανθρώπινων πολιτισμών — και αιώνων βίας. Ο εγωισμός της νέας παράδοσης, εξοπλισμένος με τη δύναμη της λευκής επιστήμης, που δημιουργήθηκε με στόχο την εκμετάλλευση και τον έλεγχο, έχει τόσο καταστροφικές συνέπειες για το παγκόσμιο οικοσύστημα που το μοναδικό μας σπίτι, η Γη, απειλείται θανάσιμα.

Εάν θέταμε τη φύση σε ίση βάση με πολύτιμες ανθρώπινες αξίες, αυτό θα μετατόπιζε τις θρησκευτικές, πολιτικές, και ηθικές μας προτεραιότητες και θα επέτρεπε τη συγκρότηση οικονομικών και κοινωνικών διακανονισμών που δεν θα ήταν πια επιζήμιοι για τα άλλα είδη. Οι γνώσεις για αυτόν τον μεγάλο μετασχηματισμό —για τη γεωκεντρική αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη— δεν υπάρχουν στις βιομηχανικές κοινωνίες. Η έμπνευσή μας πρέπει να ξεκινήσει από τους επιζήσαντες το διαρκείας 500 ετών ολοκαύτωμα στους τροπικούς και τη Βόρειο Αμερική, απ' τη σοφία των ιθαγενών και των μικροκαλλιεργητών σε κάθε μέρος της Γης, και από τις ρηξικέλευθες προσπάθειες ευάριθμων πράσινων επιστημόνων, καλλιεργητών και στοχαστών

της βαθιάς οικολογίας στην περιφέρεια του λευκού κόσμου¹⁹.

Πάντως, η πηγή της ανθρώπινης επιβίωσης, ο Τρίτος Κόσμος, υποφέρει από την σχεδόν μοιραία επαφή του που έχει, από το 1492, με την Ευρώπη. Ο Thomas Borge, ο πρώην υπουργός εσωτερικών της Νικαράγουας, λέγει πως η κοινωνική πραγματικότητα στη Λατινική Αμερική είναι τρομακτική. «Περισσότερο από το 40% των οικογενειών της περιοχής μας», γράφει, «ζει σε μια κατάσταση φτώχειας, και 25% σε μια κατάσταση έσχατης ανέχειας. Στα τέλη της χιλιετίας, υπολογίζεται πως ο αριθμός των φτωχών θα αγγίζει τα 250 εκατομμύρια. Στην Αμερική μας, το ένα στα δύο παιδιά μας ηλικίας έξι ετών καταδικάζεται να ζήσει υπό επισφαλείς συνθήκες ή με τη βοήθεια της δημόσιας ελεημοσύνης. Περισσότερα από 100 εκατομμύρια Λατινοαμερικανών δείχνουν συμπτώματα αληθινού υποσιτισμού. Το 30% του πληθυσμού της ηπείρου βρίσκεται στην ανεργία ή υποαπασχολείται. Το ποσοστό της παιδικής θνησιμότητας είναι μεγαλύτερο από 100 ανά 1000 σε ορισμένες περιοχές. Ενώ εξαρτώμεθα από την αγροκαλλιέργεια και τη μετάλλευση, 1% των γαιοκτημόνων κατέχει περισσότερο από 60% των καλλιεργήσιμων εδαφών ή αυτών με κοιτάσματα χρυσού. Και όλα αυτά χωρίς να πάρουμε υπόψη την ετήσια αποπληρωμή του εξωτερικού χρέους που αγγίζει δεκάδες χιλιάδων εκατομμυρίων δολαρίων. Το να πούμε πως το εξωτερικό χρέος είναι ανέφικτο να καταβληθεί και παράνομο, είναι σαν να εκστομίζουμε μια κοινοτυπία. Είναι ανήθικο — μια καταδίκη σε θάνατο»²⁰.

Στη συνδιάσκεψη της Fortaleza, στη βορειοανατολική Βραζιλία, τον Ιανουάριο του 1992, είπα πως είναι απολύτως αναγκαίο να ακυρώσει η διεθνής κοινότητα το χρέος των 120 δισεκατομμυρίων δολαρίων της Βραζιλίας. Ωστόσο, όπως και η μετριοπαθής πρότασή μου για αγροτική μεταρρύθμιση, η πρόταση αυτή, σύμφωνα με την οποία οι Ευρωπαίοι και οι Βορειοαμερικανοί οφείλουν να άρουν την καταδίκη σε θάνατο της Βραζιλίας και του υπόλοιπου Τρίτου Κόσμου που αντιπροσωπεύει το χρέος, δεν πήγε πολύ μακριά. Στη Βραζιλία, η τρομακτική κοινωνική πραγματικότητα της έξωθεν και ένδον αποικιοκρατίας δολοφονεί ακόμα και παιδιά. Ο Βραζιλιάνος δημοσιογράφος Gilberto Dimenstein, εξέδωσε το 1990 ένα βιβλίο στο Σάο Πάολο σχετικά με τον «Πόλεμο εναντίον των Παιδιών» (*A Guerra dos Meninos*) της Βραζιλίας. Το βιβλίο μεταφράστηκε στα αγγλικά με τον τίτλο «*Brazil: War on Children*». Ο Dimenstein λέγει πως εκατοντάδες πράξεις βίας εναντίον των παιδιών διαπράττονται καθημερινά στις πόλεις της Βραζιλίας: «Βία στα αστυνομικά τμήματα και βία στους δρόμους, βία από το προσωπικό ασφαλείας των ιδιωτικών εταιρειών που έχει την εντολή να κρατάει τα παιδιά του δρόμου μακριά από τα κτίρια των εργοδοτών.

19. Bill Devall και G. Sessions, *Deep Ecology* (Salt Lake City, Utah: Peregrine Smith, 1985). Bill Devall, *Simple in Means, Rich in Ends: Practicing Deep Ecology* (Salt Lake City, Utah: Pererine Smith, 1988); Bill Devall, «Deep Ecology and Radical Environmentalism», *Society and Natural Resources*, 4 (1991), 247-248.

20. Thomas Borge, «The Reality of Latin America», *Race and Class*, Ιανουάριος-Μάρτιος 1992, σελ. 101.

Σε όλες τις περιπτώσεις, ο βασικός σκοπός είναι να κρατηθούν οι ανήλικοι παραβάτες ή δυνητικοί παραβάτες όσο το δυνατόν πιο μακριά. Ο φόνος είναι το αναπόφευκτο επακόλουθο»²¹.

Δεν είναι δυνατόν να παριστάνουμε πως παίρνουμε στα σοβαρά τη γαιοκεντρική αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη — ή ακόμη και να αρχίσουμε την αυτομόρφωσή μας σχετικά με την πράσινη πολιτική και τη βαθιά οικολογία — ενώ οι μονάδες θανάτου δολοφονούν παιδιά στο Σάο Πάολο και το Ρίο ντε Τζανέιρο. Οι αγώνες των φτωχών στον Τρίτο Κόσμο πρέπει να γίνουν δικοί μας αγώνες. Το ανήθικο χρέος του Τρίτου Κόσμου φθείρει τον καθένα μας. Εξάλλου, οι ιθαγενείς και οι γεωργοί στον Τρίτο Κόσμο υπερασπίζονται την ακεραιότητα των οικοσυστημάτων, τη βιοποικιλία, τον ανεκτίμητο Αμαζόνιο, τους άγριους ποταμούς, τη γεωκεντρική αυτοσυντηρούμενη ανάπτυξη. Αυτοί οι λαοί γνωρίζουν και εφαρμόζουν όσα οφείλουμε να γνωρίζουμε και να εφαρμόζουμε προκειμένου να αναχαιτίσουμε την παγκόσμια οικοκτονική και ανθρωποκτονική πολιτική της λευκής καπιταλιστικής οικονομικής ανάπτυξης. Οι γεωργοί και οι ιθαγενείς δεν διαχωρίζουν το κοινωνικό απ' το οικολογικό. Και τα δύο είναι ένα. Οι θεωρίες της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης είναι για τους στοχαστές των βιομηχανικών κοινωνιών απλώς θεωρίες. Αλλά στον Τρίτο Κόσμο οι θεωρίες αυτές παίρνουν σάρκα και οστά. Είναι η ύλη της ζωής.

Η κρίσιμη οικολογική κατάσταση της Γης, ωστόσο, αλλάζει όλες τις ανθρώπινες σχέσεις. Δεν είναι πλέον αξιόπιστες οι προτάσεις πως ο κρατικιστικός μαρξισμός ή ο καπιταλισμός της ελεύθερης αγοράς αρκούν για να καθοδηγήσουν την ανθρώπινη ανάπτυξη. Και τα δύο αυτά συστήματα είναι τόσο εμμόνως προσηλωμένα στη βαριά βιομηχανία, το μιλιταρισμό, τα τοξικά και τη μονοκαλλιέργεια που άλλο δεν κάνουν απ' το να εκπτώχευουν τη Γη. Επίσης, δεν είναι πλέον αξιόπιστο να απορρίπτεις ανθρώπους με χιλιετείς παραδόσεις, ακριβώς και μόνον επειδή οι άνθρωποι αυτοί δεν διαθέτουν πανεπιστημιακά διπλώματα. Η παραδοσιακή γνώση έχει μεγάλη σημασία. Έτσι και η φύση. Έτσι, υπό την απειλή της οικολογικής καταστροφής, οι άνθρωποι συζητούν την αξία της αυτοσυντηρούμενης ανάπτυξης, του Αμαζονίου, του μη-μολυσμένου νερού, των τροφίμων δίχως δηλητήρια, του καθαρού αέρα, των αγρίων ζώων. Αυτή η αναδυόμενη πράσινη θεματολογία, η παγκόσμια αίσθηση πως η οικολογία πρέπει να γίνει εκ νέου μέρος του ανθρώπινου πολιτισμού, είναι το γεγονός που δίνει μια ευκαιρία στη μετριοπαθή πρόταση του Τρίτου Κόσμου. Είτε μας αρέσει είτε όχι, πρέπει να διδαχτούμε απ' τους ιθαγενείς και τους μικροκαλλιεργητές. Είναι οι μόνοι άνθρωποι που είναι συντονισμένοι με τη φύση.

21. (London: Latin America Bureau, 1991), σελ. 81.

Dan Chodorkoff*

Να ορίσουμε ξανά την ανάπτυξη**

Σύνοψη

Η οικολογική κοινωνία προϋποθέτει όχι μόνο την απόρριψη του κυρίαρχου αναπτυξιακού μοντέλου αλλά και του ίδιου του ορισμού της ανάπτυξης. Θεμελιακά στοιχεία ενός νέου ορισμού της ανάπτυξης πρέπει να είναι η έμφαση στην ποιότητα αντί για την ποσότητα και στις πολιτιστικές ιδιαιτερότητες των λαών και των κοινοτήτων τους. Αυτό σημαίνει ότι οι ίδιες οι κοινότητες, με την ενεργό συμμετοχή των πολιτών, πρέπει να ανακτήσουν τον έλεγχο της αναπτυξιακής διαδικασίας από το κράτος και την αγορά.

Καθώς η παγκόσμια εξάπλωση του «ελεύθερου εμπορίου» συνεχίζεται με πολύ γρήγορο ρυθμό και καθώς η ηγεμονία του κεφαλαίου, με τη συνακόλουθη ιδεολογία της οικονομικής μεγέθυνσης (economic growth) και της επέκτασης, φαίνεται εξασφαλισμένη, το να επιχειρήσουμε μια κριτική ανάλυση των βασικών παραδοχών της «ανάπτυξης», ίσως μοιάζει μάταιο κι ανώφελο. Ωστόσο, χωρίς μια τέτοια ουσιαστική κριτική, δεν υπάρχει τρόπος να καταλάβουμε το παράδοξο που παρουσιάζει το οικονομικό μοντέλο «ανάπτυξη ή θάνατος», σε μια εποχή εξάντλησης των φυσικών πόρων και ανησυχητικής επιδείνωσης της ποιότητας του περιβάλλοντος. Στην πραγματικότητα, η οικολογική κρίση που αντιμετωπίζουμε, τόσο σε τοπικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο, μπορεί να θεωρηθεί ως η φυσική συνέπεια του βιομηχανικού καπιταλισμού και των παραδοσιακών προτύπων ανάπτυξης. Και επιπλέον, πρέπει να πάρουμε υπόψη μας ότι πρόκειται για μια κοινωνική κρίση που προκύπτει από την κοινωνία, τη στάση και τις σχέσεις μεταξύ μας, και όχι από μη ανθρώπινους παράγοντες.

Τα σύγχρονα μοντέλα ανάπτυξης προϋποθέτουν την ενσωμάτωση των «μη-ανεπτυγμένων» εθνών και κοινωνιών στην παγκόσμια αγορά και την —μέσω αυτής της διαδικασίας— αύξηση της οικονομικής ευημερίας και τη σταδιακή ελάττωση των διαφορών του βιοτικού επιπέδου μεταξύ του Βορρά και του Νότου. Ένας μετασχηματισμός αυτού του είδους απαιτεί τεράστια εισροή κεφαλαίου για τη βελτίω-

* Ο Dan Chodorkoff είναι συνιδρυτής και σημερινός διευθυντής του Ινστιτούτου Κοινωνικής Οικολογίας στο Βερμόντ (ΗΠΑ). Διδάσκει και γράφει πάνω σε θέματα σχέσεων κοινωνικής οικολογίας και ανάπτυξης της κοινότητας καθώς και θέματα ανθρωπολογίας.

** Το άρθρο αυτό γράφτηκε ειδικά για την Κοινωνία και Φύση. Η μετάφραση είναι της Σώτης Τριανταφύλλου και η επιμέλεια των Νίκου Ράπτη και Τάκη Φωτόπουλου.

ση της υποδομής, συνήθως με τη μορφή διεθνών δανείων, καθώς και μεγάλης κλίμακας επενδύσεις πολυεθνικών εταιρειών για την εξόρυξη πρώτων υλών και τη δημιουργία βιομηχανίας και θέσεων εργασίας. Τα αποτελέσματα αυτής της προσέγγισης στην ανάπτυξη υπήρξαν πολλές φορές καταστροφικά γιατί καταδίκασαν αναπτυσσόμενες περιοχές σε υπέρογκα χρέη, στη φτώχεια και στην πολιτιστική αποσάθρωση (εξαιτίας της εκτόπισης των τοπικών πολιτιστικών προτύπων και των τοπικών οικονομικών συστημάτων) και, τέλος, στην οικολογική καταστροφή. Έτσι, η προσέγγιση αυτή αντί να δημιουργήσει μια σταθερή μεσαία τάξη που να μπορεί να προσχωρήσει στις γραμμές των απαθών καταναλωτών που ανθούν στον πρώτο κόσμο, οδηγεί συνήθως σε μια δυαδική οικονομία που αποτελείται από μια μικροσκοπική ομάδα πολύ πλουσίων και μια τεράστια μάζα πολύ φτωχών.

Η ανάλυση από την προοπτική της κοινωνικής οικολογίας προτείνει την αποφασιστική απόρριψη ενός τέτοιου μοντέλου, αν πράγματι θέλουμε να φτάσουμε κάποτε σε μια οικολογική κοινωνία. Στην πραγματικότητα, αποτελεί προϋπόθεση για την επιβίωση του πλανήτη να ορίσουμε ξανά την «ανάπτυξη». Πώς λοιπόν ορίζει η κοινωνική οικολογία την ανάπτυξη;

Πώς θα διαφοροποιείται αυτός ο ορισμός στα βασικά του σημεία από την παραδοσιακή προσέγγιση; Και πώς μπορούμε να εφαρμόσουμε έναν τέτοιο ορισμό; Το άρθρο που ακολουθεί παρουσιάζει μια σειρά θεμάτων που πρέπει να εξεταστούν για να ορίσουμε ξανά την ανάπτυξη. Τα θέματα αυτά έχουν στόχο να λειτουργήσουν ως προτάσεις παρά ως σχηματικοί κανόνες, και θα πρέπει να εφαρμοστούν με διαφορετικούς τρόπους στα διαφορετικά σημεία του κόσμου.

Ποιότητα εναντίον Ποσότητας

Μια βασική υπόθεση των παραδοσιακών μοντέλων ανάπτυξης είναι ό,τι το μεγαλύτερο είναι καλύτερο. Τα συγκεντρωτικά έργα μεγάλης κλίμακας που απαιτούν μεγάλη εισροή κεφαλαίων, αναλώνουν τη συντριπτική πλειοψηφία των κονδυλίων που δαπανώνται. Η επιτυχία των έργων αυτών κρίνεται συνήθως με ποσοτικούς όρους (αυξήση του ΑΕΠ, της παραγωγικότητας, του κατά κεφαλήν εισοδήματος, κ.λπ.). Τα ποσοτικά, όμως, κριτήρια μπορούν μεν να αποκαλύπτουν τις τάσεις σε εθνικό επίπεδο, αλλά δεν είναι σε θέση να μας πουν τίποτα για τον αντίκτυπο αυτών των μορφών ανάπτυξης στη διαβίωση των ανθρώπων. Χωρίς ουσιαστική κατανόηση του κοινωνικού πλαισίου στο οποίο γίνονται τέτοιες στατιστικές, κινδυνεύουμε να παρερμηνεύσουμε τι σημαίνει η ανάπτυξη για τη ζωή των ανθρώπων.

Ακόμη και στον βιομηχανικό Βορρά, τέτοιου είδους στατιστικά στοιχεία μπορούν να αποβούν παραπλανητικά.

Για παράδειγμα, από τα τέλη της δεκαετίας του '70 στις ΗΠΑ σημειώθηκε μια σταθερή αύξηση του ΑΕΠ, εντυπωσιακή βελτίωση της εργατικής παραγωγικότητας

και μια μικρή αύξηση τού κατά κεφαλήν εισοδήματος, συγχρόνως, όμως, οι πραγματικοί εργατικοί μισθοί μειώθηκαν και ο αριθμός των ανθρώπων που ζουν στη φτώχεια αυξήθηκε. Ωστόσο, σ' ένα σύστημα που κυριαρχείται όλο και περισσότερο από μια ισολογιστική νοοτροπία η οποία απο-νομιμοποιεί ή υποβιβάζει οτιδήποτε μπαίνει εμπόδιο στο κέρδος, αυτό θεωρείται ως το κόστος της προόδου.

Από τη σκοπιά της κοινωνικής οικολογίας, η αναπτυξιακή διαδικασία εξετάζεται με ποιοτικούς και όχι ποσοτικούς όρους. Χρειάζεται να θέσουμε εντελώς διαφορετικά ερωτήματα. Οι συμβατικοί δείκτες δεν προσφέρονται για την ανάλυση ποιοτικών επιδράσεων. Και δεν αναφέρομαι μόνο στην επίδραση της ανάπτυξης στο περιβάλλον, την οποία ορισμένα μοντέλα «αυτοσυντηρούμενης» ανάπτυξης ποσοτικοποιούν. Αναφέρομαι, επίσης, στο ακόμη πιο σημαντικό ζήτημα της επίδρασης πάνω στην ποιότητα ζωής (επαφές και σχέσεις ανάμεσα στους ανθρώπους, οικογενειακοί και συγγενικοί δεσμοί, αίσθημα κοινότητας, διατήρηση της πολιτιστικής συνοχής και άλλα δύσκολα μετρήσιμα κριτήρια). Αυτοί είναι κρίσιμοι τομείς που χρειάζεται να εκτιμηθούν. Το γενικό μέτρο επιτυχίας πρέπει να είναι η δημιουργία των προϋποθέσεων για μια ποιοτικά καλύτερη ζωή, όπου η οικονομική διάσταση είναι απλώς μια συνιστώσα.

Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί ποσοτικά η ποιότητα ζωής. Ο στόχος όμως της ανάπτυξης πρέπει να επικεντρωθεί σε συχνά όχι και τόσο χειροπιαστούς, αλλά ευαίσθητους, τομείς. Η ευημερία απαιτεί αναμφισβήτητα ένα βαθμό οικονομικής ασφάλειας, στηρίζεται όμως περισσότερο σε μια αίσθηση κοινωνικο-πολιτιστικής ασφάλειας. Μια συνεκτική κοινότητα μπορεί πολλές φορές να προσφέρει περισσότερα για τις οικονομικές, κοινωνικές και πνευματικές ανάγκες ενός ατόμου απ' ό,τι ένα παχύλο εισόδημα. Ωστόσο, ο πολιτισμός του βιομηχανικού καπιταλισμού, ενώ υποκρίνεται ότι σέβεται αυτές τις αξίες, είναι στην ουσία η σημαντικότερη δύναμη υπονόμευσής τους σε ολόκληρο τον πλανήτη.

Η σύγχρονη αντίληψη για την ανάπτυξη γεννήθηκε στην Οικονομική Συνάντηση Κορυφής του Μπρέτον Γουντς μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, που οδήγησε στην ίδρυση του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου και της Διεθνούς Τράπεζας. Οι οργανισμοί αυτοί δημιουργήθηκαν για να χρηματοδοτήσουν την ανοικοδόμηση της Ευρώπης μετά τον πόλεμο και λειτουργούν σ' ένα πλαίσιο όπου οι βασικές αρχές του καπιταλισμού θεωρούνται δεδομένες. Το γεγονός ότι το μοντέλο αυτό έχει από τότε διαδοθεί ως ο οικουμενικός δρόμος για την ανάπτυξη, δείχνει τόσο μια βασική παρανόηση της φύσης του πολιτισμού του Τρίτου και Τέταρτου Κόσμου όσο και την αλαζονεία της Δύσης. Είναι ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι, παρά τα πενήντα χρόνια αυτού του είδους της ανάπτυξης, η φτώχεια, η πείνα, η περιβαλλοντική καταστροφή και το χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών αυξάνονται με σχεδόν γεωμετρική πρόοδο. Τα γεγονότα αυτά υποδηλώνουν ότι η εννοιολογική βάση αυτού του μοντέλου είναι θεμελιακά εσφαλμένη.

Οι ποιοτικές εκείνες πλευρές της ζωής, πάνω στις οποίες πρέπει να βασιστεί οποιαδήποτε μορφή ανάπτυξης, αναγκαστικά θα περιέχουν μια σημαντική οικονομική πλευρά. Ωστόσο, η ποιοτική δεν μπορεί να υποτάσσεται στην οικονομική πλευρά. Ουσιαστικά, ισχύει ακριβώς το αντίθετο. Για να υπάρξει αυθεντική ανάπτυξη, τα οικονομικά ζητήματα πρέπει να μπουν πάλι κάτω από τον έλεγχο της κοινωνίας, όπως ήταν για το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής της ανθρωπότητας στον πλανήτη — πράγμα που δείχνει η έρευνα της οικονομικής ανθρωπολογίας και κυρίως η εργασία του Karl Polanyi. Η κοινωνική οικολογία του Murray Bookchin θεωρεί τη διαδικασία αυτή προϋπόθεση για τη δημιουργία μιας ηθικής οικονομίας. Η ηθική οικονομία θεωρεί την οικονομική δραστηριότητα όχι μόνον ως μέσο παροχής υλικών μέσων διαβίωσης, αλλά και ως τρόπο δημιουργίας συναισθηματικών δεσμών μεταξύ των ανθρώπων και της κοινότητάς τους.

Η ανάπτυξη πρέπει να επικεντρωθεί στη δημιουργία ή την ενδυνάμωση της κοινότητας και της ενεργού συμμετοχής του πολίτη. Αυτές, με τη σειρά τους, είναι οι προϋποθέσεις για την επίλυση της οικολογικής μας κρίσης. Η ενδυνάμωση του λαού αποτελεί τον πραγματικό στόχο οποιασδήποτε αυθεντικής διαδικασίας ανάπτυξης. Η κοινωνική οικολογία διακηρύσσει την ανωτερότητα αυτών των κοινωνικο-πολιτιστικών κριτηρίων πάνω στα οικονομικά. Είναι μια επαναστατική αντίληψη που θεωρεί την εξάλειψη όλων των ιεραρχικών και εξουσιαστικών σχέσεων ως αναπόσπαστο μέρος της αναπτυξιακής διαδικασίας και ως αφετηρία για την αποκατάσταση της αρμονικής σχέσης των ανθρώπων με την υπόλοιπη φύση. Η προοπτική αυτή αμφισβητεί κατά θεμελιακό τρόπο τους θεσμούς του κράτους και των πολυεθνικών εταιρειών, οι οποίοι είναι τα πρωτεύοντα μέσα ανάπτυξης στο σημερινό μοντέλο.

Οποιαδήποτε προσέγγιση που δεν προσφέρει αυτή τη βασική ανάλυση — ακόμη και «εναλλακτικά» μοντέλα όπως αυτό της «αυτοσυντηρούμενης» ανάπτυξης, του «εμπορίου αντί για βοήθεια», ή του «πράσινου» και «στοργικού» καπιταλισμού — δεν μπορεί παρά να οδηγήσει σε ακόμη μεγαλύτερη εξαθλίωση, φτώχεια, εκμετάλλευση, πολιτιστική ερήμωση και οικολογική καταστροφή. Είναι γεγονός ότι τα παραδοσιακά μοντέλα ανάπτυξης, αντί να αποτελούν τη λύση αυτών των προβλημάτων, είναι, σε μεγάλο βαθμό, μέρος του προβλήματος. Αν δεν παύσει να θεωρείται ως δεδομένο το θεσμικό πλαίσιο του κράτους και των πολυεθνικών, ο καπιταλισμός θα εξακολουθήσει να αποικίζει και να υπονομεύει την πολιτιστική και οικολογική ποιότητα που είναι απαραίτητη για έναν υγιή πλανήτη.

Χρειάζεται να επαναπροσανατολίσουμε τη σκέψη μας για την ανάπτυξη και να βρούμε πραγματικά εναλλακτικές λύσεις. Οι προσπάθειες να δημιουργηθεί ένας «στοργικός καπιταλισμός» είναι αντιφατικές. Η ίδια η φύση της παγκόσμιας αγοράς υπονομεύει αυτά που θα έπρεπε να αποτελούν τους στόχους της ανάπτυξης: την προώθηση της ποικιλίας μέσα στην ενότητα, μέσω διαδικασιών που εξασφαλίζουν στις τοπικές κοινότητες οικονομική ασφάλεια, πολιτιστική επιβίωση και οικολογική υγεία. Οι προσπάθειες να θεωρηθεί ο καπιταλισμός και η αγορά ως κατάλληλα μέσα

για την πραγματοποίηση αυτών των συνθηκών, κυμαίνονται από εντελώς αφελείς έως εξαιρετικά κυνικές. Ο κύριος στόχος της «αυτοσυντηρούμενης» ανάπτυξης, όπως εμφανίζεται στο παγκόσμιο σκηνικό, είναι να βρεθεί ένας τρόπος για να συνεχιστεί η επέκταση του καπιταλισμού.

Το οικονομικό πεδίο είναι εκείνο που καθορίζει σήμερα τις συνθήκες υπό τις οποίες πραγματοποιείται η ανάπτυξη. Οι τοπικές και οι ιδιαίτερες ανάγκες των λαών υποτάσσονται σε μια «παγκόσμια» προοπτική που θεωρεί τον κόσμο ως μια σειρά ανταλλάξιμων εξαρτημάτων, ταξινομημένων κάτω από επικεφαλίδες, όπως: πρώτες ύλες, δεξαμενές άντλησης εργατικού δυναμικού και πιθανές αγορές. Η ομοιογενοποίηση των διαφορών θεωρείται προοδευτική διαδικασία. Η οικουμενοποίηση του καπιταλιστικού πολιτισμού (όπως είναι) θεωρείται αναπόφευκτο και εξαιρετικά επιθυμητό αποτέλεσμα. Coca Cola Redux!

Ο εκσυγχρονισμός

Το πρόβλημα του εκσυγχρονισμού εντάσσεται σε μια δυτική, γραμμική αντίληψη προόδου, η οποία έχει τις ρίζες της στον χοντροκομμένο κοινωνικό δαρβινισμό που αποτελούσε πολιτιστικό υποπροϊόν του 19ου αιώνα. Τις ιδέες αυτές παρουσίασε αρχικά ο Herbert Spencer και επεξεργάστηκαν οι Maitland, Maine και, στις ΗΠΑ, ο Lewis Henry Morgan. Οι σχηματικές αυτές απόψεις πρότειναν την ιεραρχική ταξινόμηση όλων των ανθρώπινων πολιτισμών, με τον (δυτικοευρωπαϊκό) πολιτισμό στην κορυφή να ταυτίζεται με τον όρο «πολιτισμός» και όλες τις άλλες μορφές κουλτούρας να θεωρούνται ως τμήμα μιας γραμμικής προόδου που καταλήγει στον πολιτισμό αυτόν. Η ιεραρχική διαβάθμιση, τυπικά, προχωρεί από τον πρωτογονισμό στη βαρβαρότητα και από εκεί στον πολιτισμό, για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του Morgan. (Παρακαλώ σημειώστε ότι το σχήμα του Morgan αποτέλεσε τη βάση της σκέψης των Μαρξ και Ένγκελς πάνω στο ζήτημα αυτό — ένας λόγος που οι «μαρξιστικές» προσεγγίσεις στην ανάπτυξη υπήρξαν τόσο καταστροφικές όσο κι εκείνες του καπιταλισμού).

Η υπόθεση που βρίσκεται στη βάση αυτού του σκεπτικού είναι ότι ο υπόλοιπος κόσμος απέτυχε να φθάσει στο επίπεδο ευημερίας του Βορρά εξαιτίας εγγενών πολιτιστικών μειονεκτημάτων. Οι λαοί δηλαδή του Νότου υπολείπονται συγκριτικά με μάς γιατί οι πολιτισμοί τους είναι κατώτεροι από το δικό μας. Έτσι, ο εκπολιτισμός των φτωχών αγρίων και βάρβαρων γίνεται το λεγόμενο «φορτίο του λευκού». Τον 19ο αιώνα, αυτός ο τρόπος σκέψης προσέφερε μια ηθική δικαιολογία για τις χειρότερες καταχρήσεις της αποικιοκρατίας και του ιμπεριαλισμού, ενώ σήμερα αποτελεί βασικό αξίωμα των παραδοσιακών προσεγγίσεων στην ανάπτυξη.

Αυτό δεν σημαίνει ότι οι λαοί του Τρίτου και Τέταρτου Κόσμου δεν έχουν ανάγκη πρόσβασης σε πλευρές της σύγχρονης τεχνολογίας και γνώσης. Σημαίνει, αντίθετα,

ότι δεν τους προσφέρεται καμιά επιλογή στο ζήτημα αυτό και ότι επιπλέον εκείνα τα στοιχεία εκσυγχρονισμού που θα μπορούσαν να επιδράσουν ευεργετικά στην ποιότητα της ζωής τους παρουσιάζονται συχνά μόνον ως αναπόσπαστο μέρος ενός ολοκληρωτικού «εκσυγχρονισμού». Ενός εκσυγχρονισμού, ο οποίος υπονομεύει την παραδοσιακή τους κουλτούρα και μετατρέπει τους ανθρώπους σε μονάδες παραγωγής και κατανάλωσης που λειτουργούν ως τμήμα της παγκόσμιας αγοράς. Η νεο-αποικιοκρατία του ΔΝΤ, της Διεθνούς Τράπεζας και των πολυεθνικών εταιρειών, ακριβώς όπως και η πολιτική κυριαρχία του 19ου αιώνα, οδηγεί στην καταπίεση, το θάνατο και την καταστροφή,

Στην πραγματικότητα, μάλιστα, η νεο-αποικιοκρατία αυτών που ελέγχουν την παγκόσμια αγορά είναι ακόμη πιο ολέθρια. Τον 19ο αιώνα, η αυτοκρατορία ήταν μια μορφή καταπίεσης που συνιστούσε μια λεπτή επικάλυψη των εκμεταλλευτικών σχέσεων, οι οποίες στόχευαν στην απόσπαση πρώτων υλών και εργατικού δυναμικού από λαούς που ήταν ακόμη ενσωματωμένοι στον ιδιαίτερο πολιτισμό τους. Στα τέλη του 20ού αιώνα, όμως, βλέπουμε το επίπεδο εκμετάλλευσης να διαπερνά όχι μόνο τις κοινωνικές και οικονομικές σχέσεις των ανθρώπων αλλά και την ίδια τους τη συνείδηση. Ολόκληροι λαοί, ο καθένας με τη δική του κουλτούρα, έχουν αλλοιωθεί και υποβιβαστεί σε μια συνάθροιση απομονωμένων και ανταλλάξιμων εργατών και καταναλωτών, αντικειμένων εκμετάλλευσης και χειραγώγησης. Ο εκσυγχρονισμός εξισώνεται με την ομοιογενοποίηση. Εκπλήξεις δεν υπάρχουν: είναι ένας τυποποιημένος κόσμος που παράγει τυποποιημένα προϊόντα για όλο και πιο τυποποιημένους καταναλωτές, οι οποίοι συγχέουν την ελευθερία με την επιλογή μεταξύ λευκού ή ροζ χαρτιού τουαλέτας.

Οι αυθεντικές προσεγγίσεις στην ανάπτυξη πρέπει —από τη σκοπιά της κοινωνικής οικολογίας— να τονίζουν την ιδιαίτερη αναπτυξιακή προοπτική του κάθε πολιτισμού και να εξερευνούν κριτικά τις δυνατότητές του, ως ξεχωριστής οντότητας. Αυτό δεν αποτελεί έκκληση για ένα ακραίο σχετικισμό που δέχεται άκριτα κάθε πολιτισμό με τους δικούς του όρους. Πρόκειται μάλλον για την ανάγκη αναγνώρισης της εγγενούς πολυπλοκότητας και ανομοιοότητας των κοινωνικών συστημάτων και της εξέτασης του καθένα από αυτά σε σχέση με μια σειρά κριτηρίων. Τα κριτήρια αυτά εξάγονται από τον τρόπο που ερμηνεύουμε ορισμένες τάσεις, οι οποίες εντείνουν ακόμη περισσότερο την πολυπλοκότητα και την ποικιλία μέσα στη φυσική εξέλιξη.

Οι τάσεις αυτές περιλαμβάνουν ενότητα στην ποικιλία, μη-ιεραρχικές σχέσεις, αμοιβαιότητα, ομοιόσταση και συν-εξέλιξη. Πρόκειται για βασικές αρχές που θεωρούμε αναπόσπαστα τμήματα μιας αναπτυξιακής διαδικασίας προς την κατεύθυνση της οικολογικής κοινωνίας. Πρωταρχική γνώμη για την ανάπτυξη της κάθε κοινότητας πρέπει να έχει η ίδια η κοινότητα. Οι αποφάσεις που αφορούν την υιοθέτηση στοιχείων νεωτερικότητας πρέπει να προκύπτουν από μια εξαιρετικά ενσυνείδητη διαδικασία, μια διαδικασία που ζυγίζει όχι μόνο τα άμεσα οφέλη και τους κινδύ-

νους, αλλά και τις μακροπρόθεσμες πολιτιστικές επιπτώσεις της κάθε απόφασης. Οι οικολογικές αρχές που αναφέρθηκαν πιο πάνω, βοηθούν στη δημιουργία ενός ηθικού πλαισίου, που πρέπει να αποτελεί απαραίτητο συστατικό στοιχείο κάθε αυθεντικής προσέγγισης στην ανάπτυξη. Το πεδίο της ηθικής είναι εκείνο που θα επιτρέψει την υπέρβαση των λογιστικών μεθόδων που κυριαρχούν σήμερα στους περισσότερους διεθνείς οργανισμούς ανάπτυξης.

Η ηγεμονική θέση της καπιταλιστικής κουλτούρας υπονομεύει τις περισσότερες προσπάθειες για τη διατήρηση μιας συνειδητής και επιλεκτικής στάσης απέναντι στον εκσυγχρονισμό που παρουσιάζεται με τη μορφή «ή το παίρνεις όπως είναι ή δεν το παίρνεις καθόλου». Αν ένα έθνος αμφισβητήσει τη συνταγή τύπου ΔΝΤ για την αναδιάρθρωση της οικονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής, η παροχή πίστωσης και κεφαλαίων διακόπτεται. Με την κατάρρευση του κομμουνισμού και το τέλος του αντίπαλου δέους που κάποτε εκπροσωπούσε η Σοβιετική Ένωση, ακόμα και οι περιορισμένες επιλογές που είχαν κάποτε τα υπανάπτυκτα έθνη έχουν ελαττωθεί. Η δυνατότητα επέμβασης που έχει δώσει το αυξανόμενο διεθνές χρέος στη Διεθνή Τράπεζα και στο ΔΝΤ, έχει περιορίσει ουσιαστικά τη δυνατότητα για οποιαδήποτε δημιουργική προσέγγιση στην ανάπτυξη. Ενώ μερικές κοινότητες ίσως επιλέξουν την αναζήτηση εναλλακτικών μοντέλων ανάπτυξης, τα εθνικά κράτη του αναπτυσσόμενου κόσμου πρέπει να αποτίουν φόρο τιμής στη δεσποτεία της αγοράς και να χορεύουν στο ρυθμό του διεθνούς κεφαλαίου.

Ωστόσο, η εγγενής ένταση μεταξύ των δυνάμεων της αγοράς, που θέτουν σε κίνηση τον εκσυγχρονισμό, και της οικολογικής επιταγής να περιφρουρηθεί η βιολογική ακεραιότητα του πλανήτη, περιέχει τη δυνατότητα μιας δημιουργικής διεξόδου. Σε σημεία όπου η επίθεση του καπιταλισμού στο περιβάλλον βρίσκεται ακόμη στα αρχικά της στάδια, οι άνθρωποι έχουν την ευκαιρία να αναλύσουν κριτικά την εμπειρία του ανεπτυγμένου κόσμου, να διδαχθούν από την κληρονομιά μας της οικολογικής καταστροφής και να επιλέξουν συνειδητά να μην αντιγράψουν τα λάθη μας. Η αποφασιστική δυναμική εδώ είναι εκείνη που θα επιτρέψει στους ανθρώπους να αναπτύξουν την απαραίτητη αυτογνωσία για την επιτυχία μιας τέτοιας προσέγγισης. Όλο και περισσότερο, η πίεση για το άνοιγμα των αγορών και την ενσωμάτωσή τους στην παγκόσμια οικονομία παίρνει σχεδόν το χαρακτήρα θρησκευτικής σταυροφορίας. Η παγκόσμια αγορά έγινε το άγιο δισκοπότηρο της τρέχουσας δεκαετίας και το να αντισταθείς στη σταυροφορία για χάρη του σημαίνει ότι κινδυνεύεις να πάθεις ό,τι παθαίνουν οι άπιστοι: να διαμελιστείς ή να πεθάνεις. Όμως, και η υποταγή οδηγεί στο ίδιο ακριβώς αποτέλεσμα.

Η ανάπτυξη ως διαδικασία

Τα παραδοσιακά μοντέλα ανάπτυξης στοχεύουν στην εντατικοποίηση της παραγωγής, αυξάνοντας σημαντικά τον πλούτο αυτών που ελέγχουν την παραγωγή και

επιτρέποντας, θεωρητικά, να «διαχυθούν» τα ψίχουλα στις χαμηλότερες κλίμακες της κοινωνικής πυραμίδας. Ακόμη και αν, στην προσπάθεια για να αυξηθεί η παραγωγή, ο κόσμος πρέπει να θυσιάσει την ελευθερία του, την υγεία του ή το περιβάλλον, μια τέτοια θυσία δικαιολογείται όταν επιτυγχάνει στο στόχο της και καταλήγει σε αύξηση της παραγωγής και του ΑΕΠ.

Η κοινωνική οικολογία θεωρεί την ανάπτυξη ως διαδικασία και όχι απλώς σαν μέθοδο για την αύξηση της παραγωγής. Η πορεία της ανάπτυξης πρέπει να μετατραπεί σε μια διαδικασία που οδηγεί στην ενδυνάμωση των αποδυναμωμένων τμημάτων της κοινωνίας και σε υψηλότερο επίπεδο αυτο-συνείδησης των τμημάτων αυτών ως προς τη δυνατότητά τους να επαναπροσανατολίσουν την κατεύθυνση της ανάπτυξης. Η ίδια η ανάπτυξη πρέπει να ξαναορισθεί, ως η ενδυνάμωση των κοινοτήτων να καθορίζουν το ίδιο τους το μέλλον ελεύθερα, χωρίς τον καταναγκασμό του ΔΝΤ, της Διεθνούς Τράπεζας και των άλλων διεθνών αναπτυξιακών οργανισμών.

Όπως τόνισε ο Gunder Frank στη δεκαετία του '60, η καπιταλιστική ανάπτυξη υποθάλλει την εξάρτηση από την κυρίαρχη κουλτούρα των πλούσιων εθνών. Όσο αυτά προσδιορίζουν τους όρους κάτω από τους οποίους πραγματοποιείται η ανάπτυξη (ή δεν πραγματοποιείται), οι πιθανότητες για μια «διαδικασιακή» μορφή ανάπτυξης, που θα επέτρεπε στα έθνη του Τρίτου Κόσμου να απαλλαγούν από την εξάρτηση, είναι όντως πολύ λίγες.

Η τρέχουσα αναπτυξιακή πρακτική εστιάζει πρωταρχικά στην εξόρυξη πρώτων υλών, στη δημιουργία και εκμετάλλευση συνδικαλιστικά ανοργάνωτου και φτηνού εργατικού δυναμικού, καθώς και στην παραγωγή γεωργικών προϊόντων για εξαγωγή σε πιο εύπορα έθνη. Με άλλα λόγια, η προσέγγιση της ανάπτυξης που προσανατολίζεται στην αύξηση της παραγωγής έχει σχεδόν αποκλειστικό κίνητρο την παραγωγή καταναλωτικών αγαθών για τα πλούσια έθνη και τις άρχουσες ελίτ του Τρίτου Κόσμου. Αποτελεί ειρωνεία το γεγονός ότι, σε έθνη όπως το Μεξικό και η Γουατεμάλα, που είναι μεγάλοι εξαγωγείς αγροτικών προϊόντων, σημαντικά τμήματα του πληθυσμού εξακολουθούν να υποφέρουν από υποσιτισμό και πείνα.

Το μόνο που μπορεί να κάνει η επέκταση της διεθνοποίησης της παραγωγής και η ιδεολογία της ελεύθερης αγοράς των NAFTA και GATT είναι να εντείνει την εξαθλίωση των φτωχών. Μόνον τα έργα που αποφασίζουν οι ίδιοι οι κάτοικοι μιας περιοχής σε τοπικό επίπεδο θα βελτιώσουν την ποιότητα της ζωής τους. Τότε, οι προτεραιότητες της περιφερειακής και της εθνικής ανάπτυξης θα προκύπτουν μέσα από τον προσανατολισμό στις τοπικές ανάγκες. Η δυναμική αυτή διευκολύνεται από μια διαδικασία συνομοσπονδοποίησης, όπου τα συμφέροντα κάθε περιοχής εκπροσωπούνται σε περιφερειακό και εθνικό επίπεδο με τρόπο που να κάνει δυνατή μια συντονισμένη στρατηγική για την ανάπτυξη, η οποία οικοδομείται από τη βάση προς την κορυφή και αντανακλά τις επιθυμίες της μάζας του πληθυσμού και όχι εκείνες της ελίτ.

Ίσως η πιο ριζοσπαστική θέση προσέγγισης της κοινωνικής οικολογίας στο θέμα της ανάπτυξης είναι η από μέρους της απόρριψη της αγοράς ως βιώσιμου μηχανισμού για την ενεργοποίηση ή τη διευκόλυνση της ανάπτυξης. Στην ουσία, η αγορά βρίσκεται σε άμεση αντίθεση με τους στόχους της πραγματικής ανάπτυξης. Η αγορά απαιτεί προσήλωση σ' ένα μοντέλο που εξ ορισμού περιλαμβάνει νικητές και χαμένους, δημιουργεί εξάρτηση από εξωτερικές πηγές χρηματοδότησης, τεχνολογίας και τεχνογνωσίας, αποδυναμώνει τις τοπικές δυνάμεις προς όφελος απρόσωπων οικονομικών δυνάμεων και βιάζει τον ανθρωπισμό, ο οποίος θεμελιώνεται στην ποικιλία της ζωής των διαφόρων λαών και πολιτισμών και σε μια αυθεντικά οικουμενική ηθική στάση και πρακτική.

Χάρης Ναξάκης*

Βορράς-Νότος: το τεχνολογικό χάσμα διευρύνεται

Σύνοψη

Το άρθρο αυτό διαπραγματεύεται τη διεύρυνση του τεχνολογικού χάσματος μεταξύ Βορρά και Νότου. Ειδικότερα αναφέρεται στα χαρακτηριστικά και τα πλεονεκτήματα της τεχνολογικής αναδιάρθρωσης, που συντελείται σ' ένα περιβάλλον παγκοσμιοποίησης της παραγωγής και των αγορών, όπου κυριαρχεί ο τεχνολογικός ολοκληρωτισμός του Βορρά και η διαρκής περιθωριοποίηση του Νότου. Περιθωριοποίηση, που δεν είναι μόνο κοινωνικο-οικονομική αλλά και οικολογική. Τα οξυμένα όμως προβλήματα του Τρίτου Κόσμου μπορούν να αντιμετωπιστούν στη βάση των παραγωγικών, εθνικών και πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων κάθε χώρας, με στήριξη στην τοπική οικονομική αυτοδυναμία, χωρίς την αναπαραγωγή των καταστροφικών προτύπων εκβιομηχάνισης του αναπτυσσόμενου Βορρά.

Από τις αρχές της δεκαετίας του '70, στις αναπτυσσόμενες χώρες, συντελείται μια βαθιά αναδιάρθρωση της οικονομικής δομής με κύριο χαρακτηριστικό τους γρήγορους ρυθμούς καινοτόμου τεχνικής αλλαγής. Και ως καινοτόμο τεχνολογική αλλαγή θεωρούμε την εμφάνιση ριζικών μετασχηματισμών στο δίπολο επιστήμη¹-τεχνολογία, που οδηγούν σε επαναστατικοποίηση της οικονομικής δομής και ιδιαίτερα σε καινοτομίες μέσω παραγωγής, προϊόντων και διαδικασιών.

Η τεχνολογική πρόοδος αποτελείται από ένα σύνολο στοιχείων τυπικής (παρεχόμενης από τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς) και άτυπης γνώσης (εμπειρικής), από νέα παραγωγικά μέσα, οργανωτικές ικανότητες, μεθόδους, θεσμούς απαραίτητους για την ενθάρρυνση της καινοτομίας, κ.λπ.

* Ο Χάρης Ναξάκης είναι διδάκτορας Οικονομικών Επιστημών του Παν/μίου Μακεδονίας, εργάζεται ερευνητικά σε θέματα που αφορούν το χρόνο εργασίας, την οικονομική της ανάπτυξης και της τεχνολογίας και είναι συγγραφέας του βιβλίου, *Η «οικολογικοποίηση» της ανάπτυξης, προς ένα πράσινο καπιταλισμό*, Αθήνα, Εναλλακτικές Εκδόσεις 1993.

1. Να σημειώσουμε εδώ ότι όπως σωστά επισημαίνει ο Κ. Καστοριάδης «η επιστήμη αυτή καθ' αυτή είναι ανίκανη να ορίσει τα όρια ή τους σκοπούς της. Αν της ζητήσουμε τα πιο αποτελεσματικά και οικονομικά μέσα για να καταστρέψουμε τον γήινο πληθυσμό μπορεί να μας δώσει μια επιστημονική απάντηση, δεν έχει δηλαδή ως επιστήμη τίποτα να πει ως προς το καλό ή κακό χαρακτήρα ενός τέτοιου σχεδίου». Βλ. Κ. Καστοριάδης, *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*, 14/12/1993.

Χαρακτηριστικά και πλεονεκτήματα της τεχνολογίας

Τα κυριότερα στοιχεία της τεχνολογικής προόδου σήμερα είναι:

1. Η άμεση σύνδεση επιστήμης-τεχνολογίας και παραγωγής, η αυξανόμενη εισροή επιστημονοτεχνικών γνώσεων στην παραγωγική διαδικασία.
2. Η εξάρτηση της τεχνολογικής προόδου από τις επενδύσεις σε έρευνα και ανάπτυξη (E + A) των επιχειρήσεων και του κράτους. Στις επιχειρήσεις, ειδικότερα, η σύνδεση έρευνας και παραγωγικής διαδικασίας γίνεται είτε μέσω της εσωτερικοποίησης της έρευνας, με τη δημιουργία δίπλα στο τμήμα παραγωγής, μάρκετινγκ και εμπορίας, τμήματος έρευνας, είτε μέσω της προσφυγής των επιχειρήσεων σε εξωτερικές πηγές έρευνας (πανεπιστήμια, κρατικά ή ιδιωτικά κέντρα έρευνας, κ.λπ.)
3. Οι τεχνολογικές καινοτομίες χαρακτηρίζονται όλο και περισσότερο από αυξανόμενη πολυπλοκότητα και οδηγούν στην παραγωγή διαφοροποιημένων προϊόντων.
4. Η εμφάνιση τεχνολογικών καινοτομιών συνοδεύεται από την απαξίωση μεγάλων ποσοτήτων πάγιου κεφάλαιου, από την εξοικονόμηση εργασίας και μείωση του κόστους, αλλά και από την απαξίωση εργασιακών ικανοτήτων και τη δημιουργία νέων.
5. Ορισμένες καινοτομίες επιφέρουν ριζικές αλλαγές στη δομή ορισμένων κλάδων παραγωγής.
6. Ο μετασχηματισμός των τεχνολογικών δομών της οικονομίας και κατά συνέπεια των παραγόμενων προϊόντων οδηγεί αντίστοιχα και στο μετασχηματισμό των καταναλωτικών προτιμήσεων.
7. Οι καινοτομίες σε προϊόντα, διαδικασίες, μέσα παραγωγής, όλο και περισσότερο προκύπτουν ως αποτέλεσμα ενός μακροχρόνιου σχεδιασμού των επιχειρήσεων ή των κρατικών πολιτικών, παρά ως μια απάντηση στις μεταβολές των χαρακτηριστικών της αγοράς.
8. Οι νέες τεχνολογικές καινοτομίες επιτρέπουν τη μείωση της απόστασης ως συντελεστή κόστους, μεταβάλλοντας τη γεωγραφία της παραγωγής και οδηγώντας σε μια χωρική αναδιάρθρωση των παραγωγικών δραστηριοτήτων.

Οι τεχνολογικές καινοτομίες οδήγησαν από τις αρχές της δεκαετίας του '70 έως τις αρχές της δεκαετίας του '90 στο πρώτο τεχνολογικό κύμα: πληροφορική, ρομποτική, τηλεπικοινωνίες, βιοτεχνολογία, κ.λπ. Ήδη βρίσκεται σε εξέλιξη και το δεύτερο τεχνολογικό κύμα, που βελτιώνει την αποδοτικότητα των τεχνολογικών προϊόντων της πρώτης γενιάς, διαχέει τις καινοτομίες και καθιστά αποτελεσματική τη διαχείριση των επιχειρήσεων. Οι καινοτομίες αυτές είναι: πακέτα λογισμικού, έμπειρα συστήματα και αισθητήρες, τελεομοιοτυπία, ηλεκτρονικές κάρτες, αυτοματοποιημένη σχε-

δίαση, ηλεκτρονικό ταχυδρομείο, πολυμέσα, κ.λπ.

Τα κυριότερα πλεονεκτήματα της τεχνολογικής αναδιάρθρωσης είναι ότι βελτιώνουν την παραγωγικότητα της εργασίας, την ανταγωνιστικότητα των επιχειρήσεων και μειώνουν το κόστος παραγωγής, λόγω μείωσης του κόστους εργασίας. Η ζωντανή εργασία τείνει σε συνθήκες επιστημονικοποίησης της παραγωγής να διαδραματίζει δευτερεύοντα ρόλο — η παραγωγικότητα καθορίζεται κυρίως από την αντικειμενοποιημένη σε αυτοματισμούς εργασία, παρά από την παρούσα ζωντανή εργασία. Οι αυτόματες μηχανές ενσωματώνουν μεγάλες ποσότητες «νεκρής» εργασίας, γνώσης και πληροφορίας, και απαιτούν την παρέμβαση λίγων ωρών ζωντανής εργασίας για να λειτουργήσουν.

Η εισαγωγή τελικά των νέων τεχνολογιών στην παραγωγική δομή σε μακροοικονομικό επίπεδο επιφέρει μια οικονομία εργασίας, γιατί:

α. Η πληροφορική τεχνολογία δεν εκτοπίζει μόνο την απλή² και επαναληπτική εργασία αλλά και εργασίες που περιέχουν σύνθετα επίπεδα γνώσης.

β. Ο τριτογενής τομέας, λόγω της χαμηλής παραγωγικότητάς του, πολλαπλασιάζει το ρυθμό εισαγωγής των νέων τεχνολογιών, αδυνατώντας έτσι να αποτελέσει διέξοδο για μαζική δημιουργία νέων θέσεων εργασίας.

γ. Οι νέες βιομηχανίες, που δημιουργούνται στον τομέα παραγωγής μέσω παραγωγής (ρομπότ, Η/Υ, κ.λπ.), αδυνατούν να ισοσκελίσουν τις χαμένες θέσεις εργασίας των άλλων τομέων, στο βαθμό που είναι οι πρώτες που αυτοματοποιούν την παραγωγή τους.

Κάθε νέα τελικά επένδυση σήμερα, που συνήθως αφορά εισαγωγή νέων τεχνολογιών στην παραγωγή, αντί να δημιουργεί μια πρόσθετη θέση εργασίας καταργεί τουλάχιστον μία, αποδυναμώνοντας έτσι το γνωστό μακροοικονομικό επιχείρημα ότι ο κύκλος της τεχνολογικής αναδιάρθρωσης θα κλείσει, όπως και στο παρελθόν, με τη δημιουργία περισσότερων θέσεων εργασίας απ' αυτές που καταργήθηκαν στην πρώτη φάση του κύκλου. Σε όλες τις καπιταλιστικές χώρες της Ευρώπης ο παραγόμενος πλούτος³ έχει σχεδόν τετραπλασιαστεί τα τελευταία 40 χρόνια, χωρίς όμως να απαιτούνται για την παραγωγή του τετραπλάσιες ώρες εργασίας.

Το πλανητικό κεφάλαιο

Οι τεχνολογικές όμως μεταλλαγές που συντελούνται σήμερα γίνονται σ' ένα διεθνοποιημένο περιβάλλον το οποίο επηρεάζουν και από το οποίο επηρεάζονται.

2. Μ. Κοριά, *Ο εργάτης και το χρονόμετρο*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, 1986, Αθήνα, σελ. 105.

3. Α. Gorz, *Πώς γεννιέται μια νέα τάξη υπηρετών*, ελληνική έκδοση του *Maniere de voir*, τ. 3, 1994, σελ. 48.

Βασικά στοιχεία σήμερα της παγκοσμιοποίησης της παραγωγής και των αγορών είναι:

α. Την περίοδο 1980-1988 η σχέση μεταξύ εξαγωγών και παραγωγής⁴ έφτασε στο υψηλότερο σημείο: 1,6: 1,0 έναντι 1,4: 1,0 στην περίοδο 1960/1970 και 1,25: 1,0 στην περίοδο 1970/1980.

β. Οι αγορές συναλλάγματος είναι σήμερα (σε ετήσια βάση) κατά 70 φορές μεγαλύτερες από την αγορά του διεθνούς εμπορίου, ενώ οι τοποθετήσεις⁵ σε τίτλους (ομολογίες, κ.λπ.) από 118 δισ. δολ. το 1980 έφτασαν στις 446 δισ. δολ. το 1989.

γ. Οι πολυεθνικές επιχειρήσεις ελέγχουν το μεγαλύτερο μέρος της βιομηχανικής έρευνας. Στην Αμερική⁶ οι πρώτες είκοσι μεγάλες επιχειρήσεις ελέγχουν το 70% του συνόλου των δαπανών E + A.

δ. Οι 500 μεγαλύτερες σήμερα πολυεθνικές ελέγχουν⁷ το 70% του παγκόσμιου εμπορίου και το 80% των παγκόσμιων επενδύσεων.

ε. Το 1988 οι 100 μεγαλύτερες διεθνείς πολυεθνικές τράπεζες έχουν ένα δίκτυο 5.000 καταστημάτων.

ζ. Στις 350 μεγαλύτερες επιχειρήσεις στον τομέα των υπηρεσιών, οι 310 είναι πολυεθνικές και μόνο οι 41 δραστηριοποιούνται στην εθνική αγορά.

η. Οι αμερικάνικες⁸ πολυεθνικές ελέγχουν σήμερα το 65% της παγκόσμιας αγοράς σε προγράμματα (software), τα 2/3 των καταχωρημένων πληροφοριών σε τράπεζες δεδομένων και τα 2/3 της παγκόσμιας ροής πληροφοριών με τη μορφή ειδήσεων και πολιτιστικών προϊόντων.

Η διεθνοποίηση όμως της παραγωγής και των αγορών αναδιάρθρωσε τον παγκόσμιο καταμερισμό της εργασίας και επέφερε τις ακόλουθες αλλαγές:

1. Αποδυνάμωση του εθνικού κράτους, των προστατευτικών μηχανισμών του κεϋνσιανού υποδείγματος. Οι κλάδοι παραγωγής που στήριζαν το συγκριτικό τους πλεονέκτημα στην κρατική προστασία, στις επιδοτήσεις και τους δασμούς, δέχονται πλέον ισχυρές αποσταθεροποιητικές πιέσεις. Η οικονομική παγκοσμιοποίηση οδηγεί τις προστατευτικές κρατικές πολιτικές σε περιθωριοποίηση, οδηγεί σε εξωστρέφεια τα παραγωγικά συστήματα και αναδύκνυει σε προνομιούχους πρω-

4. Χ. Περράκης, Διαδικασίες διεθνοποίησης της παραγωγής και του Κεφαλαίου, *Οικονομικό Δελτίο της Εμπορικής Τράπεζας*, Οκτ. 1991. Αθήνα, σελ. 15.

5. Χ. Περράκης, ό.π.π.

6. Οι επιστήμες σήμερα (συλλογή άρθρων), Ροές 1987, Αθήνα, σελ. 180.

7. Τ. Φωτόπουλος, *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*, 10 Δεκεμβρίου 1992.

8. Η. Ι. Schiller, *Information and information flows, the underpinnings of transactional capitalism*, Mosco and Masko, 1984.

ταγωνιστές τις πολυεθνικές επιχειρήσεις. Η τάση αποδυνάμωσης του εθνικού κράτους δεν οδηγεί βέβαια σ' ένα απόλυτο θρίαμβο των νόμων της αγοράς στο βαθμό που συνεχίζουν να υφίστανται παρεμβατικές πολιτικές και καταναγκασμοί, σε διεθνές τώρα επίπεδο, όπως είναι η Παγκόσμια Τράπεζα, το ΔΝΤ, το Διευθυντήριο των Επτά, η ΕΟΚ, κ.λπ.

2. Η παραγωγή παγκοσμιοποιείται και τα προϊόντα παράγονται σε διαφορετικές χωρικές ενότητες, αλλά ολοκληρώνονται στον παγκόσμιο χώρο, ενώ τα ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα είναι συνδεδεμένα⁹ με την επιχείρηση και λιγότερο με τη χώρα εγκατάστασής της. Οι μεγάλες επιχειρήσεις προχωρούν σήμερα σε μια αποκεντρωτική κίνηση στον εθνικό ή στον παγκόσμιο χώρο, διασπώντας την παραγωγή τους σε μικρότερα εργοστάσια και διαχέοντάς τα στο χώρο, τα οποία συνεργάζονται μ' ένα δίκτυο μικρομεσαίων επιχειρήσεων ή υπεργολάβων. Η παγκοσμιοποίηση της παραγωγής ενισχύεται περισσότερο μέσω της δημιουργίας διεπιχειρησιακών συμφωνιών (κοινά ερευνητικά προγράμματα, κοινά δίκτυα, συμπαραγωγή προϊόντων, κ.λπ.).

Οι επιχειρήσεις συγκροτούν τα ανταγωνιστικά τους πλεονεκτήματα σε παγκόσμιο επίπεδο, αφού προηγούμενα συνεργάζονται με τοπικούς πόρους (υποδομές, εργατικό δυναμικό, κ.λπ.).

3. Η παγκοσμιοποίηση της παραγωγής οδηγεί σε μια διεθνοποίηση της ζήτησης και των καταναλωτικών προτύπων, σε μια αυξανόμενη διαφοροποίηση των παραγόμενων προϊόντων, έτσι ώστε να ανταποκριθούν στη διαφοροποιημένη και κυμαινόμενη ζήτηση των διαφόρων χωρών.

Οι επιχειρήσεις αποκτούν τη δυνατότητα πρόσβασης στη διαφοροποιημένη διεθνή ζήτηση αγαθών μέσω της νέας τεχνολογίας. Η Benetton¹⁰ για παράδειγμα κατασκευάζει τα έτοιμα ενδύματα χωρίς χρώμα σε μαζική κλίμακα και τα βάφει ανάλογα με τις τροποποιήσεις της ζήτησης, τις οποίες γνωρίζει μέσω ενός παγκόσμιου δικτύου Η/Υ.

4. Η διεθνοποίηση της παραγωγής εξαρτάται όλο και περισσότερο από τις τεχνολογικές δομές¹¹, που περιλαμβάνουν τον πόλο της επιστήμης (ερευνητικά κέντρα), τον πόλο της τεχνολογίας (βιομηχανίες παραγωγής νέων τεχνολογικών μέσων), τον πόλο των υπηρεσιών (παροχή υπηρεσιών μάρκετινγκ, μάνατζμεντ, επιμόρφωσης, πολιτιστικών προϊόντων, παραγωγής σχεδίου), που είναι άμεσα συνδεδεμένος με τα δίκτυα μεταφοράς και επικοινωνίας.

9. Τ. Γιαννίσης, Η παγκοσμιοποίηση των αγορών και οι επιπτώσεις στην τεχνολογική οργάνωση της ελληνικής οικονομίας, Συμπόσιο Πολυτεχνείου Κρήτης (Πρακτικά), 1992.

10. R. Murray, Για τον μεταφορντισμό, Κ. Επιθεώρηση, τ. 6, 1990, σελ. 30.

11. Δ. Δενιόζος, Παγκοσμιοποίηση των αγορών και ενδογενής τεχνολογική ανάπτυξη, Συμπόσιο Πολυτεχνείου Κρήτης (Πρακτικά), 1992.

Ο Νότος περιθωριοποιείται

Η παγκοσμιοποίηση όμως της παραγωγής δεν οδήγησε στο φαινόμενο της διάχυσης, σύμφωνα με το οποίο οι πρόοδοι του Βορρά στο οικονομικό και τεχνολογικό τομέα εξαπλώνονται στο Νότο, όπως διακήρυτταν οι υπέρμαχοι της οικονομίας της αγοράς, φιλελεύθεροι και σοσιαλδημοκράτες. Αντίθετα η παγκοσμιοποίηση μεγάλωσε το χάσμα ανάμεσα στο Βορρά και το Νότο.

Το 1990 για παράδειγμα ο Τρίτος Κόσμος κατείχε¹² το ίδιο ποσοστό του παγκόσμιου εμπορίου με το 1963, ποσοστό που μειώνεται κατά πολύ αν αφαιρεθούν οι χώρες του ΟΠΕΚ και οι δυναμικές χώρες της Ν.Α. Ασίας, που έχουν τόσες εξαγωγές όσο τα 3,5 δις των μη πετρελαιοπαραγωγών χωρών.

Το 1990 επίσης πέντε μόνο χώρες (ΗΠΑ, Ιαπωνία, Γερμανία, Αγγλία, Γαλλία) κάλυπταν πάνω από το 80% των παγκόσμιων δαπανών σε E + A και την ίδια στιγμή ο Βορράς συγκεντρώνει το 75% της παγκόσμιας παραγωγής και του εισοδήματος, ενώ ο Νότος με το 70% του παγκόσμιου πληθυσμού συγκεντρώνει μόλις το 15% της παγκόσμιας παραγωγής και του εισοδήματος. Δραματική επίσης είναι η κατάσταση, με το πρόβλημα του χρέους, των χωρών του Τρίτου Κόσμου, που έφτασε το 1990, σύμφωνα με την Παγκόσμια Τράπεζα¹³, στα 1.189 δις. δολ. και για το σύνολο των χωρών του Τρίτου Κόσμου η εξυπηρέτηση του χρέους κάλυπτε το 1989 το 27,5% των εξαγωγών αγαθών και υπηρεσιών. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα της Αλγερίας που η εξυπηρέτηση των μακροπρόθεσμων δανείων έφτανε το 1988 στο 77% των εξαγωγών αγαθών και υπηρεσιών.

Χαρακτηριστικό επίσης της δύσκολης θέσης στην οποία έχει περιέλθει ο Τρίτος Κόσμος είναι ότι οι 102 φτωχότερες χώρες του κόσμου, ενώ το 1980 η αγορά των εμπορευμάτων τους αντιπροσώπευε το 7% των παγκόσμιων εξαγωγών και το 9% των εισαγωγών, το 1990 τα ποσοστά έπεσαν στο 1,4% και 4,9% αντίστοιχα. Ταυτόχρονα η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας αναδुकνύει και μια άλλη επώδυνη για τον Τρίτο Κόσμο διάσταση. Την τάση για αύξηση των ανταλλαγών μεταξύ Βορρά-Βορρά και μείωση των ανταλλαγών Βορρά-Νότου. Το μερίδιο για παράδειγμα των παγκόσμιων ανταλλαγών στις οποίες έλαβε μέρος η Αφρική από το 14,1% του παγκόσμιου εμπορίου το 1970 έπεσε στο 9,9 το 1990, της Λατινικής Αμερικής από 7,8 έπεσε στο 6,1%, τη στιγμή που οι ανταλλαγές μεταξύ Ευρώπης, Ιαπωνίας και Αμερικής αντιπροσωπεύουν το 73,6% του παγκόσμιου εμπορίου.

Ο τεχνολογικός ολοκληρωτισμός του Βορρά

Η παγκοσμιοποίηση όμως της παραγωγής ασκεί σημαντικές πιέσεις στην ενδογενή τεχνολογία και αυξάνει το χάσμα Βορρά-Νότου. Οι αναπτυγμένες

12. A. Zantman, *Le Tiers Monde*, Paris, Hatier 1990.

13. Διεθνής Τράπεζα, *World Debt Tables*, 1989-1990, τομ. 1, σελ. 11.

χώρες, που είναι συνδεδεμένες με τα συμφέροντα των πολυεθνικών, οι οποίες καθορίζουν την παραγωγή έρευνας, καινοτομίας και των νέων τεχνολογικών συστημάτων, έχουν μεγαλύτερες δυνατότητες ενδογενοποίησης της τεχνολογίας σ' ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον. Αντίθετα ο Νότος περιορίζεται στην εισαγωγή της τεχνογνωσίας και της καινοτομίας μέσω της αγοράς ξένης τεχνολογίας ή της προσέλκυσης ξένων επενδύσεων, αλλά αδυνατεί να παράγει τεχνογνωσία. Πολλές φορές μάλιστα, με λίγες εξαιρέσεις (Κορέα, Ταϊβάν, Σιγκαπούρη, κ.λπ.), οι χώρες του Τρίτου Κόσμου αδυνατούν να αφομοιώσουν την εισαγώγιμη τεχνολογία, στο βαθμό που αυτό απαιτεί την ύπαρξη ενός ενδογενούς επιστημονικού δυναμικού ικανού να προσαρμόσει την τεχνολογία στις εθνικές κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες.

Η διεύρυνση σήμερα του τεχνολογικού χάσματος μεταξύ Βορρά-Νότου απορρέει από την παγκοσμιοποίηση της παραγωγής, των αγορών και της τεχνολογίας και την ενίσχυση του παγκόσμιου τεχνολογικού μονοπωλίου από τις πολυεθνικές επιχειρήσεις, οι οποίες ελέγχουν τους μηχανισμούς παραγωγής και ροής της τεχνολογίας.

Έτσι ένας μικρός αριθμός χωρών και επιχειρήσεων ελέγχει τις τεχνολογικές εξελίξεις, αποκτώντας έτσι ανταγωνιστικά πλεονεκτήματα, με πρόσβαση σε δυναμικές αγορές. Ταυτόχρονα οι τεχνολογικά προηγμένες χώρες εντείνουν τις πιέσεις, στις οικονομικά ασθενέστερες, για να μειώσουν τα μέτρα προστατευτισμού των αγορών τους, τη στιγμή που οι ίδιες προστατεύουν την εγχώρια παραγωγή τους και ιδιαίτερα αυτή στους τομείς εντάσεως τεχνολογίας και γνώσης.

Η τεχνολογική όμως κυριαρχία του αναπτυγμένου Βορρά και των πολυεθνικών επιχειρήσεων έχει και μια άλλη διάσταση. Πρόκειται για το μοντέλο των τεχνοπόλεων, για την προγραμματισμένη ανάπτυξη περιφερειακών πόλων, που ενισχύονται¹⁴ από κράτος (αναπτυξιακά κίνητρα, υποδομή) και όπου συνυπάρχουν κέντρα έρευνας, πανεπιστήμια, συμπλέγματα βιομηχανιών υψηλής τεχνολογίας, κ.λπ.

Στη Δυτική Ευρώπη και σε ολόκληρο τον αναπτυγμένο Βορρά, για παράδειγμα, αναπτύσσονται πόλεις-περιφέρειες που σ' αυτές συγκεντρώνονται πλούτος, υψηλή τεχνολογία, οι βιομηχανίες αιχμής και κατέχουν κυρίαρχη κοινωνικο-οικονομική θέση και πολιτική δύναμη. Σ' αυτές τις πόλεις-περιφέρειες συγκεντρώνονται τα κέντρα λήψης αποφάσεων των πολυεθνικών επιχειρήσεων, ο σχεδιασμός της παραγωγής και με τη βοήθεια της νέας τεχνολογίας οι τεχνοπόλεις συνδέονται μεταξύ τους, αλλά και με τις υπερεθνικές επιχειρήσεις. Δημιουργείται έτσι ένας υπεραναπτυγμένος Βορράς μέσα στο Βορρά, δίκτυα υπεράνω των εθνικών κρατών.

Χαρακτηριστικά παραδείγματα πόλεων-περιφερειών είναι η Οζάκα στην Ιαπωνία, η Καλιφόρνια στην Αμερική, η Λυών στην Γαλλία, η Ρουρ στη Γερμανία, η Λομβαρδία στην Ιταλία, όπως επίσης Σιγκαπούρη, Τορόντο, Ζυρίχη, κ.λπ.

14. M. Dunford, Ενδογενής ανάπτυξη, αναπτυξιακό κράτος και παγκόσμιες αγορές, Τόπος, τ. 2, Αθήνα, 1991.

Στην Ευρώπη ειδικότερα στις περιφέρειες του Λονδίνου, Ρουρ, Παρισίου, Άμστερνταμ, Φραγκφούρτης, Μονάχου, Λυών, Γκρενόμπλ, Μιλάνου, Τορίνου, συγκεντρώνονται, σύμφωνα με την έκθεση του ευρωπαϊκού προγράμματος FAST, τα 2/3 των δημόσιων δαπανών για έρευνα σε κοινοτικό και εθνικό επίπεδο και το 90% των ευρωπαϊκών προγραμμάτων που αφορούν την τεχνητή νοημοσύνη, τη βιοτεχνολογία, την πληροφορική και αεροναυπηγική. Σ' αυτές τις πόλεις βρίσκονται επίσης οι έδρες των 500 μεγαλύτερων ευρωπαϊκών επιχειρήσεων και σε τρεις μόλις υπερεθνικές πόλεις (Νέα Υόρκη, Λονδίνο, Τόκιο) συγκεντρώνονται¹⁵ οι έδρες του 80% των μεγαλύτερων βιομηχανικών εταιρειών και γίνονται τα 2/3 των οικονομικών συναλλαγών του πλανήτη.

Και όλα αυτά συμβαίνουν τη στιγμή που η παγκόσμια φτώχεια τείνει να γίνει δομικό φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, το 40% των ανθρώπων στον κόσμο επιβιώνουν¹⁶ με το 3,3% του παγκόσμιου εισοδήματος, οι παραγκουπόλεις συνεχώς αυξάνονται στον Τρίτο Κόσμο, ενώ μόνο για να σταθεροποιηθεί η ανεργία στον Τρίτο Κόσμο πρέπει να δημιουργηθούν ένα δισεκατομμύριο νέες θέσεις εργασίας.

Η νέα τεχνολογία τελικά όχι μόνο δεν οδηγεί στο παγκόσμιο χωριό, όπου θα κυριαρχεί η επικοινωνία, η δημιουργική γνώση και εργασία και ο κάθε πολίτης θα έχει πρόσβαση στα νέα ποιοτικά αγαθά και υπηρεσίες, αλλά αντίθετα οδηγεί σ' ένα δυαδικό αρχιπέλαγος υπεραναπτυγμένων χωρών και πόλεων-περιφερειών από τη μια και σε ένα υποβαθμισμένο Νότο¹⁷ από την άλλη. Η ανάπτυξη του Βορρά παράγει ένδεια στο Νότο¹⁸ και πολλές φορές και στον ίδιο το Βορρά.

15. Saskia Sassen, *The Global City: New York, London, Tokyo*, Princenton University Press, 1991.

16. Rapport Mondial sur le developpement humain, PNUD, *Economica*, Paris, 1992.

17. Η τεχνολογική επανάσταση οδηγεί επίσης στη χωρική εγκατάλειψη μιας σειράς δραστηριοτήτων που ήταν εγκατεστημένες στις χώρες του Τρίτου Κόσμου. Πολλές εργασίες συναρμολόγησης των πολυεθνικών επιχειρήσεων γινόταν με κερδοφόρο τρόπο στις χώρες αυτές, λόγω του χαμηλού εργατικού κόστους. Το συγκριτικό όμως αυτό «πλεονέκτημα» των χωρών εκτοπίζεται από τις επιδόσεις της αυτοματοποίησης (αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας, εκτόπιση της ζωντανής εργασίας και συνακόλουθα μείωση του κόστους).

Ταυτόχρονα η αύξηση της ανεργίας, της μερικής απασχόλησης και των μεταναστών στις αναπτυγμένες χώρες, διευκολύνει τη χρήση φθηνού εργατικού δυναμικού όταν χρειαστεί. Το γεγονός αυτό οδηγεί στην επαναφορά ορισμένων πολυεθνικών επιχειρήσεων στις περιφέρειες των χωρών του ΟΟΣΑ και στην εξανέμιση των πλεονεκτημάτων κόστους σε μια σειρά κλάδους στις χώρες του Τρίτου Κόσμου (κλωστοϋφαντουργία, ένδυση, υπόδηση, προϊόντα δέρματος, εργασίες συναρμολόγησης, καταναλωτικά ηλεκτρονικά, κ.λπ.).

18. Η επιβολή ενός μοντέλου ανάπτυξης από τον αναπτυγμένο κόσμο στις χώρες του Τρίτου Κόσμου τις οδήγησε στην αποδιάρθρωση και την αποσύνθεση. Η εισοδος για παράδειγμα νέων καλλιεργειών και μεθόδων παραγωγής, που δεν είναι προσαρμοσμένες στα εδάφη και την τεχνολογική παράδοση των λαών του Τρίτου Κόσμου, οδηγεί στην καταστροφή των εδαφών και σε περιθωριοποίηση μεγάλων τμημάτων των αγροτικών πληθυσμών.

Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα των βαριών τρακτέρ που εισάγονται στην Αφρική από τη

Η επιβολή από τις αναπτυγμένες σήμερα χώρες ενός νεοφιλελεύθερου μοντέλου για την ανάπτυξη του Νότου (αλλά και του Βορρά), επιλογή που επιβεβαιώθηκε στις διαπραγματεύσεις για την ΓΚΑΤΤ, έχει ως στόχο οι τεχνολογικά ηγέτιδες χώρες και επιχειρήσεις να μετατρέψουν τον πλανήτη σε μια παγκόσμια δεξαμενή εξαγωγής κερδών. Η στρατηγική αυτή προϋποθέτει να αποδυναμωθεί η δυνατότητα εθνικού και αναπτυξιακού ελέγχου των κυβερνήσεων των χωρών του Τρίτου Κόσμου στους εθνικούς παραγωγικούς τους πόρους, να μετατραπούν δηλαδή οι χώρες του Νότου σε απλούς καταναλωτές προϊόντων, τεχνογνωσίας¹⁹ και σε πηγή φτηνών πρώτων υλών και εργατικού δυναμικού.

Την ίδια στιγμή βέβαια που οι τεχνολογικά προηγμένες χώρες εντείνουν τις πιέσεις στις οικονομικά ασθενέστερες για να μειώσουν τα μέτρα προστατευτισμού των αγορών τους και να ανοίξουν έτσι τις διόδους για τα προϊόντα τους, ενώ οι ίδιες προστατεύουν την εγχώρια παραγωγή τους (κρατική χρηματοδότηση της έρευνας — κρατικές προμήθειες, κ.λπ.) και ιδιαίτερα αυτή που συνδέεται με τους κλάδους αιχμής, δημιουργώντας φραγμούς εισόδου στην εγχώρια αγορά σε ξένες επενδύσεις και προϊόντα.

Ταυτόχρονα όμως η ανισότητα Βορρά-Νότου δεν είναι μόνο κοινωνικο-οικονομική αλλά και οικολογική. Ο αναπτυγμένος σήμερα Βορράς, μπροστά στο μέγεθος της περιβαλλοντικής καταστροφής, προχωρεί σε μια σταδιακή οικολογικοποίηση²⁰ της ανάπτυξης (πράσινοι φόροι, ήπιες μορφές ενέργειας, μείωση εκπομπών άνθρακα, κ.λπ.). Η οικολογική βέβαια αυτή μεταρρύθμιση δε παύει να αποτελεί μια διαδικασία κεφαλαιοκρατικής συσσώρευσης, εμπορευματοποίησης της φύσης, ορθολογικο-

Βόρεια Ευρώπη, τα οποία κατεστρέφουν τα λεπτά και ασθενή εδάφη της Αφρικής και οδηγούν στην ανεργία εκατομμύρια αγρότες που απασχολούνται στη γεωργία με παραδοσιακές μεθόδους. Η καπιταλιστικοποίηση τελικά των μεθόδων παραγωγής που επέβαλε ο Βορράς στον Τρίτο Κόσμο, η μονοκαλλιέργεια για παράδειγμα εξαγωγικών προϊόντων (κακάο, καφές, μπανάνες), ως πηγή συναλλάγματος για την αγορά των δυτικών βιομηχανικών και καταναλωτικών προϊόντων, οδήγησε στην αποδάσωση και αποσάθρωση του εδάφους και κατ' επέκταση στη φτώχεια του Τρίτου Κόσμου. Βλέπε περισσότερα στο Μ. Μοδινός, *Μύθοι ανάπτυξης στους τροπικούς*, Στοχαστής, 1986, Αθήνα.

19. Οι πολυεθνικές επιχειρήσεις, εκμεταλλευόμενες την έλλειψη τεχνολογικών γνώσεων των χωρών του Τρίτου Κόσμου, επεκτείνουν την ατομική ιδιοκτησία τους στους φυτογενετικούς πόρους, που είναι η βάση για τη δημιουργία καινούργιων ποικιλιών (υβρίδια), φαρμάκων, κ.λπ. Μέσω της χορήγησης διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας, υπογραφής ληστρικών συμβάσεων με τις κυβερνήσεις χωρών του Τρίτου Κόσμου ή με την καταχώριση των γονιδίων σε τράπεζες γονιδίων, οι πολυεθνικές προσπαθούν να ελέγξουν τους άγριους φυτικούς και ζωϊκούς πόρους.
20. Σύμφωνα με τους τεχνοκράτες οικολόγους ο έλεγχος της εξάντλησης των φυσικών πόρων είναι δυνατόν να γίνει μέσω του μηχανισμού προσφοράς-ζήτησης, ο οποίος θα οδηγήσει σε αύξηση της τιμής εκείνων των πόρων που εξαντλούνται και θα επιταχύνει την υποκατάστασή τους μέσω τεχνολογικών καινοτομιών. Η οικονομία όμως της ανάπτυξης δεν είναι συμβατή με την οικολογία των φυσικών πόρων. Η λογική της μεγιστοποίησης του κέρδους ενδιαφέρεται για την αποδοτικότητα σήμερα και αδιαφορεί για το αύριο, την ανάγκη αναπαραγωγής των φυσικών συνθηκών διαβίωσης του ανθρώπου και της φύσης, τη στιγμή μάλιστα που πολλές φορές η καταστροφή της φύσης είναι μη αντιστρέψιμη.

ποίησης και εμπορευματοποίησης των ρυθμών καταστροφής της φύσης, πεδίο για νέες επενδύσεις και κέρδη.

Η προσπάθεια όμως των αναπτυγμένων χωρών να περιορίσουν τα σπάταλα ενεργειακά τους πρότυπα, να περιορίσουν τις ακρότητες του μοντέλου εκβιομηχάνισής τους, χωρίς όμως να καταστρέψουν το ήδη επενδυμένο κεφάλαιο, συντελείται εις βάρος της περιβαλλοντικής καταστροφής του Τρίτου Κόσμου.

Η οικολογικοποίηση σήμερα του Βορρά προϋποθέτει την απόρριψη των τοξικών αποβλήτων στο Νότο ή τη μετεγκατάσταση εκεί των ρυπογόνων βιομηχανιών. Ταυτόχρονα η κατάσταση επιδεινώνεται γιατί στον Τρίτο Κόσμο η δυναμική του δημογραφικού²¹ παράγοντα οξύνει την ανεργία, οι διαθέσιμοι πόροι για την αντιστάθμιση των ζημιών της «ανάπτυξης» είναι ελάχιστοι και το κόστος για την εξυπηρέτηση του χρέους αυξάνεται.

Το γεγονός αυτό (χρέος) εξαναγκάζει σε μια πολιτική εντατικοποίησης των εξαγωγών, γεγονός που οδηγεί σε μεγάλης κλίμακας καταστρεπτικά για το περιβάλλον έργα (γεωργικά, ενεργειακά, βιομηχανικά), με σκοπό την εισροή συναλλάγματος για την εξυπηρέτηση του χρέους.

Η οικολογικοποίηση όμως του Βορρά, έστω και εις βάρος του Νότου, έχει ένα όριο και αυτό είναι η κερδοφορία του κεφαλαίου. Πρόκειται δηλαδή για μία «νόθα» οικολογική μεταρρύθμιση για την αναζήτηση του βέλτιστου ρυθμού καταστροφής της φύσης.

Να σημειώσουμε εδώ ότι η νέα τεχνολογία θα μπορούσε, κάτω από δεδομένους κοινωνικο-οικονομικούς συσχετισμούς, να έχει εναλλακτικές χρήσεις. Οι χώρες του Νότου, ανεξάρτητα από το αν πέρασαν από το φορντιστικό στάδιο ανάπτυξης (μαζική παραγωγή), είναι δυνατόν να στηρίξουν την οικονομική τους ανάπτυξη και την ανταγωνιστικότητά τους στην παραγωγή μικρής κλίμακας διαμέσου των αυτοματοποιημένων συστημάτων, των ευέλικτων μηχανών πολλαπλής χρήσης. Τα ευέλικτα συστήματα παραγωγής δίνουν τη δυνατότητα να παράγονται μικρές ποσότητες διαφοροποιημένων προϊόντων και σε συνδυασμό με τα δίκτυα πληροφοριών, επιτρέπουν την υλοποίηση μιας «αναπτυξιακής» πολιτικής που να στηρίζεται στο τοπικό²² περιβάλλον και στο ενδογενές δυναμικό του.

21. Η πληθυσμιακή έκρηξη στον Τρίτο Κόσμο οδηγεί σε: 1) αύξηση του ρυθμού εξάντλησης των αποθεμάτων των φυσικών πόρων, 2) αύξηση της βιομηχανικής παραγωγής για να ικανοποιηθούν οι ανάγκες διατροφής, 3) καταστροφή των δασών, λόγω αύξησης της ζήτησης αγροτικής και κτηνοτροφικής γης και της χρήσης του ξύλου για καύσιμα, 4) κ.λπ.

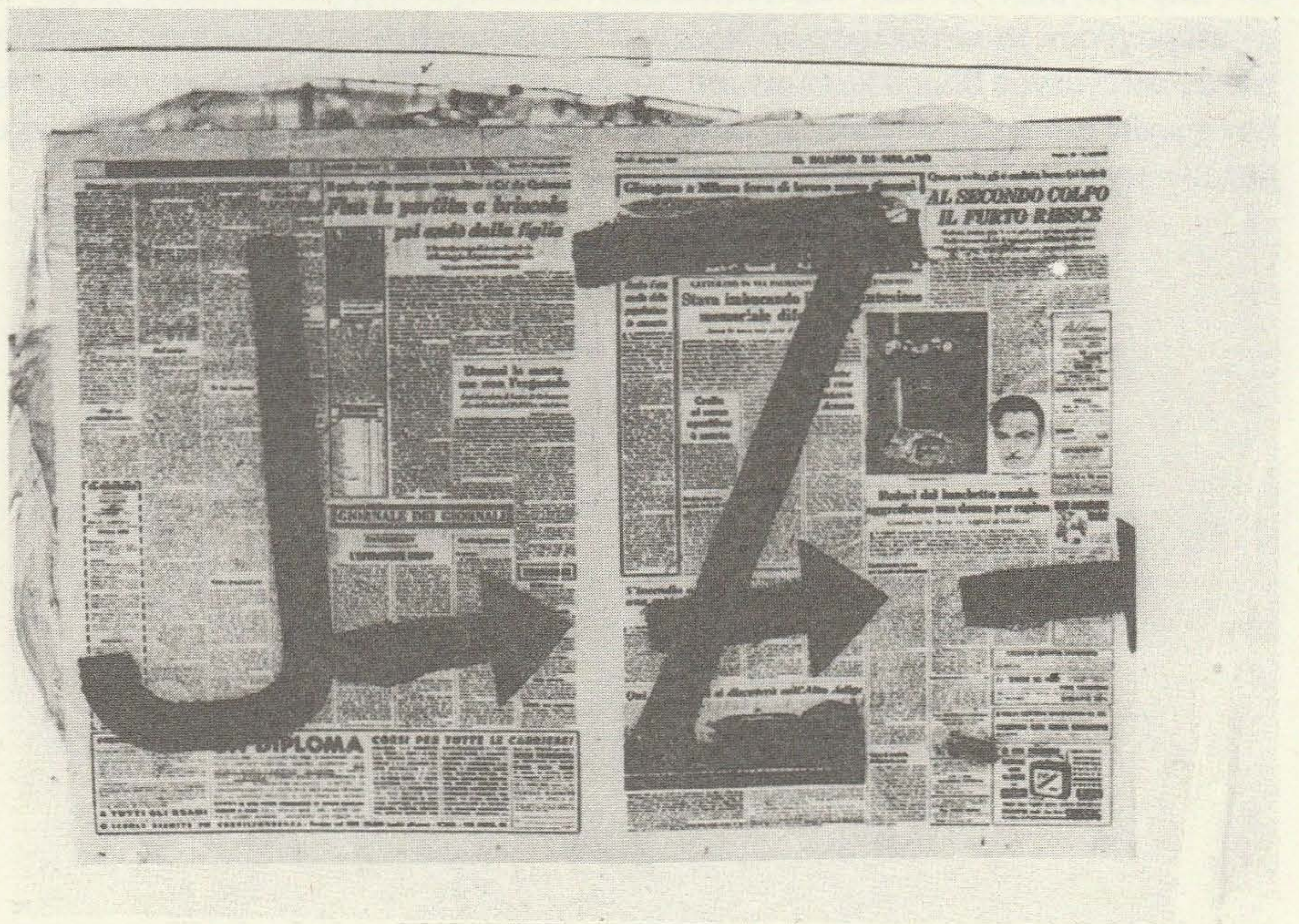
22. Η τοπική οικονομική αυτοδυναμία βεβαίως είναι καθολικός στόχος για ένα εναλλακτικό μοντέλο ανάπτυξης και προϋποθέτει τη δημιουργία αυτοδιαχειριζόμενων επιχειρήσεων, θεσμική κατοχύρωση της κοινοτικής αυτοδυναμίας, αποκέντρωση υπηρεσιών (π.χ. χρηματοπιστωτικό σύστημα, μεταφορές κ.λπ.), μηχανισμούς διασυνδέσεων του μικροεπιπέδου (κοινοτήτων) με το μακροεπίπεδο (περιφερειών), άμεσες διαδικασίες λήψης αποφάσεων και όχι έμμεσες, παραγωγή με στόχο την οικο-

Ταυτόχρονα η διεπιχειρησιακή συνεργασία, η συγκρότηση δικτύων μικρομεσαίων παραγωγικών μονάδων (ενώσεις παραγωγών κατά περιοχή ή κλάδο) και η συλλογική χρήση σύγχρονων υποδομών (τράπεζες πληροφοριών κ.λπ.), ενισχύει περισσότερο την προοπτική μιας αποκεντρωμένης τοπικής ανάπτυξης. Σε μια τέτοια προοπτική το μικρό μέγεθος των χωρών του Νότου και η μικρή εσωτερική τους αγορά δεν θα αποτελεί κατ' ανάγκη ένα μειονέκτημα.

Τα προβλήματα βέβαια του Τρίτου Κόσμου πρέπει να αντιμετωπιστούν στη βάση των παραγωγικών, εθνικών και πολιτιστικών ιδιαιτεροτήτων κάθε χώρας, χωρίς να αναπαραχθούν τα καταστροφικά πρότυπα²³ εκβιομηχάνισης και καταναλωτισμών του αναπτυγμένου Βορρά και πριν απ' όλα πρέπει να ρυθμιστεί το οικονομικό χρέος των χωρών αυτών, σε συνδυασμό με τη ροή τεχνογνωσίας και συμβατής με το περιβάλλον τεχνολογίας, τη χρήση ανανεώσιμων μορφών ενέργειας, κ.λπ.

λογική ισορροπία και την κάλυψη των βασικών κοινωνικών αγαθών, κ.λπ.

23. Γιατί βέβαια αν ο παγκόσμιος πληθυσμός επιδίωκε να αποκτήσει τα καταναλωτικά πρότυπα ενέργειας του Βορρά, τότε θα χρειαζόμασταν 200.000 πυρηνικούς αντιδραστήρες ή να εξαντλήσουμε τις φυσικές πηγές ενέργειας σε ελάχιστα χρόνια. Βλέπε: Γ. Φωτόπουλος, *ΕΛΕΥΘΕΡΟΤΥΠΙΑ*, 6/3/93.

Γιάννης Κουνέλλης

β.

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Brian Morris

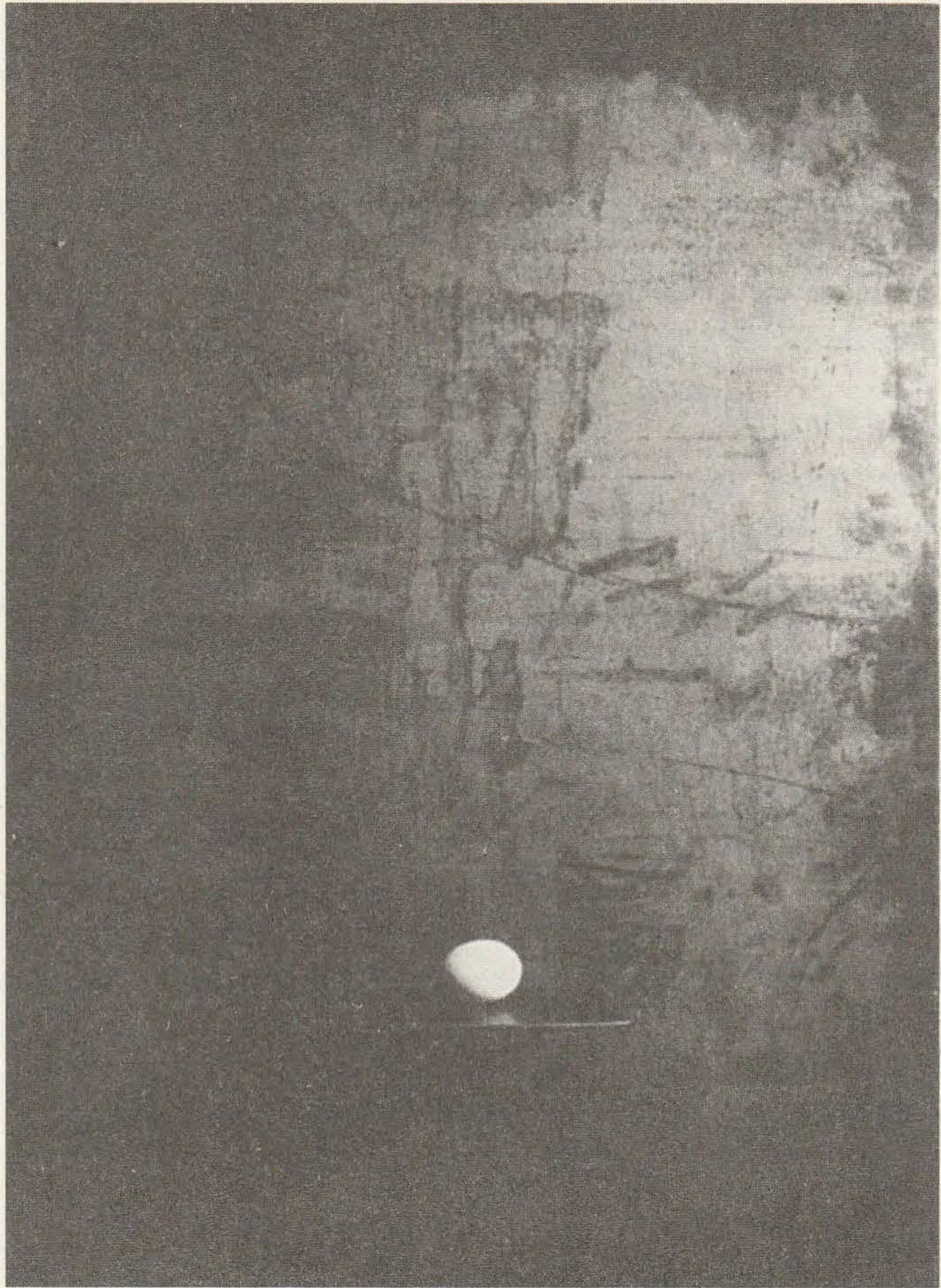
Φεμινισμός και η κυριαρχία επί της φύσης
της **Val Plumwood**

Μιχάλης Ψαλιδόπουλος

Νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η κρίση
της οικονομίας ανάπτυξης του **Τάκη Φωτόπουλου**

ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ

ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Γιάννης Κουνέλλης

VAL PLUMWOOD, Φεμινισμός και η κυριαρχία επί της φύσης, Λονδίνο, Routledge 1993, (ISBN 0-415-06810X)

Πέραν του δυισμού: σημειώσεις σχετικά με τη φεμινιστική περιβαλλοντική φιλοσοφία*
του **Brian Morris****

Περισσότερο από μία δεκαετία πριν, δημοσίευσα στο περιοδικό «*The Ecologist*» ένα σύντομο άρθρο σχετικά με τις μεταβαλλόμενες αντιλήψεις για τη φύση. Το έγγραφο από τη σκοπιά ενός ιστορικού της φύσης και πρότεινα εκεί, υιοθετώντας μία ευρεία συγκριτική προσέγγιση, πώς ιστορικά είχαν διαμορφωθεί τρεις βασικές κοσμοθεωρήσεις. Η πρώτη ήταν μία ΚΟΣΜΟΛΟΓΙΚΗ κοσμοθεώρηση, η οποία παρέμενε κατ' ουσίαν θρησκευτική και αντιλαμβανόταν τον κόσμο ως ένα είδος πνευματικού οργανισμού. Ο κόσμος συνίστατο από μία ολότητα αλληλοσχετιζομένων όντων, που συμπεριλάμβανε θεότητες, πνεύματα, ανθρώπους και οργανικά όντα — μία ολότητα που εκφραζόταν στις ιεροτελεστίες και τους συμβολισμούς. Η κοσμοθεώρηση αυτή ήταν ανθρωπομορφική, ανιμιστική (όπως στη Μαύρη Άλκη [καναδικό ελάφι, σ.τ.μ.]) ή μυστικιστική (όπως στον Πλάτωνα), με τα πάντα να εμπεριέχονται σε μία πνευματική τάξη. Στη Μαύρη Άλκη η σχέση ανάμεσα στον κόσμο των ανθρώπων και εκείνον της φύσης ήταν ουσιαστικά μία σχέση «συγγενείας».

Στη δεύτερη σύλληψη, ο φυσικός κόσμος γινόταν αντιληπτός ΜΗΧΑΝΙΣΤΙΚΑ, ως ένα είδος μηχανής, και τούτο σχετιζόταν εγγενώς με μία δυιστική μεταφυσική, όπως αυτή εκφράστηκε στα συγγράμματα του Bacon, του Descartes και του Hobbes. Τούτη η κοσμοθεώρηση ανεδύθη πριν από τριακόσια περίπου έτη, και ανέδειξε μία ολόκληρη σειρά ριζικών αντιθέσεων, όπως πνεύμα/κόσμος, ευρωπαϊκός πολιτισμός/αλλότριος πολιτισμοί, νους/σώμα, κοινωνία (κράτος)/άτομο, άνθρωπος/φύση. Η ριζική αντίθεση ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση είχε, καθώς υποστήριξα, τις απαρχές της στον Πλάτωνα και τον Πυθαγόρα, καθώς και στην Ιουδαιοχριστιανική παράδοση, και εκφράστηκε καθαρά στο Κοράνι όπου ο άνθρωπος συνδέεται άμεσα με το θεό και του δίδεται η ιερή έγκριση να «κυριαρχήσει» στο φυσικό κόσμο. Τούτο συνεπαγόταν ένα ριζικό διαχωρισμό, καθώς και μία πολιτική και ινστρουμενταλιστική σχέ-

* Μετάφραση: Γιώργος - Ίκαρος Μπαμπασάκης. Επιμέλεια: Νίκος Ράπτης, Τάκης Φωτόπουλος

** Ο Brian Morris διδάσκει ανθρωπολογία στο Goldsmith's College του Παν/μίου του Λονδίνου. Έχει γράψει, μεταξύ άλλων, το βιβλίο *Bacunin, the Philosophy of Freedom*, Black Rose Press, 1992.

ση ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση.

Κατόπιν υποστήριξα πως, κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα, μία τρίτη αντίληψη για τη φύση είχε κατορθώσει να αρθρωθεί, σύμφωνα με την οποία ο κόσμος γινόταν αντιληπτός όχι ως ένα είδος πνευματικού κόσμου (cosmos) μήτε ως μία μηχανή, αλλά ως ένα είδος ιστορικής διαδικασίας. Αυτή η σύλληψη, σημείωσα, ήταν ουσιωδώς ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ — ο όρος οικολογία είναι πλασμένος από εκείνον τον, τόσο συκοφαντημένο, Γερμανό βιολόγο Ernst Haeckel. Η λέξη αυτή, η οποία προέρχεται από την ελληνική λέξη ΟΙΚΟΣ, η οποία σημαίνει εστία ή σπίτι, υπονοεί πως ο φυσικός κόσμος είναι ένα μέρος όπου ζει κανείς εντός του μάλλον, παρά μία μηχανή που οφείλει να ελέγχει κανείς. Αυτή η νέα σύλληψη ήταν απόρροια των αναδυόμενων ιστορικών και κοινωνικών επιστημών, της εναντίωσης του ρομαντισμού κατά της μηχανοκρατίας και, ιδιαιτέρως, της ανόδου της εξελικτικής βιολογίας. Σημείωσα πως αυτή η οικολογική προοπτική εκφράστηκε διαυγώς από τους φυσικούς-συγγραφείς Muir, Seton και Jefferies στα τέλη του 19ου αιώνα.

Στο άρθρο εκείνο εθρήνησα για το γεγονός πως η μηχανιστική σύλληψη κυριαρχούσε ακόμα στη δυτική κουλτούρα και για το ότι εκείνοι που διαμαρτύρονται για τις κατά της ζωής δμιστικές τάσεις έμοιαζαν πολύ συχνά να συνηγορούν όχι υπέρ μίας οικολογικής αλλά μίας κοσμολογικής κοσμοθεωρήσεως. Κατέληγαν έτσι να εξισώνουν τον θρησκευτικό μυστικισμό με την οικολογία. Τα πρόσφατα συγγράμματα των Merchant, Spretnak, Starhawk και Marshall άλλο δεν έκαναν από το να επιβεβαιώσουν τις ανησυχίες μου.

Η εξαιρετική μελέτη της Val Plumwood απασχολείται κατ' ουσίαν με το να περιγράψει συνοπτικά και να ασκήσει κριτική στο ριζικό δμισμό ο οποίος είναι εγγενής στη δεύτερη σύλληψη της φύσης. Ο δμισμός αυτός αντιμετωπίζεται από την Plumwood ως μία «λογική κυριαρχησης», η οποία έχοντας τις ρίζες της στον ορθολογισμό του Πλάτωνος, αναπτύχθηκε στην καρτεσιανή σκέψη και βρήκε την ύστατη έκφρασή της στην παγκόσμια «ορθολογική οικονομία». Το έργο αυτό [της Plumwood] είναι επιστημονικά επαρκές, η κριτική που ασκεί στο δμισμό και τον ινστρουμενταλιστικό λόγο είναι ουσιώδης, και οι θέσεις του καλά τεκμηριωμένες. Αντίθετα με ό,τι συμβαίνει σε πολλά φιλοσοφικά κείμενα, η μελέτη της είναι ευχάριστα απαλλαγμένη από την ακαδημαϊκή τεχνική ορολογία, και συνεπώς πολύ εύκολη στο διάβασμα και πολύ συναρπαστική. Καταλήγει με μια παθιασμένη επίκληση να «ξαναφτιάξουμε» το λόγο — να αναπτύξουμε μία μορφή λόγου, η οποία να είναι πλουραλιστική, λιγότερο ιεραρχική και περισσότερο δημοκρατική. Επίσης, υποστηρίζει — με μία θέρμη που υποδηλώνει πως ουδείς έχει προηγουμένως υποστηρίξει κάτι παρόμοιο! — πως χρειαζόμαστε την ανάγκη να αναπτύξουμε κοινωνικούς σχηματισμούς θεμελιωμένους στη ριζοσπαστική δημοκρατία, τη συνεργασία και την αμοιβαιότητα.

Δυστυχώς, το βιβλίο δίνει την εντύπωση πως η μηχανοκρατία, ο ινστρουμενταλιστικός λόγος και ο δμισμός — όλα όψεις του «κυρίαρχου θέματος» του βιβλίου —

είναι τόσο ευρέως διαδεδομένα, αθροιστικά και μονολιθικά, που δεν ήταν παρά αφού άρχισαν οι φιλόσοφοι του φεμινισμού να δείχνουν κάποιο ενδιαφέρον για τα οικολογικά ζητήματα, την τελευταία δεκαετία, που άσκησε κανείς κριτική, ή και πρότεινε ακόμα εναλλακτικές λύσεις, σ' αυτό το «κυρίαρχο θέμα». Κανείς δεν μπορεί να αρνηθεί πως η μηχανοκρατική επιστήμη, με τις αναγωγικές (reductionist) της τάσεις, με το ριζικό δυισμό της, και την ινστρουμενταλιστική λογική της, δεν είναι κυρίαρχη στον σύγχρονο κόσμο. Πώς θα μπορούσε να είναι αλλιώς εφόσον υπηρετεί τις ανάγκες του καπιταλισμού — της «ορθολογικής οικονομίας» κατά την Plumwood — και το κράτος. Αλλά το να υπονοείς πως αυτή είναι η μόνη παράδοση, το μόνο «θέμα», είναι αρκετά παραπλανητικό και επιδεικνύει μία έλλειψη οιασδήποτε αίσθησης της ιστορίας ή γνώσης πως η σύγχρονη ριζοσπαστική σκέψη — συμπεριλαμβανομένου και μεγάλου μέρους της φεμινιστικής φιλοσοφίας — θεμελιώνεται στην ανάπτυξη αντίθετων παραδόσεων που οι απαρχές τους εντοπίζονται βαθιά μέσα στο παρελθόν. Το να ΕΞΙΣΩΝΕΙΣ τη μηχανοκρατική ή δυιστική κοσμοθεώρηση με τη δυτική κουλτούρα εν γένει, όπως κάνει σε ορισμένα σημεία η Plumwood, είναι ακόμα πιο παραπλανητικό. Η Plumwood γράφει πως ο δυισμός, η λογική της αποικιοκρατίας — με τον εγωισμό και την ινστρουμενταλιστικότητά του — είναι η ΚΥΡΙΑΡΧΗ παράδοση στη δυτική κουλτούρα, αλλά ποτέ δεν μας παρέχει μια ένδειξη, ιστορικά, σχετικά με το τι ενδέχεται να μας κληροδότησαν οι άλλες παραδόσεις. Όπως και η Merchant, φαίνεται να υπαινίσσεται ότι δεν συνέβη τίποτα το πνευματικά ενδιαφέρον στην περίοδο ανάμεσα στον Kant και τον Heidegger.

Γράφει η Plumwood: «Μεγάλο μέρος από τη σύγχρονη περιβαλλοντική σοφία στοχαστών όπως ο David Suzuki έχει ως κύριο θέμα της το μήνυμα πως οι άνθρωποι είναι ζώα και έχουν την ίδια εξάρτηση από μία υγιή βιόσφαιρα όπως και οι άλλες μορφές ζωής». Τούτο το «αυταπόδεικτον» δεν είναι δα καινοτομία: το μήνυμα του «συνεχούς και της εξάρτησης» αναγνωρίζεται από απλούς ανθρώπους όλων των πολιτισμικών τάσεων στα πρακτικά τους ενδιαφέροντα, και επιβεβαιώθηκε θεωρητικά από τους ομοίους του Δαρβίνου περισσότερο από έναν αιώνα πριν. Τα «κυρίαρχα ρεύματα» της δυτικής σκέψης δεν έχουν μείνει χωρίς αμφισβήτηση τα περασμένα διακόσια χρόνια. Ακόμα και οι θρήσκοι μυστικιστές που αρνούσαν τις γήινες διασυνδέσεις τους στη σκέψη, δεν έκαμαν το ίδιο ποτέ και στην πράξη. Σκεφτείτε τον Δαρβίνο. Όπως έχουν από καιρό βεβαιώσει οι Ernst Mayr και Hans Jonas ο Δαρβίνος εγκαινίασε μια νέα οικολογική κοσμοθεώρηση, την οποία οι Suzuki και Plumwood φαίνεται μόλις τώρα να ανακαλύπτουν. Αυτό γίνεται φανερό από το γεγονός ότι πρώτος ο Δαρβίνος: — εισήγαγε την ιδέα ότι οι άνθρωποι δεν είναι τα εξέχοντα προϊόντα της θεϊκής δημιουργίας αλλά έχουν βαθμιαία εξελιχθεί σύμφωνα με τις αρχές που λειτουργούν απανταχού στον κόσμο της φύσης — τόνισε τον εγγενή οργανικό (και όχι πνευματικό) δεσμό ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση — κλόνισε ολοσχερώς — πολύ πριν την κβαντική φυσική και τη φεμινιστική φιλοσοφία — τη μηχανοκρατική εικόνα του κόσμου — μαζί με τους δυισμούς, την κοσμική τελεολογία της και την

ουσιοκρατία (essentialism) της — τόνισε την κρίσιμη σημασία της έλλειψης περιοριστικών ορίων, της τύχης, των πιθανοτήτων και της επίδρασης και της μοναδικότητας όλων των οργανισμών στην εξελικτική διαδικασία, και — πρότεινε έναν τρόπο κατανόησης που ήταν τόσο νατουραλιστικός όσο και ιστορικός (όχι στατικός και πνευματικός).

Επεξεργαζόμενη τον «κριτικό οικο-φεμινισμό» της, η Plumwood δεν αποστασιοποιείται μονάχα από τη βαθιά οικολογία — κάτι που είναι άλλωστε κατανοητό — αλλά και από την κοινωνική οικολογία. Πράττοντας έτσι, παρανοεί οικτρά και, συνεπώς, παρερμηνεύει τη σκέψη του Murray Bookchin. Επειδή ακριβώς ο Bookchin υποστηρίζει πως τα οικολογικά προβλήματα είναι θεμελιωδώς κοινωνικά προβλήματα και ασκεί αιχμηρές κριτικές στο βιοκεντρισμό, και επειδή, αντίθετα προς την Plumwood, προσπαθεί να θέσει το έργο του με τους όρους μιας πολιτικής και φιλοσοφικής παράδοσης, και, συνεπώς, εμμένει στο Λόγο επιχειρώντας κριτικά να αναπτύξει τις σκέψεις του Αριστοτέλους, του Hegel και του Marx, η Plumwood αποκομίζει την εσφαλμένη εντύπωση πως ο διαλεκτικός νατουραλισμός του Bookchin υπονοεί μία «ανθρώπινη ανωτερότητα έναντι της φύσης», και υποδεικνύει μία ανθρωποκεντρική προοπτική, η οποία επιδεικνύει «μικρή ευαισθησία» στην κυριαρχία του ανθρώπου επί της φύσης. Μία τέτοια ερμηνεία είναι σχεδόν τόσο στρεβλή όσο και εκείνη του Christopher Manes, ο οποίος υποστηρίζει πως ο Bookchin είναι ένας σύγχρονος Teilhard de Chardin. Όπως εγώ αντιλαμβάνομαι τον Bookchin, αποκηρύσσει απερίφραστα και emphaticά τόσο τον ανθρωπομορφισμό όσο και το βιοκεντρισμό, ασκεί ηχηρές κριτικές τόσο στο δυισμό του Πλάτωνος όσο και στην ινστρουμενταλιστική λογική, και, μολονότι επιχειρεί όντως να αναπτύξει τις οργανικές και προοδευτικές απόψεις του Αριστοτέλους, του Hegel και του Marx, κανείς δεν έχει επικρίνει με τέτοια δριμύτητα τις κρατιστικές πολιτικές τους θέσεις και την ανθρωποκεντρική τελεολογία, που είναι εγγενής στο έργο τους. Αυτό που ο Bookchin, όπως και ο Kaufman, επιχειρεί να εξερευνήσει και να αναπτύξει είναι μία φιλοσοφική παράδοση διακριτή από την, και αντίθετη προς την, σχολαστικιστική και δυιστική κοσμοθεώρηση του Πλάτωνος, του Descartes και του Kant. Ο Kaufman αναφέρεται σ' αυτό το εγχείρημα χαρακτηρίζοντάς το «ποιητική επιστήμη»: ο Bookchin ως η «οργανισμική παράδοση» της δυτικής φιλοσοφίας. Η παράδοση αυτή περιλαμβάνει κλασικές μορφές όπως ο Spinoza, ο Diderot, ο Goethe, ο Hegel και ο Δαρβίνος, και σύγχρονους λογίους όπως ο Mumford, ο Jonas, ο Dubos, και ο Mayr, οι οποίοι είναι λόγιοι με φιλοσοφική παιδεία και τάσεις και — αντίθετα προς τους περισσότερους ακαδημαϊκούς φιλοσόφους — έχουν έντονα εμπειρικά ενδιαφέροντα. Τούτη η εναλλακτική «ορθολογιστική» παράδοση, την οποία η Plumwood λίγο ενδιαφέρεται να εξετάσει, ήταν αντι-δυιστική, νατουραλιστική, διαλεκτική, αναπτυξιακή, και αρνήθηκε να προβεί σε μια φετιχοποίηση των μαθηματικών. Πράγματι, διανοητές όπως ο Goethe, ο Δαρβίνος, ο Haeckel, ο Kropotkin και ο Dewey, κανένας από τους οποίους δεν αναφέρεται έστω παρεμπιπτόντως στο βιβλίο αυτό, άσκησαν κριτική

στο δυισμό άνθρωπος/φύση εδώ και πολύ, πάρα πολύ, καιρό. Συνεπώς, πολλές από τις κριτικές που έχει να ασκήσει η Plumwood — στην κοινωνιολογία, τη θεολογία της μητέρας-θεάς, την οικονομική θεωρία — και οι περισσότερες εκ των ουσιαστικών προτάσεών της αναφορικά με τη σχέση ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση, απλώς αποτελούν μια ηχώ αυτών που ο Bookchin (ανάμεσα σε άλλους) προτείνει συνεχώς τα τελευταία τριάντα, και πλέον, χρόνια. Η Plumwood, στα πλαίσια του τυπικού ακαδημαϊκού συρμού που προμοδοτεί το να είσαι «πρωτότυπος», υπερβάλλει άσκοπα τις διαφορές ανάμεσα στο έργο του Bookchin και το δικό της, και αποτυγχάνει απλώς να αναγνωρίσει τη στενή συνάφεια ανάμεσα στην κοινωνική οικολογία και τη δική της καινούργια εκδοχή του οικο-φεμινισμού.

Αυτό πάντως που είναι σημαντικό στη μελέτη της Plumwood δεν είναι μόνον η επίμονη, αιχμηρή και διαφωτιστική κριτική της προς το δυισμό — η οποία απηχεί το έργο του Dewey «*Democracy and Education*», όπου ο γηραιός πραγματιστής επέκρινε μία πληθώρα δυισμών και αναφερόταν στον ύστατο παραλογισμό της ιδέας του Διαφωτισμού, σύμφωνα με την οποία θα μπορούσαμε να απελευθερωθούμε από τη σύνδεσή μας με τη φύση και αναμεταξύ μας — αλλά και η επιμονή της στο ότι οφείλουμε να εμμένουμε στα κρίσιμα πορίσματα της φεμινιστικής φιλοσοφίας. Εκείνο που υποστηρίζει είναι πως στη σύμμιξη πολλών κριτικών — σχετικά με την ανθρώπινη κυριαρχία επί της φύσης, τον ορθολογισμό του Διαφωτισμού, και στην ιδεολογία της ανδροπρέπειας — το ζήτημα της σύνδεσης γυναίκα = φύση δεν πρέπει απλώς να απορριφθεί αλλά να ιδωθεί ως μία βασική όψη ενός «προτύπου κυριαρχίας». Αυτό το δυιστικό πρότυπο, που αναφέρεται σε μία «ηγεμονεύουσα» ταυτότητα μάλλον παρά σε μία απλώς ανδροπρεπή, υποστηρίζει πως η λογική, η ελευθερία και η ανθρωπιά δεν είναι ουδέτεροι όροι (η Plumwood επικεντρώνει την προσοχή της στις συνδέσεις με το φύλο, παρά στην τάξη, τη φυλή και την εθνοτικότητα) αλλά μάλλον πρέπει να αναλυθούν σύμφωνα με τον έλεγχο πάνω στο, και την απόσταση από το, βασίλειο της φύσης. Και, σε τούτο το πρότυπο, το βασίλειο της φύσης είναι συσχετισμένο με πολλές υποτιμημένες ομάδες — γυναίκες, δούλους, «πρωτόγονους» λαούς, ζώα, χειρώνακτες, έγχρωμους. Συνεπώς, η Plumwood στέκεται κριτικά προς το είδος του φεμινισμού που, αγωνιζόμενος για την ισότητα, αποδέχεται απλώς το «ανδροκρατούμενο ιδεώδες της ατομικότητας» — υιοθετώντας άκριτα τη σύλληψη του Διαφωτισμού για τον Λόγο — καθώς και προς το είδος φεμινισμού που ονομάζει «μη κριτική αντιστροφή». Τούτο το τελευταίο είδος φεμινισμού επιβεβαιώνει τις γυναίκες ως «τροφούς» και εκθειάζει τις ζωοδοτικές δυνάμεις τους μ' έναν τρόπο που επικυρώνει την «εμβύθισή τους στη φύση». Εδώ η Plumwood επαναλαμβάνει απλώς τη σφοδρή κριτική της Biehl προς πολλά απ' όσα εμφανίζονται υπό το όνομα του οικο-φεμινισμού, τα οποία είναι θεολογικά στο ύφος και το περιεχόμενο. Εντούτοις, η Plumwood δεν αντιλαμβάνεται την ουσιοκρατία, το βιολογισμό και τον ανεστραμμένο σεξισμό ως στοιχεία εγγενή στον οικο-φεμινισμό, αλλά επιθυμεί μάλλον να επεξεργαστεί έναν οικο-φεμινισμό που, όχι μόνον αποφεύ-

γει απλώς τις παγίδες του γυναικοκεντρικού προτύπου της ανθρωπότητας, αλλά, επιπροσθέτως, απορρίπτει ολοσχερώς το δυιστικό πρότυπο κυριαρχίας.

Ο πυρήνας του βιβλίου περιγράφει και κριτικάρει πειστικά αυτό το πρότυπο, τη λογική δομή του δυισμού, την οποία [η Plumwood] χαρακτηρίζει «λογική αποικιοκρατίας». Η λογική αυτή εγείρει μία σειρά από ριζικές αντιθέσεις — όχι απλώς διακρίσεις ή διχοτομίες — όπως πολιτισμός/φύση, λόγος/φύση, νους/σώμα, ελευθερία/αναγκαιότητα, αφέντης/δούλος, άνθρωπος/φύση, δημόσιο/ιδιωτικό, υποκείμενο/αντικείμενο, διανοητικό/χειρωνακτικό κ.ά. Η ουσία αυτής της δυιστικής δομής είναι πως υποδηλώνει μία ριζική αντίθεση ή αποκλεισμό, αρνείται τη σχέση εξάρτησης, είναι κατά κανόνα ιεραρχική, και συνεπάγεται μία ινστρουμενταλιστική στάση και μία τυποποίηση σχετικά με ό,τι θεωρείται στη λογική ως κατώτερη τάξη όντων. Ένας τέτοιος δυισμός είναι βασισμένος σε μια υποβόσκουσα αναγνώριση της διαφοράς, αλλά η Plumwood τονίζει emphatically πως μία απόρριψη του δυισμού δεν συνεπάγεται αναγκαστικά την άρνηση της διαφοράς ή την έγερση διχοτομιών. Σημειώνει τη συνάφεια ανάμεσα σ' αυτή τη δυιστική λογική και την κλασική λογική που υπερασπίστηκε ο Quine.

Το να «αποδράσεις» από έναν τέτοιο δυισμό, όπως το θέτει η Plumwood — και εστιάζει ιδιαίτερα στο φύλο — δεν σημαίνει, ισχυρίζεται, μήτε μία άρνηση της διαφοράς — και την εγκατάλειψη ή την υπέρβαση της ταυτότητας του φύλου — μήτε την απλοϊκή και σαρωτική επικύρωση του θηλυκού. Αυτό που χρειάζεται είναι ένας κριτικός οικο-φεμινισμός, που αναγνωρίζει τόσο τη σχέση και το συνεχές, αλλά και επικυρώνει επίσης την ανεξαρτησία και τη διαφορά — ένα συμπέρασμα αναφερόμενο τόσο στο φύλο όσο και στην αντίθεση άνθρωπος/φύση, που είναι ελάχιστα καινοφανές ή αμφισβητούμενο — αλλά που αξίζει εντούτοις να επιβεβαιωθεί.

Περιγράφοντας το «πρότυπο κυριαρχίας» — αυτό που ο Bookchin έχει ορίσει ως «επιστημολογία της εξουσίας» — η Plumwood εξετάζει την ορθολογιστική φιλοσοφία του Πλάτωνος και του Descartes. Υποστηρίζει πως ο «δυτικός» δυισμός έχει τις απαρχές του στον ορθολογισμό του Πλάτωνος — κάτι που, κατά κανέναν τρόπο, δεν αποτελεί καινούργια ιδέα. Δύο δεκαετίες πριν, ο John Hodge και ο Donald Stuckmann, σχολιάζοντας τα πολιτισμικά θεμέλια της καταπίεσης των ομάδων, είχαν περιγράψει τον δυτικό μεταφυσικό δυισμό που απορρέει από τον Πλάτωνα και τον χριστιανισμό, και ερεύνησαν τον τρόπο με τον οποίο ο δυισμός αυτός σχημάτισε τη βάση της ταξικής καταπίεσης, του ρατσισμού, του σεξισμού, καθώς και μιας στάσης κυριαρχησης πάνω στη φύση, τόσο την εξωτερική όσο και την εντός μας. Αλλά η έμφαση στο δυισμό του Πλάτωνος οδηγεί την Plumwood στο να είναι κριτική και προς εκείνους, όπως ο J. Donald Huges, οι οποίοι εξαίρουν τις κοσμολογικές όψεις του πλατωνικού έργου και υποστηρίζουν πως η φιλοσοφία του Πλάτωνος υπονοεί μία «οργανική» κοσμοθεώρηση, η οποία θεωρείται συναφής προς τη σύγχρονη θεωρία της Γαίας και «πολύτιμος λίθος» της περιβαλλοντικής σοφίας. Αντιθέτως, η

Plumwood υποστηρίζει πως ο ορθολογισμός του Πλάτωνος συνεπάγεται: μία υπερφυσική ταυτότητα, μία σύνδεση με μία ηθική πολεμιστών, ενώ υποδήλωνε έντονα έναν δυισμό λογικής/φύσης, την πρωτοκαθεδρία των αφηρημένων ιδεών, και μία υποτίμηση της ζωής και της φύσης. Όλοι οι ανθρωπinoι πολιτισμοί, όπως αναγνωρίζει και η Plumwood, είναι γεμάτοι συνθετότητα και ποικιλία, και είναι συνεπώς παραπλανητικό να εξισώνουμε τον ορθολογισμό του Πλάτωνος με την ελληνική σκέψη. Μία εμπειρική παράδοση συνυπήρχε με τη μυστικιστική παράδοση του Πυθαγόρα και του Πλάτωνος, όπως εδώ και πολύ καιρό ερεύνησε ο Russell, και, καθώς συνέβη σ' όλους τους αστικούς πολιτισμούς, δίχως οι Έλληνες να αποτελούν εξαίρεση, μία κοσμολογική κοσμοθεώρηση συνυπήρχε με μία σωτηριολογική, μυστικιστική ηθική, την οποία ο Πλάτων εξέφρασε τόσο καλά. Οπωσδήποτε, πάντως, ο δυισμός, δεν είναι «δυτικό φαινόμενο», όπως μοιάζει να υπονοεί η Plumwood, διότι, καθώς έδειξαν ο Toynbee, ο Bellah και πιο πρόσφατα ο John Hall, όλου του κόσμου οι θρησκείες και οι πολιτισμοί που συνδέθηκαν με την ίδρυση θεοκρατικών κρατών υποδήλωναν μία ριζική υποβάθμιση του εμπειρικού κόσμου σε σχέση μ' ένα υψηλότερο βασίλειο της ύπαρξης, και, συνεπώς, μία δυιστική μεταφυσική. Οι συνάφειες ανάμεσα στον Πλάτωνα και ορθολογιστές «μυστικιστές» όπως ο Βούδδας, ο Κομφούκιος, ο Aquinas, ο Sankara και ο προφήτης Μωάμεθ είναι καθαρές και αξιοσημείωτες, μιας που όλοι, σε ποικίλους βαθμούς, ήσαν «αντι-οικολογικοί» και «αντι-ανθρώπινοι», σύμφωνα με τις θέσεις της Plumwood για τον ορθολογισμό του Πλάτωνος. Η Plumwood διατυπώνει ορισμένες διαφωτιστικές σκέψεις σχετικά με τον διατεινόμενο φεμινισμό του Πλάτωνος, τονίζοντας πως η πλατωνική ηθική της κυριάρχησης στρεφόταν περισσότερο προς τη φύση «εντός» μας παρά προς τον εξωτερικό φυσικό κόσμο. Εστιάζοντας στο φύλο και την ορθολογιστική υποτίμηση της φύσης, η Plumwood δεν τονίζει ταξικά ζητήματα, μήτε το θρησκευτικό μυστικισμό του Πλάτωνος ή την «κρατιστική» προοπτική που υποβόσκει του ορθολογισμού του — μολονότι αυτά αναγνωρίζονται σιωπηρά — αλλά υποστηρίζει όντως πως το ενδιαφέρον του να φέρει τις γυναίκες της ελίτ στην πολιτική ήταν ένα μέσον να επιτύχει μία ορθολογική διευθέτηση του κράτους, μάλλον, παρά κάτι που είχε να κάνει με τη δικαιοσύνη.

Υπογραμμίζοντας το συνεχές ανάμεσα στον ορθολογισμό του Πλάτωνος και του Descartes, μέσω της γνωστικής παράδοσης και του πρώιμου χριστιανισμού, η Plumwood προσφέρει μία εξίσου αιχμηρή και διαφωτιστική κριτική της καρτεσιανής μηχανιστικής φιλοσοφίας — μολονότι πολλά απ' όσα έχει να πει αποτελούν χιλιοειπωμένα πράγματα. Πάντως, θεωρεί ότι ο Descartes και το «όνειρο εξουσίας» του διευρύνουν και εντείνουν το «χάσμα» ανάμεσα στον ανθρώπινο και τον φυσικό κόσμο, και υποστηρίζει πως ένας νέος ρόλος προβλέφθηκε για το λόγο — η άσκηση εξουσίας πάνω στον φυσικό κόσμο. Αυτή τη «θεώρηση της φύσης» την συνδέει με την ανάδυση του καπιταλισμού. Συνεπώς, ο Descartes θεωρείται ως ο κληρονόμος του πλατωνικού ορθολογισμού — με τη φυγή του από τη φύση και την υποτίμηση

της φύσης, του σώματος, των αισθημάτων και της γυναίκας και, φυσικά, πράγμα που η Plumwood δεν τονίζει, της χειρωνακτικής εργασίας — της αλληλεπίδρασής μας με τον φυσικό κόσμο προκειμένου να προμηθευτούμε τα αναγκαία για την ανθρώπινη ζωή.

Στη συνέχεια η συγγραφέας εξετάζει τρεις εναλλακτικές προτάσεις στην καρτεσιανή μηχανοκρατία — τον αναγωγικό υλισμό, τον πανθεισμό της γυναίκας-θεάς και τη φιλοσοφία της εξελικτικής διαδικασίας του Whitehead — και ασκεί ενδιαφέρουσα κριτική και στις τρεις αυτές προοπτικές. Μολονότι μοιάζει μάλλον παραπλανητικό να εξισώνει τον υλισμό με το φυσικισμό [physicalism] και τον αναγωγικό υλισμό (δεν μας εκπλήσσει το ότι ο Marx εξετάζεται αποπεμπτικά σ' όλη την έκταση του κειμένου), η Plumwood παρέχει ορισμένες ενδιαφέρουσες σκέψεις σχετικά με τον μιχελβιορισμό και την κοινωνιολογία. Κρίνει ευπρόσδεκτη την εκ μέρους της τελευταίας αναγνώριση του εξελικτικού και προσαρμοστικού συνεχούς ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση — μία θέση που θα έβρισκε ελάχιστα πρωτότυπη ο Edward Wilson! — αλλά μένει επικριτική προς την αναγωγική της τάση, υποστηρίζοντας πως ο αναγωγικός υλισμός δεν είναι ο τρόπος υπέρβασης του δυισμού νους/σώμα και άνθρωπος/φύση. Είναι ενδιαφέρον το ότι αποτυγχάνει πλήρως να αναγνωρίσει πως οι κριτικές προς την κοινωνιοβιολογία αποτελούν σχεδόν μία ολόκληρη πολιτιστική βιομηχανία, μιας που κριτικές αυτής της μορφής αναγωγικού υλισμού έχουν ήδη διατυπωθεί από ανθρωπολόγους όπως οι Sahlins και Ingold, από ψυχολόγους όπως ο Flanagan, καθώς και από πλήθος βιολόγων, οι οποίοι επιχειρούν, όπως και ο Lewontin, να παραμείνουν πιστοί στις συλλήψεις του Δαρβίνου και να επεξεργαστούν μία διαλεκτική βιολογία. Ο ίδιος ο Bookchin έχει επίσης τονίσει και κριτικάρει τον αναγωγικό υλισμό της κοινωνιοβιολογίας. Το είδος του ολισμού που υιοθετήθηκε από την Carra, με την έμφασή του στις κοσμολογικές κοσμοθεωρήσεις, και η θρησκεία της μητέρας-θεάς που υποστηρίχθηκε από την Starhawk — καθώς και από μια στρατιά οικο-φεμινιστριών όπως η Spretnak, την οποία η Plumwood μοιάζει απρόθυμη να αναφέρει στο σημείο αυτό του κειμένου της — υφίστανται την ισχυρή κριτική της Plumwood. Αλλά και πάλι, αποτυγχάνει να αναγνωρίσει πως, πολλά από τα όσα προτείνει, απλώς αποτελούν πανομοιότυπη σχεδόν επανάληψη όσων οι κοινωνικοί οικολόγοι, όπως ο Bookchin και η Biehl, έχουν από καιρό υποστηρίξει στις κριτικές τους προς τον πανθεισμό της γυναίκας-θεάς και άλλες θρησκείες της Νέας Εποχής που έχουν άκριτα υιοθετηθεί από έναν μεγάλο αριθμό οικο-φεμινιστριών ως οικολογία. Ο Bookchin χαρακτήρισε τέτοιες προσεγγίσεις ως «αταβιστικές», αλλά τούτο δεν υποδηλώνει μία μειωτική στάση προς την προ-εγγράμματη κουλτούρα, όπως παραπλανητικά συμπεραίνει η Plumwood. Η Plumwood υποστηρίζει, λοιπόν, πως χρειάζεται να επανεπικυρώσουμε το συνεχές ανθρώπων και φύσης δίχως να «επαναπνευματικοποιήσουμε» τον κόσμο. Ο Bookchin το λέει αυτό επί δεκαετίες, και, στο άρθρο μου στο «*The Ecologist*», όντως έγραφα στα συμπεράσματά μου πως οφείλουμε να επανεπικυρώσουμε την ενότητα ανθρώπου και φύσης, αλλά πως αυτό θα μπορού-

σε να επιτευχθεί δίχως καταφυγή σε κάποια θεότητα.

Οι προτάσεις της ίδιας της Plumwood για την υπέρβαση του δυισμού ανάμεσα στον άνθρωπο και τη φύση είναι μάλλον ελιτίστικες και ακαδημαϊκές. Διότι υποστηρίζει πως το «εμπρόθετον» της νοητικότητας, όπως περιγράφηκε στη μάλλον δυσνόητη φαινομενολογία του Brentano, παρέχει έναν τρόπο εξερεύνησης του συνεχούς ανάμεσα στους ανθρώπους και τη φύση που δεν καταφεύγει στο σπιριτουαλισμό. Μου φαίνεται ότι το γεγονός πως πρέπει να παραγάγουμε, δηλαδή ότι πρέπει να βρισκόμαστε σε μια σχέση αλληλεπίδρασης με τη φύση μ' έναν πρακτικό και έμπλεον νοήματος τρόπο προκειμένου να εξασφαλίσουμε τις βασικές ανάγκες της ζωής, και την τροφή μας, επιδεικνύει την εξάρτησή μας και το συνεχές με τον φυσικό κόσμο με τρόπους που είναι ολοφάνεροι στον καθένα εκτός από τους φιλοσόφους και τους θρησκευόμενους μυστικιστές;!

Στα δύο τελευταία κεφάλαια, η Plumwood εξετάζει ιδιαίτερα ψυχολογικά και ηθικά ζητήματα, και προσφέρει και πάλι ορισμένες ενδιαφέρουσες σκέψεις. Αντλώντας από τη φεμινιστική θεωρία κάνει κάποιες γερές κριτικές παρατηρήσεις στον ατομικισμό και τον ορθολογιστικό εγωισμό της οικονομικής και φιλελεύθερης θεωρίας. Επισημαίνει την άρνηση της «εξαρτησιμότητας από το κοινωνικό άλλο», που είναι υπόρρητη σε μια τέτοια θεωρία, και τις φιλελεύθερες αντιλήψεις περί του εαυτού ως αυτοτελούς, αφηρημένου, ατομικιστικού, μεγιστοποιητικού, ως ενός «μοναχικού, αυτόνομου περιπλανώμενου στα δάση». Αυτός ο «υπερδιαχωρισμένος» εαυτός της κυρίαρχης συνείδησης έχει, υποστηρίζει [η Plumwood], δριμύτητα επικριθεί από τις σύγχρονες φεμινίστριες φιλοσόφους, που έχουν προσφέρει μία «συσχετιστική ερμηνεία του εαυτού» και έχουν υποστηρίξει πως ο αυθεντικά κοινωνικός εαυτός είναι ένας εαυτός αμοιβαιότητας, το κέντρο της δράσης και της υποκειμενικότητας, αλλά εγγενώς συσχετισμένος με τους άλλους. Και πάλι, εκείνο που αποτυγχάνει να αναγνωρίσει η Plumwood είναι πως υπάρχει μια μακρά, πολύ μακρά παράδοση, στο μαρξισμό, την κοινωνική ανθρωπολογία, και στις κοινωνικές επιστήμες γενικότερα, καθώς και στη φιλοσοφία, με συγγραφείς όπως ο Dewey και η Mead, που έχουν ασκήσει κριτική στη φιλελεύθερη αντίληψη περί του ατόμου, εξαίροντας την ενύπαρκτη στο άτομο κοινωνική φύση. Στα μέσα του 19ου αιώνας, τόσο ο Marx όσο και ο Bakunin χλεύαζαν και γελοιοποιούσαν τη φιλελεύθερη αντίληψη περί του ανθρώπου ως «Ροβινσώνα Κρούσου» — εντούτοις, η ανθρωπολογική αυτή μορφή εξακολουθεί να έχει κάποια φερεγγυότητα στην οικονομική θεωρία και σε κάποια τμήματα φιλοσοφίας. Πάντως, στο τελευταίο κεφάλαιο, η Plumwood σημειώνει πως η έμφαση στον ορθολογικό εγωισμό και στην κυρίαρχη συνείδηση εξακολουθεί να βρίσκει την έκφρασή της σε έργα σχετικά με την περιβαλλοντική ηθική (Taylor, Regan) και στη βαθιά οικολογία — τη διαπροσωπική οικολογία — του Warwick Fox.

Πολλά μπορείς να θαυμάσεις και πολλά να μάθεις από την εξαιρετική μελέτη της Plumwood. Η κριτική της στη δυιστική μεταφυσική είναι σημαντική και ουσιαστι-

κή, και οι προτάσεις της για ανταποδοτική και αμοιβαία σχέση ανάμεσα στους ανθρώπους και τη φύση, καθώς και αναμεταξύ των ανθρώπων, είναι πειστικές και χρήσιμες. Μολονότι όχι τόσο καινοφανείς και πρωτότυπες όσο τείνει να ισχυριστεί. Οι προτάσεις της για μία «ολοποιητική/ συνδυαστική» προσέγγιση στα ζητήματα είναι επίσης κρίσιμα σημαντική, διότι υπάρχει όντως ανάγκη να φέρουμε κοντά εκείνα που περιγράφει ως «τέσσερις τεκτονικές πλάκες της απελευθερωτικής θεωρίας» — εκείνα που συσχετίζονται με τη σεξουαλική και ταξική καταπίεση, καθώς και την καταπίεση πάνω στις εθνότητες και τη φύση. Εντούτοις, η Plumwood δεν προβάλλει την τάξη στο κείμενό της, ούτε αναγνωρίζει πως αυτό είναι ένα άλλο είδος «δυσισμού» από τις λοιπές αντιθέσεις, το οποίο μάλιστα έχει μία καθοριστική επενέργεια πάνω τους. «Η ανάλυση», γράφει, «της αντίθεσης άνθρωπος/φύση και των άλλων δυσισμών, που έχω παρουσιάσει εδώ, έχει τονίσει τη σημασία της επικύρωσης τόσο της διαφοράς όσο και του συνεχούς, και της διατήρησης μίας ισορροπίας ανάμεσά τους» (σελ. 174).

Αλλά η ταξική διαίρεση, που θεσμοποιεί η «ορθολογική οικονομία» και στηρίζει το κράτος και η «λογική της κυριαρχίας», που η Plumwood περιγράφει και κριτικάρει τόσο καλά, δεν μπορεί να «ισοσταθμισθεί» αλλά μόνον να υπονομευθεί, μέσω της δημιουργίας μιας κοινωνίας βασισμένης στην αμοιβαιότητα, τη συνεργασία και την αλληλεγγύη — όπως πρότειναν εδώ και πολύν καιρό αναρχικοί σαν τον Kropotkin και τον Bookchin. Είναι αξιοσημείωτο πως η Plumwood μένει κοντά σ' αυτήν την οπτική μάλλον αντί να καταλήξει, όπως τόσοι πολλοί θιασώτες της βαθιάς οικολογίας και του οικο-φεμινισμού, στο να υμνεί κάποιο θρήσκευμα της Νέας Εποχής και στο να υπερασπίζεται το κράτος και την «ορθολογική» οικονομία της αγοράς. Αλλά εκείνο που βασικά χρειάζεται δεν είναι μόνον μία ΦΕΜΙΝΙΣΤΙΚΗ περιβαλλοντική φιλοσοφία αλλά και μία φιλοσοφία που να είναι επίσης σοσιαλιστική, αναρχική, αθεϊστική και ανθρωπιστική. Μια τέτοια φιλοσοφία έχει επιχειρήσει να επεξεργαστεί ο Bookchin. Η Plumwood, ωστόσο, αντιδρώντας προς την μάλλον τραχιά επικύρωση του οργανικού ορθολογισμού εκ μέρους των αναρχικών, τείνει στο να σμικρύνει και να περιορίζει την περισσότερο συνθετική προοπτική του Bookchin.

**Τάκης Φωτόπουλος, *Η νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η κρίση της οικονομίας ανάπτυξης*, Αθήνα 1993, σελ. 336, Εκδ. Γόρδιος, (ISBN 960-7083-12-4)
του Μιχάλη Ψαλιδόπουλου***

Οι αναγνώστες του περιοδικού αυτού είναι σίγουρα εξοικειωμένοι με τις βασικές παραμέτρους των προβληματισμών του Τάκη Φωτόπουλου, υπεύθυνου ύλης της «Κοινωνίας και Φύσης», και θα γνωρίζουν ότι πρόσφατα κυκλοφόρησε το νέο του βιβλίο «*Η νεοφιλελεύθερη συναίνεση και η κρίση της οικονομίας ανάπτυξης*». Στην έκδοση αυτή ο Τάκης Φωτόπουλος (Τ.Φ.) συγκέντρωσε κείμενα που δημοσίευσε τα τελευταία τρία χρόνια στον ελληνικό καθημερινό και περιοδικό Τύπο καθώς και άρθρα του σε ξένα επιστημονικά περιοδικά.

Πρέπει να ομολογήσουμε ευθύς εξ αρχής ότι το τελικό αποτέλεσμα που προέκυψε από τη σύνθεση αυτή δεν είναι καθόλου αποσπασματικό. Παρά κάποιες αναπόφευκτες επαναλήψεις και επειδή ορισμένα κομμάτια έχουν ριζικά αναθεωρηθεί για την έκδοση αυτή, η γενική εντύπωση του αναγνώστη είναι ότι έχει μπροστά του ένα έργο συνθετικό και ενιαίο, μια ευπρόσδεκτη προσθήκη στην αρκετά αποσπασματική συζήτηση στην Ελλάδα σχετικά με τα προβλήματα της ελληνικής οικονομίας και τις επιλογές της οικονομικής πολιτικής μετά το Μάαστριχτ. Το βιβλίο χωρίζεται σε τρία μέρη. Στο πρώτο (σελ. 17-114) αναλύεται η κρίση της «οικονομίας ανάπτυξης» και η σταδιακή κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού παγκοσμίως, το δεύτερο (σελ. 115-263) είναι αφιερωμένο στην κρίση της ελληνικής οικονομίας και στην κριτική αυτού που ο συγγραφέας ονομάζει «νεοφιλελεύθερη συναίνεση στην Ελλάδα», ενώ στο τρίτο (σελ. 263-326) συζητούνται θέματα ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, ειδικότερα της οικονομικής και νομισματικής Ένωσης, αναζητείται η θέση της Ελλάδας σ' αυτήν και προτείνεται το μοντέλο μιας άλλης Ευρώπης.

Η «οικονομία ανάπτυξης» ορίζεται ως η ιστορική φάση ταύτισης της ανθρώπινης ευημερίας με τη μαζική παραγωγή αγαθών στο καπιταλιστικό και στο, μέχρι πρόσφατα υπαρκτό, σοσιαλιστικό σύστημα. Οι ανάγκες ωστόσο που καλύπτονται και οι μηχανισμοί λειτουργίας του συστήματος αποφασίζονται από μια ελίτ, η οποία αποτελεί «το ιστορικό αποκορύφωμα της επικράτησης της ιεραρχικής κοινωνίας και των εξουσιαστικών σχέσεων και της συνακόλουθης ιδεολογίας της κυριαρχίας του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο και στη φύση» (σελ. 18). Ενώ η οικονομία ανάπτυξης διέρχεται μια φάση παρατεταμένης κρίσης, δεν είναι αντικειμενικά βέβαιη η

* Ο Μιχάλης Ψαλιδόπουλος σπούδασε οικονομικά στο Παν/μιο Αθηνών και στο Ελεύθερο Παν/μιο του Βερολίνου. Διετέλεσε επιστημονικός συνεργάτης και λέκτορας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, όπου τώρα υπηρετεί ως επίκουρος καθηγητής στο Τμήμα Κοινωνιολογίας.

αντικατάστασή της από ένα άλλο πρότυπο, παρά τις καταστροφικές της συνέπειες, οικονομικές και κοινωνικές.

Ως εναλλακτικό πρότυπο προβάλλεται ένα ριζοσπαστικό πράσινο κίνημα, που όχι μόνο αντιδρά στην οικολογική καταστροφή επιδιώκοντας το σεβασμό της φύσης και του περιβάλλοντος, αλλά θέτει θέμα οργάνωσης της κοινωνίας σε μια συμμετοχική άμεση βάση που θα αλλάξει τις κοινωνικές δομές, θα επιβάλλει την εφαρμογή διαφορετικού τύπου τεχνολογιών στην παραγωγή και, κυρίως, ένα διαφορετικό απ' το σημερινό πολιτιστικό πρότυπο. Ακριβώς αυτό το πρότυπο εκφράζουν μέσα στην πολυμορφία τους σύγχρονοι κοινωνικοί αγώνες, που δεν στέκουν μόνο σε αιτήματα βελτίωσης των υλικών όρων ζωής αλλά θέτουν το θέμα της κοινωνικής αυτονομίας και της αμφισβήτησης του σημερινού προτύπου λειτουργίας του καπιταλισμού (βλ. σελ. 150-156). Κεντρικό ρόλο στην ανάλυση τού Τ. Φ. παίζει η κατάρρευση του μεταπολεμικού κράτους-πρόνοιας στις αναπτυγμένες καπιταλιστικές χώρες και η εμφάνιση ενός νέου τύπου κοινωνικού συμβολαίου, αυτού της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης (σελ. 62-71). Αναλύονται τα οικονομικά και κοινωνικά αποτελέσματα της εφαρμογής του θατσερισμού και του Ρεηγκανισμού σε Βρετανία και ΗΠΑ στη δεκαετία του '80. Οι κοινωνικές ανισότητες και η μόνιμη ανεργία διαπιστώνεται ότι αποτελούν τις παραμέτρους μέσα από τις οποίες η «οικονομία ανάπτυξης» αναδιατάσσει τις δυνάμεις της.

Το δεύτερο μέρος, που όπως αναφέραμε, αφορά την ελληνική οικονομία και την εμφάνιση και στην Ελλάδα της νεοφιλελεύθερης συναίνεσης ξεκινάει με τη διαπίστωση ότι ο στασιμοπληθωρισμός που παρατηρείται στη χώρα —εδώ και 15 χρόνια περίπου— οφείλεται σε διαρθρωτικούς λόγους. Συνεχίζοντας την ανάλυση που έκανε για πρώτη φορά στο βιβλίο, *Εξαρτημένη ανάπτυξη: η Ελληνική περίπτωση* (Εξάντας 1978), ο Τ.Φ. δείχνει το μηχανισμό μέσω του οποίου τα διαρθρωτικά αυτά προβλήματα γνωρίζουν τα όριά τους από το έλλειμμα του ισοζυγίου πληρωμών και τη διόγκωση του δημόσιου χρέους. Το τελευταίο αναγκάζει το δημόσιο να αναζητάει πόρους για την αποπληρωμή του μέσα από την αύξηση της φορολογίας που επιδρά στην οικονομική δραστηριότητα επιτείνοντας την κρίση του μοντέλου ανάπτυξης.

Η λύση που προκρίθηκε για την άρση του αδιεξόδου στην Ελλάδα είναι, κατά τον Τ.Φ. αυτή του νεοφιλελευθερισμού (σελ. 119) λύση που παραγνωρίζει την ιδιαιτερότητα της ελληνικής καπιταλιστικής ανάπτυξης και πιο συγκεκριμένα τον εξαρτημένο της χαρακτήρα. Για το λόγο αυτό αμφισβητείται η νεοφιλελεύθερη κριτική προς το διογκωμένο και καχεκτικό δημόσιο τομέα ότι τάχα αυτός ή το σύστημα της ΑΤΑ ευθύνονται για τα αδιέξοδα της οικονομίας (σελ. 203). Παράλληλα, εκφράζεται η άποψη ότι κόμματα όπως το ΠΑΣΟΚ και ο Συνασπισμός, δεν αντιτάσσονται ουσιαστικά κατά της νεοφιλελεύθερης διαχείρισης της κρίσης λόγω του προσανατολισμού τους προς τον κυρίαρχο στην Ευρωπαϊκή Ένωση επιστημονικό λόγο. Οι συνέπειες

της ένταξης της Ελλάδας στην ΕΟΚ, όπως αντανακλώνται στο έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου, θεωρούνται απ' τον Τ.Φ. αρνητικές. Για το λόγο αυτό, όπως και λόγω των δεσμεύσεων που αναλαμβάνει η χώρα ώστε να γίνει δεκτή στην ΟΝΕ, ο Τ.Φ. είναι αρνητικός στη συνθήκη του Μάαστριχτ (σελ. 302). Προτείνει (σελ. 307-314) μια εθνική συμφωνία μεταξύ όλων των κοινωνικών φορέων με στόχο την οικονομική αναδιάρθρωση της χώρας μέσω ενός προγράμματος επενδύσεων, που θα εκπονηθεί από μια κεντρική εξουσία σε συνεργασία με τις «τοπικές οικονομίες» (σελ. 312). Όσο διαρκεί η προσπάθεια αυτή, η οικονομική πολιτική θα διατηρεί τις δυνατότητες προστασίας της εθνικής παραγωγής (σελ. 310). Ίσως μάλιστα, έως ότου επιτευχθεί η ανόρθωση της ελληνικής οικονομίας έχει ξεπηδήσει μια «άλλη» Ευρώπη, αυτή των περιφερειών, με την επικράτηση ενός νέου πολιτισμικού μοντέλου, που θα επανακαθορίζει τη σχέση του ανθρώπου με τη φύση, και τις ανάγκες του.

Στον επίλογο (σελ. 329-336) τέλος σκιαγραφείται ένα κοινοτικό πρότυπο κοινωνικής οργάνωσης ως εναλλακτικό του καπιταλισμού και του σοσιαλισμού.

Στην εργασία του αυτή ο Τ.Φ. συνδυάζει την αμεσότητα τού υψηλής ποιότητας δημοσιογραφικού λόγου με την επιστημονική ανάλυση κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο και πρέπει να του χρωστάμε χάρη για την επιμονή με την οποία προσπαθεί, σε αντίξοους καιρούς, να διατηρήσει ζωντανό το όραμα της «ουτοπίας», όπως το ονομάζει ο ίδιος (σελ. 35), της προσπάθειας για κοινωνική αλλαγή μέσα από δημοκρατικούς αγώνες. Ο Τ.Φ. κινείται με άνεση μεταξύ οικονομικής ανάλυσης, κοινωνικής θεωρίας, πολιτικής επιστήμης και διεθνών σχέσεων και ο εξειδικευμένος επιστήμονας που πιθανόν να θεωρούσε αυτό τον τρόπο προσέγγισης μεμπτό, θα πρέπει να έχει υπόψη του το σκοπό του συγγραφέα που είναι η συστηματική κριτική των κυρίαρχων απόψεων σε θέματα τρέχουσας επικαιρότητας για το οικολογικό κίνημα, την ελληνική οικονομία και τις σχέσεις της με την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν και σημεία κριτικής προς τις απόψεις τού Τ.Φ. Προσωπικά αμφιβάλλω αν η έννοια της εξαρτημένης ανάπτυξης μας βοηθάει στην ανάλυση της ελληνικής περίπτωσης, πέρα βέβαια απ' την αναγνώριση των μορφολογικών εκείνων χαρακτηριστικών που αποδείχνουν πόσο ανοιχτή είναι η ελληνική οικονομία και πόσο ευάλωτη απ' τη συσσώρευση κεφαλαίου στο εξωτερικό και από πολιτικο-οικονομικές επιλογές εκτός του χώρου. Οι πολυποίκιλες αντιδράσεις των μικρομεσαίων στρωμάτων της ελληνικής κοινωνίας και η ύπαρξη ακόμα και σήμερα ενός ισχυρού ρεύματος παραδοσιακών αντιλήψεων απαιτούν, κατά τη γνώμη μου, την σε βάθος ανάλυση πτυχών και μορφών του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού που η αποδοχή τής θέσης περί εξαρτημένης ανάπτυξης μοιάζει εκ των προτέρων να ακυρώνει. Η χρήση επίσης του ονόματος του Κ.Καραβίδα, ως σκαπανέα στη διατύπωση ενός εναλλακτικού μοντέλου κοινωνικής συγκρότησης (σελ. 336), προκαλεί απορίες με δεδομένη την τεκμηριωμένη συγγένεια των ιδεών του Καραβίδα προς αυτές του ιταλικού φασισμού.

Οι παραπάνω παρατηρήσεις δεν αναιρούν φυσικά τη συμβολή του συγγραφέα σε πολύ λεπτά θέματα τρέχουσας επικαιρότητας και σημασίας για την Ελλάδα. Με ανυπομονησία θα περιμένουμε ένα μελλοντικό βιβλίο του Τ.Φ., αφιερωμένο όχι τόσο στα τρέχοντα προβλήματα αλλά στους πρακτικούς τρόπους συλλογικής οργάνωσης και δράσης ώστε να κρίνουμε αν η «ουτοπία» έχει τη δυνατότητα να γίνει πραγματικότητα στους καιρούς που ζούμε.

Γιάννης Κουνέλλης

Μια σύντομη απάντηση

του *Τάκη Φωτόπουλου*

Κατ' αρχήν θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Μιχ. Ψαλιδόπουλο για τα πολύτιμα σχόλιά του. Ο στόχος της σύντομης αυτής απάντησης είναι απλώς να βοηθήσει στη διασαφήνιση μερικών σημείων που θίγει ο κριτικός, γιατί νομίζω ότι παρουσιάζουν γενικότερο ενδιαφέρον για το αναγνωστικό κοινό.

Όσον αφορά το στόχο της οικονομικής αναδιάρθρωσης της χώρας, θα έπρεπε να παρατηρήσω ότι αποτελεί μόνον έναν ενδιαμέσο στόχο, εφόσον, όπως τονίζεται στο βιβλίο, «ο απώτερος στόχος θα ήταν η δημιουργία των προϋποθέσεων για τη συμμετοχή της χώρας μας σε μια μελλοντική Ευρώπη αυτοδύναμων, αλλά όχι αυτόρκων, περιφερειών» (σελ. 309). Ξεκινώντας δηλ. από την υπόθεση, που ρητά αναφέρεται στο βιβλίο, ότι η χώρα μας τη στιγμή αυτή δεν εκπληροί τις βασικές οικονομικές προϋποθέσεις για μια νέα Ευρώπη αυτοδύναμων περιφερειών, προτείνεται μια εθνική συμφωνία μεταξύ όλων των **κοινωνικών** φορέων, «σε αντίθεση με την προτεινόμενη από την ανανεωτική αριστερά εθνική συμφωνία μεταξύ κομμάτων με στόχο τη διαχείριση της κρίσης» (σελ. 309-310) για την οικονομική αναδιάρθρωση. Ως βασικό μέσο για την επίτευξη του στόχου αυτού προτείνεται στο βιβλίο «ένας συνδυασμός κεντρικού προγραμματισμού των επενδύσεων και υλοποίησής τους από την τοπική οικονομία» (σελ. 312). Ο λόγος που ανατίθεται η έρευνα και ο προγραμματισμός **και** στα κεντρικά ερευνητικά όργανα (τα οποία δεν ασκούν «εξουσία» πέραν της συμβουλευτικής αρμοδιότητας) είναι ο αναφερόμενος στο βιβλίο, ότι δηλαδή ο προγραμματισμός και η έρευνα απαιτεί συνολική γνώση των οικονομικών δεδομένων και των αναγκών της χώρας, που φυσικά δεν διαθέτουν οι τοπικές οικονομίες οι οποίες καλούνται να αναλάβουν την υλοποίηση προγραμμάτων αναδιάρθρωσης, σε συνθήκες συμμετοχικής οικονομικής δημοκρατίας (σελ. 314).

Ένα δεύτερο σημείο στο οποίο θα ήθελα να αναφερθώ αφορά την κριτική για την «αποδοχή της θέσης περί εξαρτημένης ανάπτυξης». Όπως είχα τονίσει στο πρώτο μου βιβλίο *Εξαρτημένη ανάπτυξη η Ελληνική περίπτωση*, «η έννοια της εξάρτησης χρησιμοποιείται ως θεωρητικό εργαλείο για την ανάλυση συγκεκριμένου τύπου ανάπτυξης, ενώ στο κεφ. Α γίνεται συστηματική προσπάθεια για τη διεύρυνση και ανανέωση της έννοιας αυτής... Γενικότερα, το βιβλίο εκφράζει τη μεθοδολογική άποψη ότι δεν υπάρχουν “Νόμοι”, “Γενικές Θεωρίες” κ.λπ. για την ανάλυση της κοινωνικο-οικονομικής πραγματικότητας» (σελ. 10). Αυτό δεν σημαίνει βέβαια τίποτα άλλο παρά την απόρριψη της θεωρίας εξαρτημένης ανάπτυξης, που ήταν άλλη μια «Γενική Θεωρία» και την ανάγκη μελέτης σε βάθος των ιδιαιτεροτήτων της ελληνι-

κής κοινωνίας, όπως σωστά προτείνει και ο Μιχ. Ψαλιδόπουλος. Η μη αποδοχή εκ μέρους μου των πορισμάτων της σχολής εξαρτημένης ανάπτυξης γίνεται άλλωστε φανερή και από το άρθρο μου «Ανάπτυξη ή Δημοκρατία;» στο ανά χειρας τεύχος.

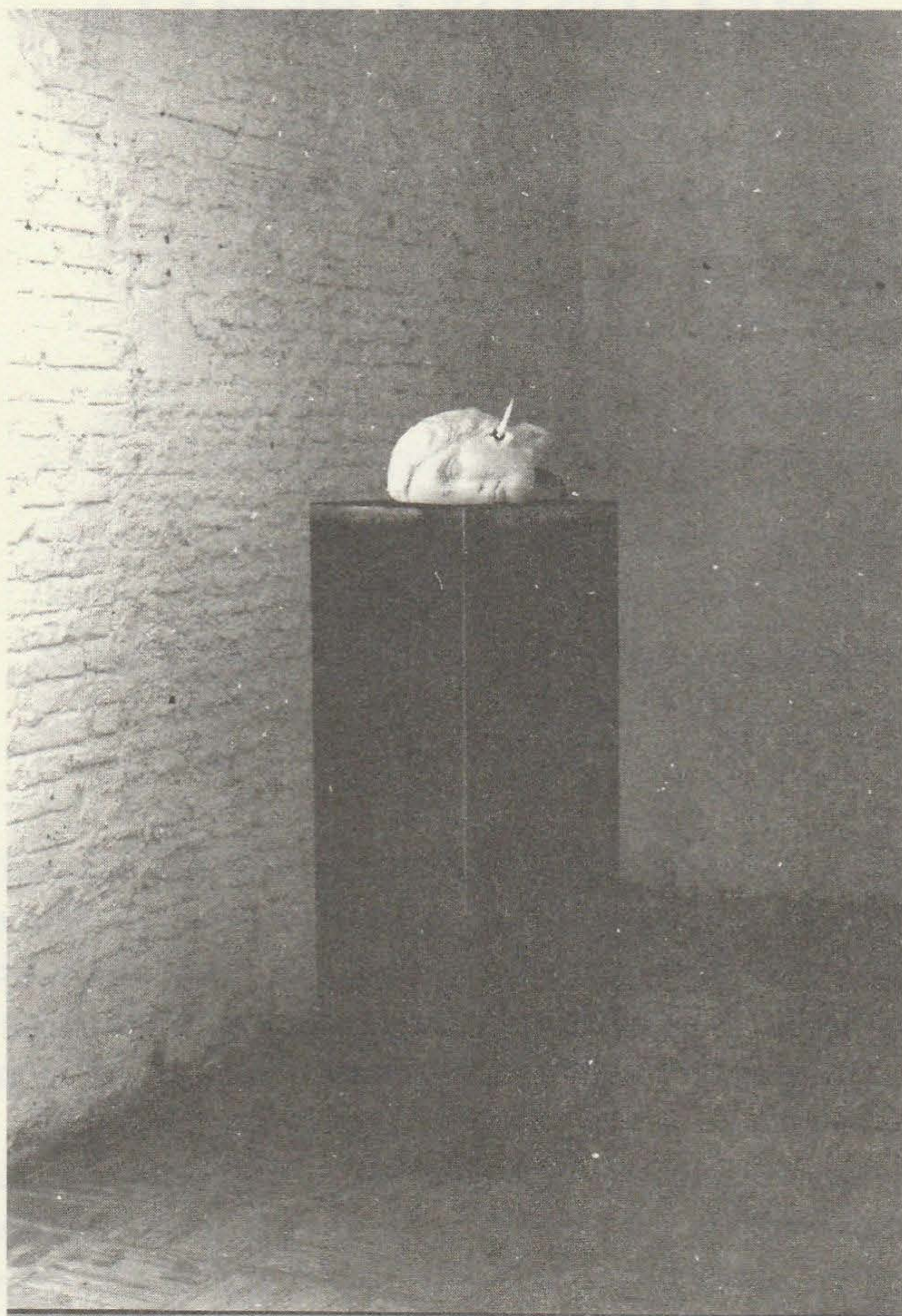
Τέλος, όσον αφορά την αναφορά στον Καραβίδα, απλώς ανέφερα στο βιβλίο ότι «το όραμα του κοινοτισμού... σε μια πρώτη και αναγκαστικά ατελή μορφή του είχε αναπτύξει στην Ελλάδα ήδη από το μεσοπόλεμο ο Κωνσταντίνος Καραβίδας». Η αναφορά επομένως στον Καραβίδα δεν είχε άλλο στόχο παρά να μνημονεύσει ότι και στη χώρα μας είχαν εκφρασθεί, ήδη προπολεμικά, απόψεις που προσπαθούσαν να οριοθετήσουν ένα «τρίτο δρόμο» πέρα από τον καπιταλισμό και τον κρατιστικό σοσιαλισμό. Φυσικά, ο κοινοτισμός για τον οποίο μιλούσε ο Καραβίδας, που προϋπέθετε ιεραρχικές δομές και εξουσίες, ελάχιστη έχει σχέση με το όραμα του Συνομοσπονδιακού Κοινοτισμού και θα μπορούσε εύκολα να δώσει λαβή — όπως ήδη έδωσε — σε ερμηνείες, σαν κι αυτές που αναφέρεται ο Μιχ. Ψαλιδόπουλος.

ΜΕΛΛΟΝΤΙΚΑ ΘΕΜΑΤΑ

- ✓ **Φιλελευθερισμός και δημοκρατία**
Τεύχος 8 (προθ. υποβολής λήγει 1/1/95)
- ✓ **«Πράσινα» Οικονομικά**
Τεύχος 9 (προθ. υποβολής λήγει 1/5/95)
- ✓ **Επιστήμη και Τεχνολογία**
Τεύχος 10 (προθ. υποβολής λήγει 1/9/95)
- ✓ **Περιβαλλοντισμός**
Τεύχος 11 (προθ. υποβολής λήγει 1/1/96)
- ✓ **Είναι δυνατή η σύγκλιση των νέων κινημάτων;**
Τεύχος 12 (προθ. υποβολής λήγει 1/5/96)

Καλούνται οι ενδιαφερόμενοι να συνεργασθούν στα παρακάτω θέματα να υποβάλουν τις συνεργασίες τους μέσα στην προθεσμία που δίνεται σε παρένθεση χωριστά για κάθε τεύχος. Για οδηγίες όσον αφορά την υποβολή συνεργασιών παρακαλούμε να συμβουλευτείτε τις «Σημειώσεις για την υποβολή κειμένων» που δημοσιεύονται στο οπισθόφυλλο.

Η Συντακτική Επιτροπή έχει δικαίωμα να αλλάζει τις θεματικές ενότητες και τη σειρά προτεραιότητάς τους, γι' αυτό σας παρακαλούμε να έρχεστε σε επαφή με τα γραφεία του περιοδικού στην Αθήνα πριν υποβάλετε κείμενό σας προς δημοσίευση.

Γιάννης Κουνέλλης

ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Δημοσιεύουμε παρακάτω την πρόσφατη ανταλλαγή επιστολών μεταξύ του Θανάση Καλόμαλου και του Τάκη Φωτόπουλου που νομίζουμε ότι έχει γενικότερο ενδιαφέρον για τους αναγνώστες του περιοδικού.

**Προς τα μέλη της Συντακτικής και Συμβουλευτικής Επιτροπής του περιοδικού
ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ**

Αγαπητοί φίλοι,

σας επαναλαμβάνω ότι ενδιαφέρθηκα για το περιοδικό και μπήκα στη Συμβουλευτική Επιτροπή, επειδή τότε λέγαμε ότι «...φιλοδοξία μας είναι να εγκαινιάσουμε έναν επειγόντως αναγκαίο διάλογο» (αγγλόφωνη έκδοση: OUR AIMS), ότι «... επιδίωξή μας είναι το περιοδικό να λειτουργήσει σαν ένα φόρουμ... για πολυεδρική συζήτηση» (ΟΙ ΣΤΟΧΟΙ ΜΑΣ).

Πιστέψτε με, φίλοι μου, βρίσκω την προσπάθεια του Τάκη Φωτόπουλου να διαμορφώσει μια θεωρία οικονομικής εκμετάλλευσης απαλλαγμένη μαρξικών εννοιών πολύ ενδιαφέρουσα, και ακόμα πιο ενδιαφέρον το εγχείρημά του να επεξεργαστεί μία οικονομική βάση για την ουτοπία του Μπούκτσιν. Όμως αυτά δεν έχουν καμία σχέση με πολυφωνία.

Θα συμφωνείτε, υποθέτω, μαζί μου, ότι «πολιτική οικολογία» συνιστά κάθε πρόταση, που προαπαιτεί για μια οικολογική κοινωνία την απόρριψη του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και του καπιταλισμού γενικότερα, κι ότι τέτοιες προτάσεις, που το περιοδικό θα έπρεπε να στεγάζει, είναι σίγουρα προτάσεις οικοσοσιαλιστικές, προτάσεις εργατικής αυτοδιαχείρισης-συνιδιοκτησίας μέσα σ' ελεύθερη οικονομία, ακόμα και προτάσεις βαθμιαίας υπέρβασης του καπιταλισμού. Ενώ όμως τέτοιες προτάσεις κατακεραυνώθηκαν παρεμπιπτόντως στο τεύχος 3 από τους Φωτόπουλο, Χώκινς, ποτέ δεν εκτέθηκαν στο περιοδικό, μ' εξαίρεση τα γενικόλογα και γι' αυτό ανώδυνα άρθρα του Ο' Κόννορ.

Διάλογος όμως δεν θα επιτυγχανόταν, ακόμη κι αν το περιοδικό φιλοξενούσε παράλληλα με την άποψη Μπούκτσιν-Φωτόπουλου κι άρθρα άλλων θεωρητικών προσανατολισμών. Διάλογος και «πολυεδρική συζήτηση» γίνεται μονάχα όταν αντικρούεται ένα συγκεκριμένο άρθρο από διαφορετική θεωρητική οπτική. Αυτόν το διάλογο όμως δεν τον θεσμοθετήσατε εσείς. Χρειάστηκε να δώσω εγώ χρόνο, κόπο και μάχη με τον υπεύθυνο ύλης (περί τις δέκα επιστολές) για να επιβάλλω τις 5.000 λέξεις για τα άρθρα αντίκρουσης και για να πετύχω με το άρθρο μου στο τεύχος 4 το

μοναδικό διάλογο θεωρητικού περιεχομένου στο περιοδικό.

Δεν έχω όμως καμιά διάθεση να συνεχίσω να δίνω μάχες μονάχος μου για να πετύχω κάτι που όλοι από κοινού υποσχθήκαμε στους αναγνώστες. Ήδη χρειάστηκε να ξαναγράψω άλλες 10 περίπου επιστολές, και να ξαναγράψω τροποποιώντας το άρθρο μου «Η οικολογία και οι ασάφειες του σοσιαλισμού» ώστε να δημοσιευθεί όπως αυτοτελές, αλλά ως αντίκρουση στον Τ. Φωτόπουλο, για να δεχθώ εν κατακλείδι την πρόταση να αποδεχθώ τη δημοσίευσή του στην ελληνική μόνο έκδοση, μ' άλλα λόγια: να αποδεχθώ την υποβάθμιση της ελληνικής έκδοσης σε περιοδικό κατάλληλο για την ψωροκώσταινα και του άρθρου μου ως κατάλληλου μόνο για τους αγράμματους ιθαγενείς. Αυτά, φίλοι μου, εγώ δεν θα τα κάνω. Θα σβήσετε τ' όνομά μου απ' τα μέλη της συμβουλευτικής επιτροπής και θα δημοσιεύσετε αυτό το κείμενο αποχώρησής μου απ' το περιοδικό. Το άρθρο μου θα το διαβάσετε, αν ενδιαφέρεστε, σε κάποιο άλλο περιοδικό, και θα πάρετε, αν έτσι κρίνετε, την ευθύνη να αλλάξετε τους στόχους του περιοδικού και να το καταστήσετε ένα περιοδικό στράτευσης αποκλειστικά στην εκδοχή Μπούκτσιν-Φωτόπουλου.

Ένα περιοδικό στράτευσης είναι λιγότερο καλό από ένα που προσφέρει πολλές απόψεις, όμως παραμένει μια θετική προσφορά για την οικολογία και θα παρακαλέσω όσους το συνεχίσετε έτσι στρατευμένο να μη νομίζετε, όπως ο Μπούκτσιν, ότι επειδή διαφωνώ είναι σαν να σας πυροβολώ, παρά να με θεωρείτε πάντοτε φίλο.

ΘΑΝΑΣΗΣ ΚΑΛΟΜΑΛΟΣ

Απάντηση στον Θανάση Καλόμαλο

Ο Θανάσης Καλόμαλος (Θ.Κ.) με επιστολή που μας έστειλε —και για την οποία μόνο ηθική υποχρέωση έχουμε για τη δημοσίευσή της— θέτει μερικά θέματα για την πολυφωνία του περιοδικού τα οποία, πιστεύουμε, έχουν γενικότερο ενδιαφέρον για τους αναγνώστες μας. Γι' αυτό και θα προσπαθήσουμε να δώσουμε μια όσο γίνεται συντομότερη απάντηση.

1. Είναι φανερό ότι ο Θ.Κ. δεν διαβάζει συστηματικά το περιοδικό. Αυτό τουλάχιστον είναι το αβίαστο συμπέρασμα που μπορεί να βγάλει κανένας από τη δήλωσή του ότι το περιοδικό θα έπρεπε να στεγάζει «προτάσεις οικο-σοσιαλιστικές, προτάσεις εργατικής αυτοδιαχείρισης-συνιδιοκτησίας μέσα σε ελεύθερη οικονομία, ακόμη και προτάσεις βαθμιαίας υπέρβασης του καπιταλισμού» και ότι «τέτοιες προτάσεις, ποτέ δεν εκτέθηκαν στο περιοδικό με εξαιρέση τα γενικόλογα και γι' αυτό ανώδυνα άρθρα του Ο' Κόννορ».

Ερώτηση. Διάβασε μήπως τα άρθρα των John Friedmann (1), Andras Biro (1), James Robertson (1), Andre Gunder Frank (3) Davidoff & Foreman (3), Carl Boggs (5) —για να αναφέρουμε μερικά— και, αν ναι, πού τα κατατάσσει; Οποιοσδήποτε καλόπιστος αναγνώστης που διάβασε τα άρθρα αυτά αντιλαμβάνεται σαφώς ότι ανήκουν στην κατηγορία των οικο-σοσιαλιστικών άρθρων ή αυτών που κάνουν συγκεκριμένες «προτάσεις βαθμιαίας υπέρβασης του καπιταλισμού». Κι αυτό, αν απορρίψουμε — όπως θέλει ο Θ.Κ. — τον σημαντικότερο εκπρόσωπο του οικο-σοσιαλισμού σήμερα, τον Ο' Connor, του οποίου έχουμε δημοσιεύσει επανειλημμένα άρθρα. Όσον αφορά για τις προτάσεις εργατικής αυτο-διαχείρισης, πολύ θα θέλαμε να μας συστήσει ο Θ.Κ. συγκεκριμένα ΝΕΑ άρθρα στο θέμα. Εμείς τουλάχιστον αδυνατούμε να βρούμε αδημοσίευτα άρθρα στο θέμα, απλούστατα γιατί δεν γίνεται πια διάλογος σήμερα, με συγκεκριμένες προτάσεις (δεν αναφερόμαστε σε γενικολογίες εδώ και εκεί, τύπου Andre Gorz), για μορφές εργατικής αυτοδιαχείρισης.

2. Η αντίληψη διαλόγου που έχει ο Θ.Κ. είναι η «συζήτηση στρογγυλής τράπεζας», όπου «συγκεκριμένο άρθρο αντικρούεται από διαφορετική θεωρητική οπτική». Όμως, αυτού του είδους ο διάλογος, εξ αντικειμένου, σπάνια εισδύει στο βάθος των προβλημάτων και συνήθως μένει στην επιφάνεια της διατύπωσης συμπερασμάτων (στην καλύτερη περίπτωση) ή σλόγκαν (στη χειρότερη). Αντίθετα, η εν ευρεία έννοια διαλόγου, με τη μορφή της αντιπαράθεσης θεωρητικών θέσεων, οι οποίες μόνο στη μορφή άρθρου μπορούν να αποτελούν αντικείμενο συστηματικής επεξεργασίας, προσφέρει τη δυνατότητα ενός σε βάθος διαλόγου. Όμως, ο Θ.Κ. δεν είναι συνηθισμένος σε τέτοιου είδους διάλογο που η *Κοινωνία και Φύση* — πρωτοπορώντας σε σχέση με τα άλλα περιοδικά που κατά κανόνα καταφεύγουν σε παρόμοιο διάλογο μόνο σε ειδικά αφιερώματα— υιοθέτησε από το πρώτο κιόλας τεύχος. Παρόλα αυτά, δεχθήκαμε να εισάγουμε και μια στήλη διαλόγου με τη στενή έννοια που τον εννοεί ο Θ.Κ. — όχι γιατί μας το «επέβαλε» αλλά γιατί αναγνωρίσαμε την ανάγκη μερικών αναγνωστών να εκφράσουν τις απόψεις τους σε συγκεκριμένο άρθρο (και φυσικά ο Θ.Κ. συλλαμβάνεται πάλι μη ενήμερος όταν μιλά για «τον μοναδικό» διάλογο που μας «επέβαλε» στο τ. 4, ξεχνώντας τον διάλογο στο τ. 6).

3. Σε μια καταφανή διαστρέβλωση της αλήθειας ο Θ.Κ. «ξεχνά» να αναφέρει ότι το συγκεκριμένο άρθρο του που προτείναμε να δημοσιευθεί μόνο στην ελληνική έκδοση είχε προηγουμένως απορριφθεί όχι μόνο από τη Συντακτική Επιτροπή αλλά και από διακεκριμένο στον κλάδο του (και προερχόμενο από τον μαρξιστικό χώρο — για να μην κατηγορηθούμε για μεροληψία) «διαιτητή» (referee). Όμως η διαδικασία ανάθεσης της κρίσης των άρθρων σε διαιτητές είναι πάγια διαδικασία σε οποιοδήποτε σοβαρό περιοδικό του εξωτερικού. Και η απόρριψη του άρθρου από τον διαιτητή δεν έγινε βέβαια με πολιτικά κριτήρια αλλά με καθαρά ποιοτικά, δηλαδή, γιατί το βρήκε βασικά ανενήμερω σε σχέση με τη συζήτηση που έχει γίνει στο εξωτερικό για το θέμα του, ενώ συγχρόνως «στερείται εμπειρικών παραδειγμάτων που θα έκαναν σαφή τα επιχειρήματά του». Με βάση τα ίδια κριτήρια το περιοδικό πρότεινε τη

δημοσίευσή του στην ελληνική έκδοση, όχι γιατί το βρήκαμε «κατάλληλο μόνο για τους αγράμματους ιθαγενείς» όπως αναφέρει ο Θ.Κ. προσφεύγοντας στον... ελληνικό πατριωτισμό (πολύ της μόδας σήμερα που κυριαρχεί η ελληνο-ορθοδοξία), αλλά γιατί απλούστατα όσον αφορά την Ελλάδα, όπου δεν έχει γίνει σχετική συζήτηση, το άρθρο δεν θα έπασχε τουλάχιστον από έλλειψη ενημέρωσης. Ακόμη, για να αποφευχθεί κάθε παραπέρα παρεξήγηση, προτείναμε να στείλουμε το άρθρο και σε άλλο διαιτητή, αλλά η πρότασή μας δεν έγινε δέκτη από τον Θ.Κ. που έθετε εκβιαστικά διλήμματα του τύπου «ή δημοσιεύετε το άρθρο και στις δύο εκδόσεις ή παραιτούμαι από τη Συμβ. Επιτροπή!».

4. Ο δρόμος τού να ρίχνουμε ρετσινιά για πολιτική μεροληψία όταν θέλουμε να σπλώσουμε τους κριτές μας είναι ο εύκολος δρόμος. Είναι όμως και άχαρις. Ιδιαίτερα μάλιστα όταν το περιοδικό και ο υπεύθυνος ύλης του, στην προσπάθειά του να συνδέσει τη διεθνή σκέψη με την Ελλάδα, ουσιαστικά αναγκάστηκε να εκμαιεύσει απάντηση στο άρθρο του Θ.Κ. από τον Murray Bookchin (που δεν το θεωρούσε ότι αποτελούσε σημαντική βάση για έναν ουσιαστικό διάλογο) για να γίνει ο περιφημος διάλογος στο τ.4 που μας «επέβαλε» ο Θ.Κ.

5. Η *Κοινωνία και Φύση*, είχε ξεκαθαρίσει απ' την αρχή ότι: «Η πολυφωνία, όταν δεν είναι συνάρτηση του κονφορμισμού, δεν σημαίνει ότι δεν πρέπει να υπάρχει όραμα και προσανατολισμός αλλά ότι πρέπει να παρουσιάζονται όλες οι αντιτιθέμενες απόψεις και να συζητούνται κριτικά. Και η κριτική συζήτηση μπορεί να γίνει μόνο με βάση κάποιο άξονα που, για εμάς, είναι το πρόταγμα της οικολογικής κοινωνίας. Μόνο έτσι υπάρχει ελπίδα να ξεφύγουμε απ' τον παραδοσιακό πολιτικό τρόπο σκέψης και δράσης και να δημιουργήσουμε τις βάσεις για την κοινωνία του μέλλοντος» (τ. 2 σελ. 248). Και παρά τις ρετσινιές του Θ.Κ. και άλλων καλοθελητών την υπόσχεσή μας αυτή την τηρήσαμε απόλυτα. Απόδειξη: Το περιοδικό έχει δημοσιεύσει μέχρι σήμερα 55 άρθρα (εξαιρουμένων των βιβλιοκριτικών και των επιστολών). Από αυτά, τα άρθρα «της εκδοχής Μπούκσιν-Φωτόπουλου» που κατά τον Θ.Κ. εκφράζουν το γεγονός ότι η Κ&Φ είναι «ένα περιοδικό στράτευσης αποκλειστικά στην εκδοχή αυτή» είναι λιγότερα από τα μισά (για την ακρίβεια 25 άρθρα, δηλ. 45%, στα οποία περιλαμβάνουμε και κάθε άρθρο που γενικά ανήκει στον ίδιο προσανατολισμό, από Μπούκσιν-Φωτόπουλο μέχρι Clark, Hawkins, Chodoroff, Biehl). Από τα υπόλοιπα 55%, 22% ανήκουν στον οικο-σοσιαλιστικό χώρο (Ο' Connor, Frank, Boggs, Ely, Toledo, Cini, Mellor, Σταμάτης, Καλόμαλος), 15% ανήκουν στο χώρο των «ρεαλιστικών» Πράσινων οικονομικών (Friedmann, Biro, Robertson) και τον φεμινιστικό (τ.4), 9% στη βαθειά οικολογία (κυρίως τ. 2) και 9% στον γενικότερο αυτονομιστικό χώρο (Καστοριάδης, Τσόμσκυ, Καβουλάκος).

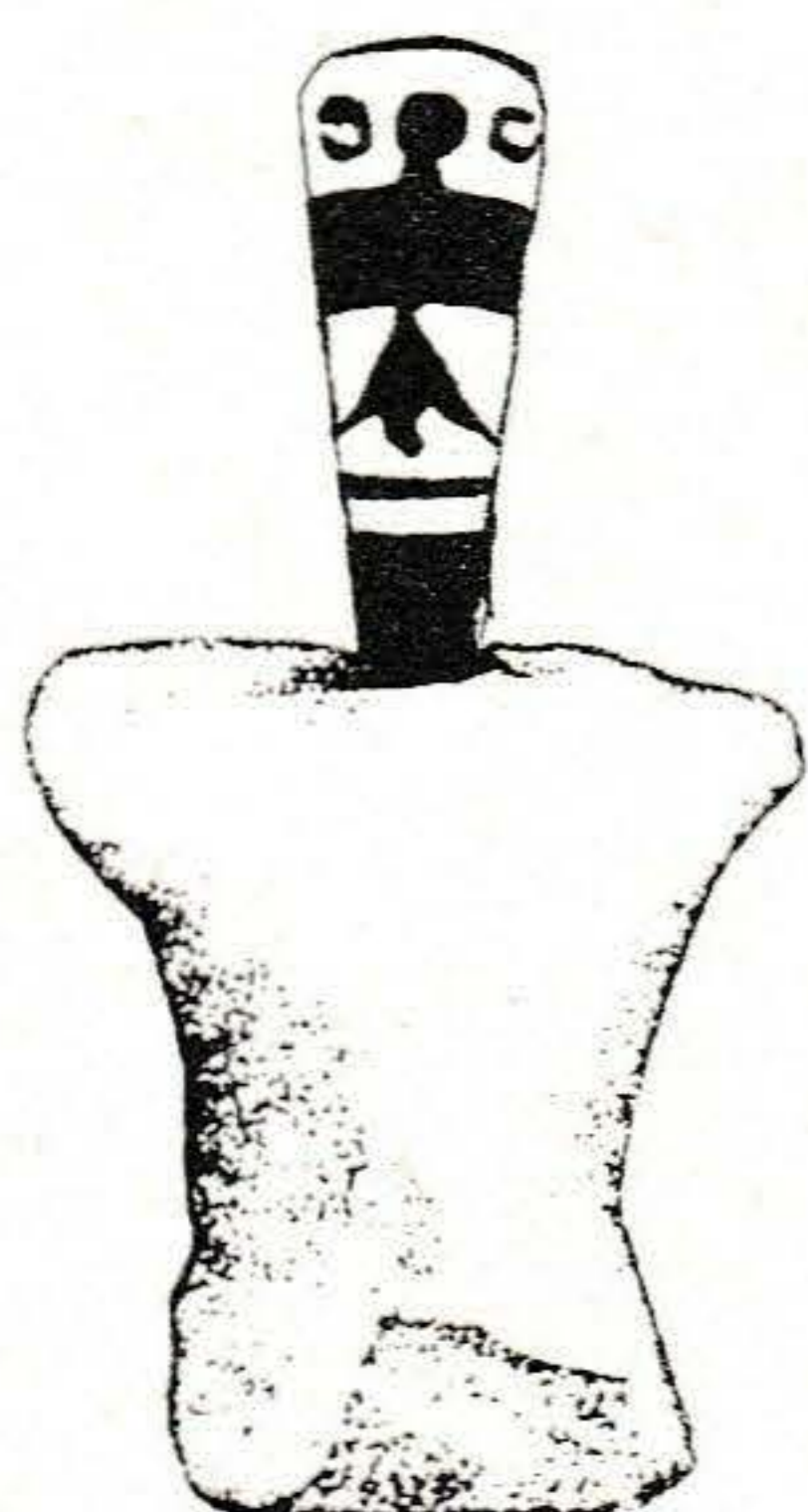
Θα είμασταν λοιπόν ευτυχείς εάν ο Θ.Κ. μπορεί να μας υποδείξει άλλα περιοδικά «στρατευμένα» (ιδιαίτερα στο χώρο τον μαρξιστικό που ανήκει) τα οποία αφιερώσουν στη στρατευμένη άποψή τους λιγότερα απ' τα μισά των άρθρων τους!

Όσον αφορά την Κ&Φ, θα συνεχίσει την προσπάθεια που άρχισε, παρά τις επιθέσεις ή (συνήθως) τη γενική σιωπή που αντιμετωπίζει. Σιωπή, που έφθασε να οδηγήσει γνωστό «αντικειμενικό» βιβλιοκριτικό να κατατάξει ως εξής τα ελληνικά περιοδικά: πρώτον, αυτά που φιλοξενούν «σοβαρές αναλύσεις πάνω στα κοινωνικοπολιτικά φαινόμενα», στα οποία περιλαμβάνει οποιοδήποτε, σχεδόν, περιοδικό ή περιοδικάκι στο χώρο (από τη *Νέα Οικολογία* και την *Οικοτοπία* μέχρι το «πολύτιμο...για την ανεξαρτησία γνώμης και ποιότητα αναλύσεων» *Ριζοσπαστικό Φόρουμ*) εκτός απ' το ανά χείρας περιοδικό, και δεύτερον, τα υπόλοιπα περιοδικά που, κατ' αντιδιαστολή, δεν περιέχουν αντίστοιχες «σοβαρές αναλύσεις»! (Σπήλιος Παπασπηλιόπουλος, *ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΣ*, 23/12/93). Ανάλογα, η *ΟΙΚΟΤΟΠΙΑ* (Οκτώβριος-Νοέμβριος 94), αφού αναφέρεται εκτενώς στα άλλα περιοδικά... μας παραχωρεί την παρακάτω αμίμητη πρόταση: «Βέβαια, υπάρχει και το περιοδικό «*ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ*» που παρά το αλλοδαπό της γραπτής παραγωγής (έτσι!) και τις όποιες αντιφατικότητες, παραμένει πηγή προβληματισμού». Κι αυτά γράφονται τη στιγμή ακριβώς που το περιοδικό αυτό-όχι μόνο είναι το μοναδικό ΕΛΛΗΝΙΚΟ περιοδικό με επιτυχή σταδιοδρομία στον αγγλοσαξωνικό κόσμο, αλλά ήδη βρίσκεται σε διαπραγματεύσεις για την έκδοση λατινοαμερικάνικης έκδοσης ενώ έχει εκδηλωθεί ενδιαφέρον και για την έκδοση γαλλικής και γερμανικής εκδοχής του!

Η εμπιστοσύνη με την οποία περοβάλλει το περιοδικό μας το αναγνωστικό κοινό στην Ελλάδα και το εξωτερικό είναι για εμάς αρκετή για να μας δίνει κουράγιο να συνεχίζουμε, παρά τις μισαλλοδοξίες και τις εμπάθειες, που άλλωστε πάντα ευδοκίμουσαν στον ελληνικό πνευματικό χώρο. Ομολογούμε όμως ότι η στάση του Θ.Κ. ήταν μια οδυνηρή έκπληξη για εμάς.

Υπεύθυνος ύλης
(εκ μέρους της ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ)

ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΗ

Τη μορφολογία και την αισθητική του περιοδικού «ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ» την προσδιορίζει η εικονογράφηση της φιλμικής και της εικαστικής εικόνας. Χρησιμοποιώντας, στο μέτρο του δυνατού, τις εικαστικές συνθέσεις της Βάσως Κατράκη και του γλύπτη Τάκη Βασιλάκη, επαίνους μόνο εισπράξαμε και καμιά ως τώρα αρνητική αντίδραση από τους αναγνώστες.

Προσανατολισμένο προς αυτό το ιδεοδρόμιο, το περιοδικό επιχείρησε σύγχρονες μορφές επικοινωνίας, υπερβαίνοντας τη γουτεμβέργια ομηρία της 400χρονης τυπογραφίας. Κρατάτε κιάλας στα χέρια σας το 7ο τεύχος του περιοδικού «ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ», το οποίο φιλοξενεί τον επίσης κορυφαίο της Arte Rovera, Γιάννη Κουνέλλη. Στο 8ο τεύχος θα φιλοξενηθεί ο Κύπριος εικαστικός καλλιτέχνης Άγγελος Μακροίδης.

Αναμφίβολα, σ' ένα επιστημονικό και θεωρητικό περιοδικό παρόμοιο με το «ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ» είναι φυσικό να κυριαρχούν τα κείμενα. Από την άλλη όμως, αυτά τα ίδια τα περιοδικά δεν φοβούνται να δανειστούν απελευθερωμένες μορφές επικοινωνίας και έκφρασης, δυναμικά προβαλλόμενες απ' τα σημεία οράσεως της πληροφορικής, που τη θέση και το περιεχόμενό της το ορίζει κυρίως η κυριαρχία της ηλεκτρονικής τεχνολογίας και η αισθητική της.

Και είναι επίσης φανερό ότι στην εποχή μας συνεργάζονται πολύ καλά ο γραπτός, εικαστικός κι ο φιλμικός λόγος στα πεδία της εικόνας. Χρειάζεται μόνο να χρησιμοποιήσει συνετά κι εμπνευσμένα ο άνθρωπος τον εικαστικό και φιλμικό υλικό της εικόνας, προκειμένου να μεταβάλει σε όχημα την τυπογραφία για ευρύτερη και σύγχρονη επικοινωνία με αποδέκτη τη συλλογική συνείδηση.

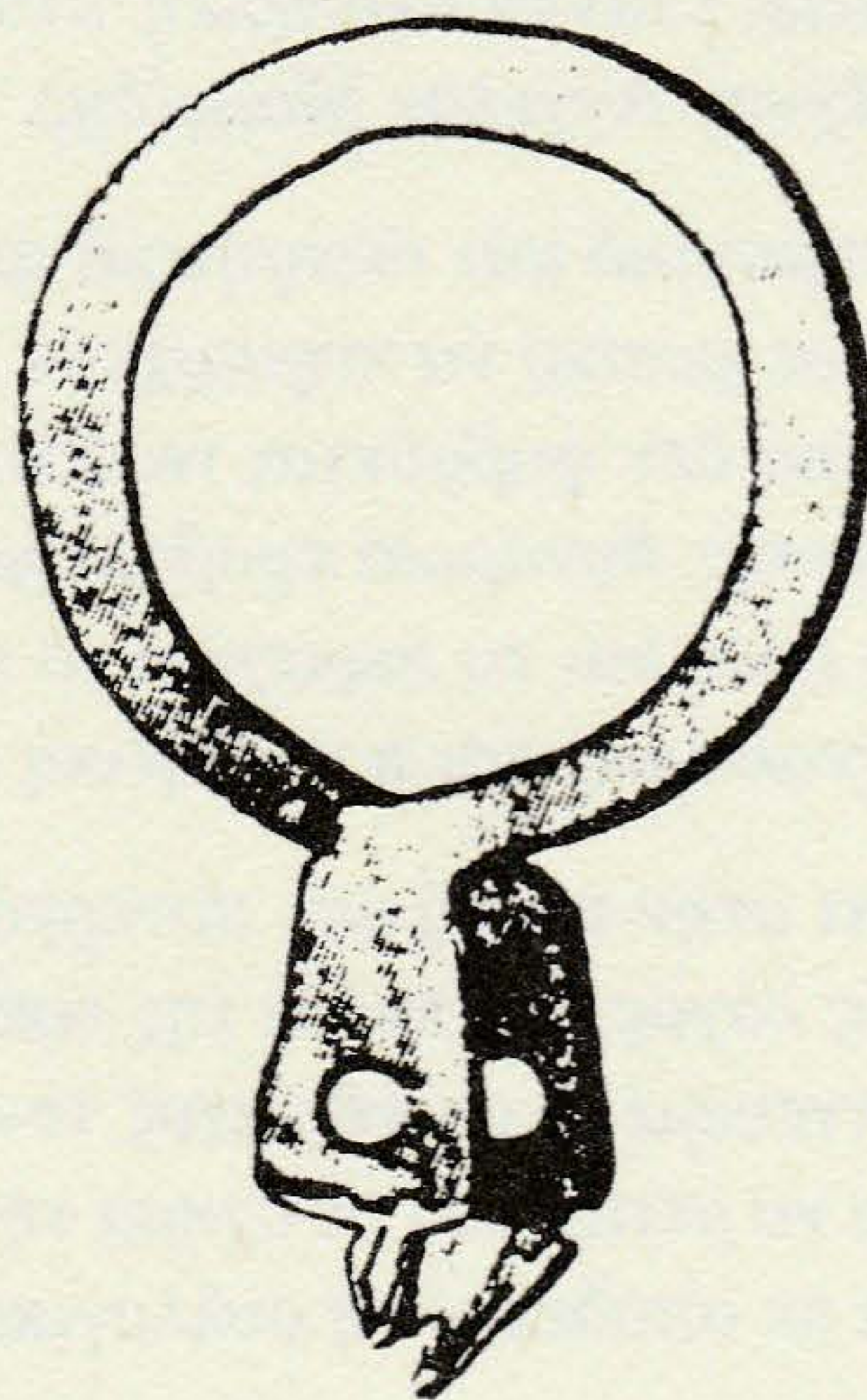
Ήδη βρισκόμαστε στην εποχή που ο κοινός νους έχει συνειδητοποιήσει ότι η οικολογία, η τέχνη και η τεχνολογία βρίσκονται στο κέντρο του ενδιαφέροντος του μεταβιομηχανικού ηλεκτρονικού πολιτισμού αυτενεργώντας ο άνθρωπος στον ασίγαστο στίβο των συλλογικών κοινωνικών ιδεών από τα ιδεολογικοπολιτικά σημεία της κριτικής παρέμβασης και της ατομικής πρωτοβουλίας, καινούργια μεγέθη και

ποιότητες της αντιστασιακής κοινωνικής συνείδησης με οικολογικό προσανατολισμό, ίδιο με αυτόν της κοινωνικής οικολογίας.

Αν η οικολογία, η τέχνη κι η τεχνολογία, παρ' ελπίδα, δεν είναι με τη θετική πλευρά της ηλεκτρονικής τεχνολογικής επανάστασης, τον τεχνολογικό πολιτισμό και δεν αντιδρά κάθετα ενάντια στην αρνητική πλευρά της, τον τεχνολογικό ολοκληρωτισμό, δεν θα 'ναι τίποτα, εκτός μόνο μέγεθος λεηλάτησης και κουλτούρα της σύγχρονης κοινωνικής βαρβαρότητας.

Από το επόμενο -80- τεύχος το εξώφυλλο θα 'ναι μόνιμο και δε θ' αλλάξει όπως άλλαξε μέχρι τώρα.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Α. ΟΝΟΜΑΣΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ

- Biehl Janet**
Επανεξετάζοντας την οικοφεμινιστική πολιτική, τ. 4, σ. 57-73.
- Biehl Janet**
«Οικολογία» και ο εκσυγχρονισμός του φασισμού στη γερμανική ακροδεξιά, τ. 5, σ. 143-182.
- Boggs Carl**
Νέα παγκόσμια τάξη και κοινωνικά κινήματα, τ. 5, σ. 103-142.
- Bookchin Murray**
Εθνικισμός και το «εθνικό ζήτημα», τ. 5, σ. 19-48.
- Bookchin Murray**
Οικολογική κρίση, σοσιαλισμός και η ανάγκη να ξαναφτιάξουμε την κοινωνία, τ. 6, σ. 11-22.
- Brown Suzan**
Φεμινισμός, αναρχισμός και υπαρξισμός, τ. 4, σ. 118-135.
- Chomsky Noam**
Εθνικισμός και Νέα Παγκόσμια Τάξη: συνέντευξη στον Τάκη Φωτόπουλο, τ. 5, σ. 11-18.
- Ely John**
Ελευθεριακή οικολογία και η κοινωνία των πολιτών, τ. 6, σ. 99-142.
- Frank Gunder Andre**
Είναι εφικτός ο σοσιαλισμός; τ. 6, σ. 143-166.
- Φωτόπουλος Τάκης**
Το κράτος-έθνος και η αγορά, τ. 5, σ. 49-89.
- Φωτόπουλος Τάκης**
Το τέλος του σοσιαλιστικού κρατισμού, τ. 6, σ. 23-72.
- Gaard & Gruen**
Οικοφεμινισμός: προς την παγκόσμια δικαιοσύνη και την πλανητική υγεία, τ. 4, σ. 13-41.
- Heller Ghaia**
Προς ένα ριζοσπαστικό οικοφεμινισμό, τ. 4, σ. 74-98.
- Heller Ghaia**
Φεμινισμός, οικολογία και η εξέλιξη της σωματικής πολιτικής, τ. 4, σ. 136-152.
- Hyndman & Duhaylungsod**
Εθνισμός στις Φιλιππίνες, τ. 5, σ. 185-205.
- Καβουλάκος Κώστας**
Η σχέση ρεαλισμού-ουτοπισμού στις θεωρίες περί δημοκρατίας του J. Habermas και του Κ. Καστοριάδη, τ. 6, σ. 73-98.
- Καστοριάδης Κορνήλιος**
Συνέντευξη: Η παγκόσμια ανισορροπία και η επαναστατική δύναμη της οικολογίας, τ. 5, σ. 93-102.
- Mellor Mary**
Οικοφεμινισμός και οικοσοσιαλισμός: διλήμματα εσσενσιαλισμού και υλισμού, τ. 4, σ. 99-117.
- Plumwood Val**
Φεμινισμός και οικοφεμινισμός: πέρα από τους διυλισμούς, τ. 4, σ. 42-56.
- Toledo Victor**
Οικολογική κρίση: η δεύτερη αντίφαση του καπιταλισμού, τ. 6, σ. 167-170.

Β. ΘΕΜΑΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΡΘΡΩΝ

ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ/ ΕΘΝΟΤΙΣΜΟΣ

Εθνικισμός και το «εθνικό ζήτημα», του Murray Bookchin, τ. 5, σ. 19-48.

Εθνικισμός και Νέα Παγκόσμια Τάξη: συνέντευξη του Noam Chomsky στον Τάκη Φωτόπουλο, τ. 5, σ. 11-18.

Το κράτος-έθνος και η αγορά, Τάκης Φωτόπουλος, τ. 5, σ. 49-89

Εθνισμός στις Φιλιππίνες, Hyndman & Duhaylungsod, τ. 5, σ. 185-205.

ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ/ ΟΙΚΟ- ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ

Επανεξετάζοντας την οικοφεμινιστική πολιτική, Janet Biehl, τ. 4, σ. 57-73.

Φεμινισμός, αναρχισμός και υπαρξισμός, Suzan Brown, τ. 4, σ. 118-135.

Οικοφεμινισμός: προς την παγκόσμια δικαιοσύνη και την πλανητική υγεία, Gaard & Gruen, τ. 4, σ. 13-41.

Προς ένα ριζοσπαστικό οικοφεμινισμό, Chaia Heller, τ. 4, σ. 74-98.

Φεμινισμός, οικολογία και η εξέλιξη της σωματικής πολιτικής, Chaia Heller, τ. 4, σ. 136-152.

Οικοφεμινισμός και οικοσοσιαλισμός: διλήμματα εσσενσιαλισμού και υλισμού, Mary Mellor, τ. 4, σ. 99-117.

Φεμινισμός και οικοφεμινισμός: πέρα από τους δυισμούς, Val Plumwood, τ. 4, σ. 42-56.

Κινήματα/ πράσινο κίνημα

«Οικολογία» και ο εκσυγχρονισμός του φασισμού στη γερμανική ακροδεξιά, Janet Biehl, τ. 5, σ. 143-182.

Νέα παγκόσμια τάξη και κοινωνικά κινήματα, Carl Boggs, τ. 5, σ. 103-142.

Συνέντευξη: Η παγκόσμια ανισορροπία και η επαναστατική δύναμη της οικολογίας, Κορνήλιος Καστοριάδης, τ. 5, σ. 93-102.

Σοσιαλισμός/ οικοσοσιαλισμός

Οικολογική κρίση, σοσιαλισμός και η ανάγκη να ξαναφτιάξουμε την κοινωνία, Murray Bookchin, τ. 6, σ. 11-22.

Ελευθεριακή οικολογία και η κοινωνία των πολιτών, John Ely, τ. 6, σ. 99-142.

Είναι εφικτός ο σοσιαλισμός; Andre Gunder Frank, τ. 6, σ. 143-166.

Το τέλος του σοσιαλιστικού κρατισμού, Τάκης Φωτόπουλος, τ. 6, σ. 23-72

Η σχέση ρεαλισμού-ουτοπισμού στις θεωρίες περί δημοκρατίας του J. Habermas και του Κ. Καστοριάδη, Κώστας Καβουλάκος, τ. 6, σ. 73-98.

Οικολογική κρίση: η δεύτερη αντίφαση του καπιταλισμού, Victor Toledo, τ. 6, σ. 167-170.

Γ. ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Bookchin Murray

Σχόλια πάνω στην «Κρίση της αριστερής πολιτικής»,
τ. 4, σ. 166-169.

Καλόμαλος
Θανάσης

Η κρίση της αριστερής πολιτικής και ο Μαοξ, τ. 4, σ. 153-165.

Φωτόπουλος Τάκης

Πέρα από τον επιστημονισμό και τον ιρασιοναλισμό, τ. 4,
σ. 170-183.

O' Connor James &
Φωτόπουλος Τάκης

Διάλογος πάνω στον οικοσοσιαλισμό, τ. 6, σ. 173-203.

Δ. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Pateman Carole

The sexual contract, Polity Press, 1988 (Αννα Μιχοπούλου),
τ. 4, σ. 185-190.

Dickens Peter

Society and Nature: toward a Green Social Theory
Harvester 1992 (Brian Morris).

Chomsky Noam

Year 501: the conquest continues, Black Rose, 1993 (Νίκος Ράπτης).

ΓΡΑΦΤΕΙΤΕ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΕΣ στην *Κοινωνία και Φύση*

Το περιοδικό **ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ** έχει ήδη καταξιωθεί σε διεθνές επίπεδο, όπως φανερώνει το γεγονός ότι συνεργάζονται, με **άρθρα που γράφονται ειδικά για το περιοδικό μας**, οι σημαντικότεροι σήμερα διανοητές της διεθνούς ριζοσπαστικής αριστεράς και της οικολογίας.

Πολύ πρόσφατη επιβεβαίωση των παραπάνω αποτελεί το γεγονός ότι ήδη βρισκόμαστε σε διαπραγματεύσεις για την λατινοαμερικάνικη έκδοση του περιοδικού στα ισπανικά, ενώ έχει εκδηλωθεί ενδιαφέρον και για την έκδοσή του στα γαλλικά και τα γερμανικά.

Αν θέλετε να ενισχύσετε την προσπάθεια που έχουμε αναλάβει και να αποφύγετε τα προβλήματα που δημιουργεί η διανομή του, ιδιαίτερα στην επαρχία, γράφτετε συνδρομητές.

Συνδρομές Εσωτερικού (3 τεύχη): 3.600 δραχ.

Εξωτερικού: 5.000 δραχ.

Νομικά πρόσωπα, Οργανισμοί κ.λπ.: 7.000 δραχ.

Εμβάσματα κ.λπ.:

**"Κοινωνία και Φύση",
Κολοκοτρώνη 31,
105 62 Αθήνα**

Προσφορά για τους νέους συνδρομητές

Όλα τα τεύχη του πρώτου τόμου (1-3) με άρθρα των **Κορνήλιου Καστοριάδη, Murray Bookchin, James O' Connor, John Clark, Howard Hawkins, Andre Gunder Frank, Janet Biehl, James Robertson, Τάκη Φωτόπουλου κ.ά.**

Κοινωνία και Φύση
Κολοκοτρώνη 31, Αθήνα

ΓΡΑΦΤΕΙΤΕ ΣΥΝΔΡΟΜΗΤΕΣ ΣΤΗ

Νέα Οικολογία

10
ΧΡΟΝΙΑ!

Μαυρομιχάλη 39, 106 80 ΑΘΗΝΑ, Τηλ.: 3619837

Με κάθε ΝΕΑ συνδρομή, ΔΩΡΟ τα τεύχη μιας χρονιάς. Λήξη προσφοράς: 31/12/94.

Όνοματεπώνυμο _____

Διεύθυνση _____ Τ.Κ. _____

Πόλη _____ Τηλέφωνο _____

Επιθυμώ να πληρώσω: με ταχυδρ. επιταγή (1.000 δρχ. επιπλέον για τα έξοδα αποστολής του δώρου μου)
 μετρητοίς στα γραφεία της Ν.Ο., 9.00-15.00 μ.μ. καθημερινά.

(ταχυδρομήστε μας το παρόν κουπόνι)

Συνδρομές: 5.500 δρχ. (εσωτ.), 4.500 (φοιητ.), 7.000 (εξωτ.) 9.000 (υπηρεσιών)

Θέσεις

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ - ΚΡΙΤΙΚΗ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΠΑΛΗΣ ΤΩΝ ΤΑΞΕΩΝ

Μαρξισμός, σοσιαλισμός και εργατικό κίνημα

Editorial: Η παγίωση των κοινωνικών συσχετισμών

Λουί Αλτουσέρ: Μια φιλοσοφία για τον μαρξισμό: Η γραμμή του Δημοκρίτου
George Labica: Το χαμένο στοίχημα. Για την κρίση του «πραγματικού» μαρξισμού

Ηλίας Ιωακείμογλου: Ο πόλεμος συνεχίζεται. (Η συγκυρία μετά τις εκλογές της 10.10.93). Μέρος Δ'

Γιάννης Μηλιός: Η εξέλιξη των αντιλήψεων της κομμουνιστικής Αριστεράς για τον ελληνικό καπιταλισμό: Η περίπτωση του Γ. Κορδάτου

Νίκος Κοτζιάς: Διανόηση και εξουσία. Η περίπτωση του Κορδάτου

Κωνσταντίνος Μαυρέας: Όψεις εκπροσώπησης εργατικών συμφερόντων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου: Η περίπτωση της «Παράταξης Στρατή»

Ασπασία Μαρούγκα: Από την αρχή της ευημερίας στην ενίσχυση αστικών δικαιωμάτων: Μια κριτική προσέγγιση στη σοσιαλδημοκρατική θεωρία

Βιβλιοκριτικές

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ-ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 1994 49

Η ΑΥΓΓΗ
Γιατί υπάρχει
και η άλλη πλευρά των πραγμάτων...

ΝΕΟ ΜΗΝΙΑΙΟ ΔΙΑΒΑΣΩ

Κάθε πληροφορία με τα πρόσωπα
χραδαίσαμε κι αγαπήσαμε είναι να
πόσο μάλλον όταν πρόκειται με
στοιχεία των Μ

Πολυσέλιδο

Η αυθεντική φαρτυρία της οικονομίας
Σεχέστ Αχμπαρέ,

Ανανεωμένο

δίπλα του δέκα χρόνια πριν
συνβαρότητα αλλ

Παρεμβατικό

προς ληπτο των καθημερινών των
Ένας Προυστ χουτεντικός οφθαλμολόγος
γενναϊόπουρος, τρυφερός, μεγαλειώδης

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΚΑΘΕ 1η του ΜΗΝΑ

Παρατίθενται μετρίως των συγγραφέων

Το περιοδικό

αντί

σε δράση:

στη μουσική,
τον κινηματογράφο,
το χορό,
την αρχιτεκτονική,
τα εικαστικά,
την αρχαιολογία,
τα μέσα ενημέρωσης.

Και όπως πάντα:
Πολιτική ζωή
Διεθνή θέματα
Οικονομία
Περιβάλλον.

Ζητήστε το

αντί

την Παρασκευή

τετράδια

πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής

τετράδιο τριακοστό πέμπτο

φθινόπωρο

χειμώνας '94

ΚΟΥΡΔΙΣΤΑΝ: ΑΓΩΝΑΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ

Γκανί Γιλμάζ: Το κεμαλικό κράτος δεν έχει μέλλον
Συνέντευξη στον Σταύρο Λυγερό

Mirella Galletti: Το Κουρδικό Πρόβλημα στην Τουρκία στη δεκαετία του '80
Γεώργιος Μπατζάς: Η επανάσταση του Σεϊχ-Σαϊντ και ο κουρδικός
εθνικισμός

Σταύρος Λυγερός: Το Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα: Ο αλβανικός εθνικισμός
και οι ελληνικές ανακολουθίες

Παύλος Νεράντζης: Τα αντίμετρα κατά της FYROM και η επανέναρξη των
διαπραγματεύσεων της Ν. Υόρκης

Κώστας Π. Κύρρης: Ο Μάνος Χατζιδάκις όπως τον γνώρισα

Θανάσης Αλεξίου: Μερικές θέσεις για τον σχηματισμό και την πολιτική
μορφοποίηση της ελληνικής εργατικής τάξης στο Μεσοπόλεμο

Χρίστος Δάλκος: Σχέσεις «προ»ελληνικής και νεοελληνικής γλώσσας

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Κώστας Π. Κύρρης: Λουκάς Αξελός, Κύπρος: Η ανοιχτή πληγή του
Ελληνισμού

Λεωνίδα Βουδογιώργης: Δημήτρης Κωστόπουλος, Βαλκάνια. Η
οικογεωγραφία της οργής

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Στάθης Ανδρέου: Οκτώ νέα βιβλία

ΛΟΓΟΣ-ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ-ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Γιώργος Γιαννιτσιώτης: Κύπρος: Η ανοιχτή πληγή του εθνικισμού.

Αντίδραση στο βιβλίο του Λουκά Αξελού, Κύπρος: Η ανοιχτή
πληγή του Ελληνισμού

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ

Μαυρομιχάλη 39, Τηλ. 3601956, 3610445

ΝΕΟ ΜΗΝΙΑΙΟ ΔΙΑΒΑΣΩ

Κάθε πληροφορία με τα πρόσωπα
αγαθόσφιξε η αγαπήμε είναι να
λόσο μάλλον όταν πρόκειται με
στοιχεία των Μ **Πολυσέλιδο**

Η αυθεντική φαρτυρία της οικονομίας
Σεχέστ Αχμπαρέ, **Ανανεωμένο**

δίπλα του δέκα χρόνια πριν
συνβαρότητα αλλ **Παρεμβατικό**

προς λέντο των καθημερινών των
Ένας Προυστ χουτεντικός οφύδερν
γενναϊόδωρος, τρυφερός, μεγαλειώδ.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΚΑΘΕ 1η του ΜΗΝΑ

Παρατίθενται μεζέδες των συγγραφέων

Το περιοδικό

ΑΝΤΙ

σε δράση:

στη μουσική,
τον κινηματογράφο,
το χορό,
την αρχιτεκτονική,
τα εικαστικά,
την αρχαιολογία,
τα μέσα ενημέρωσης.

Και όπως πάντα:
Πολιτική ζωή
Διεθνή θέματα
Οικονομία
Περιβάλλον.

Ζητήστε το

ΑΝΤΙ

την Παρασκευή

ΤΕΤΡΑΔΙΑ

πολιτικού διαλόγου έρευνας και κριτικής

τετράδιο τριακοστό πέμπτο

φθινόπωρο

χειμώνας '94

ΚΟΥΡΔΙΣΤΑΝ: ΑΓΩΝΑΣ ΜΕΧΡΙ ΤΟ ΤΕΛΟΣ

Γκανί Γιλμάζ: Το κεραλικό κράτος δεν έχει μέλλον
Συνέντευξη στον Σταύρο Αυγερό

Mirella Galletti: Το Κουρδικό Πρόβλημα στην Τουρκία στη δεκαετία του '80

Γεώργιος Μπατζάς: Η επανάσταση του Σεϊχ-Σαϊντ και ο κουρδικός
εθνικισμός

Σταύρος Αυγερός: Το Βορειοηπειρωτικό Ζήτημα: Ο αλβανικός εθνικισμός
και οι ελληνικές ανακολουθίες

Παύλος Νεράντζης: Τα αντίμετρα κατά της FYROM και η επανέναρξη των
διαπραγματεύσεων της Ν. Υόρκης

Κώστας Π. Κύρρης: Ο Μάνος Χατζιδάκις όπως τον γνώρισα

Θανάσης Αλεξίου: Μερικές θέσεις για τον σχηματισμό και την πολιτική
μορφοποίηση της ελληνικής εργατικής τάξης στο Μεσοπόλεμο

Χρίστος Δάλκος: Σχέσεις «προ»ελληνικής και νεοελληνικής γλώσσας

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

Κώστας Π. Κύρρης: Λουκάς Αξελός, Κύπρος: Η ανοιχτή πληγή του
Ελληνισμού

Λεωνίδας Βουδογιώργης: Δημήτρης Κωστόπουλος, Βαλκάνια. Η
οικογεωγραφία της οργής

ΒΙΒΛΙΟΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ

Στάθης Ανδρέου: Οκτώ νέα βιβλία

ΛΟΓΟΣ-ΑΝΤΙΛΟΓΟΣ-ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Γιώργος Γιαννιτσιώτης: Κύπρος: Η ανοιχτή πληγή του εθνικισμού.

Αντίδραση στο βιβλίο του Λουκά Αξελού, Κύπρος: Η ανοιχτή
πληγή του Ελληνισμού

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΣΤΟΧΑΣΤΗΣ

Μαυρομιχάλη 39, Τηλ. 3601956, 3610445

ΚΥΚΛΟΦΟΡΕΙ ΚΑΘΕ ΚΥΡΙΑΚΗ

Society and Nature Κοινωνία και Φύση

The International Journal of Political Ecology
Volume 1 Number 1

THE POLIS AND SELF-MANAGEMENT TODAY

- Takis Fotopoulos
Direct and Economic Democracy
- Murray Bookchin
Land and City/Libertarian Municipalism
- Janet Biehl
Women and the Democratic Tradition
- John Friedmann
The Right to the City
- John Clark
What is Social Ecology?
- Daniel Chodorkoff
Social Ecology and Community Development
- James O'Connor
Socialism and Ecology
- András Biró
The Local Space
- James Robertson
Economics of Local Recovery

US\$8.00 CAN\$9.00 £4.50

Society and Nature Κοινωνία και Φύση

The International Journal of Political Ecology

The Philosophy of Ecology

- Takis Fotopoulos **The "Objectivity" of the Liberatory Project**
- Marcello Cini **Science and Sustainable Society**
- John Clark **The Philosophy of Social Ecology**
- Murray Bookchin **A Philosophical Naturalism**
- Grover Foley **Deep Ecology and Subjectivity**
- Henryk Skolimowski **Eco-Philosophy and Deep Ecology**
- Arne Naess **Deep Ecology and Ultimate Premises**
- Robyn Eckersley **Divining Evolution**
- Murray Bookchin **Recovering Evolution**
- James O'Connor **Capitalism, Nature, Socialism**
- Cornelius Castoriadis **The Crisis of Marxism and Politics**
- Ward Churchill **An Indigenist Critique of Marxism**

2

September - December 1992

Society and Nature Κοινωνία και Φύση

The International Journal of Political Ecology

The State and an Ecological Society

- Murray Bookchin **The Transition to the Ecological Society
The Meaning of Confederalism**
- Takis Fotopoulos **The Economic Foundations
of an Ecological Society**
- Marta Fuentes and
André Gunder Frank **Ten Theses on Social Movements**
- James O'Connor **A Political Strategy for Ecology Movements**
- Janet Biehl **European Greens: From Movement to Party**
- Howard Hawkins **Community Control vs. Workers' Control
The North American Greens**
- Linda Davidoff,
Dave Foreman, and
Murray Bookchin **Radical Visions and Strategies**

3

ISSN 1062-9599

Society and Nature Κοινωνία και Φύση

The International Journal of Political Ecology

Feminism and Ecology

- Greta Gaard &
Lori Gruen **Global Justice & Planetary Health**
- Val Plumwood **Feminism and Ecofeminism**
- Janet Biehl **Problems in Ecofeminism**
- Chaita Heller **Toward a Radical Ecofeminism
The Evolution of the Body Politic**
- Mary Mellor **Eco-Feminism and Eco-Socialism**
- L. Susan Brown **Anarchism, Existentialism, Feminism**
- Dialogue on Marxism**
- Thanassis Kalomelos **The Crisis of Left Politics and Karl Marx**
- Murray Bookchin **Comments on "The Crisis of Left Politics"**
- Takis Fotopoulos **Beyond Scientism and Irrationalism**
- Book Review**
- Brian Morris on **Society and Nature: Towards a Green Social
Theory by Peter Dickens**

4

ISSN 1062-9599

Society and Nature Κοινωνία και Φύση

The International Journal of Political Ecology

Nationalism and the New World Order

- Noam Chomsky
Nationalism and the New World Order
- Murray Bookchin
Nationalism and the "National Question"
- Cornelius Castoriadis
**World Imbalance and the Revolutionary Force
of Ecology**
- Takis Fotopoulos
The Nation-State and the Market
- Carl Boggs
The New World Order and Social Movements
- Janet Biehl
**"Ecology" and the Modernization of Fascism
in the German Ultra-right**
- David Hyndman & Levita Duhaylungsod
Ethnonationalism in the Southern Philippines

5

ISSN 1062-9599

Κοινωνία και Φύση

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ, ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ

Η ΠΟΛΙΣ ΚΑΙ Η ΑΥΤΟΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΣΗΜΕΡΑ

- Τάκης Φωτόπουλος: Άρση και οικολογική δημοκρατία
- Murray Bookchin: Η Γη και οι πόλεις
- Janet Biehl: Ελευθερία οικική αυτοδιοίκηση
- John Friedman: Οι γυναίκες και η δημοκρατική ατζέντα
- John Clark: Το δακτύλιο στην πόλη
- Dan Chodorkoff: Τι είναι η κοινωνική οικολογία
- James O'Connor: Κοινωνική οικολογία και κοινωνία
- Andras Biró: Συναυλιές και Οικολογία
- James Robertson: Ο οικιακός χώρος

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

1

ΜΑΪΟΣ - ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ '92

Κοινωνία και Φύση

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ, ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ

- Κορνήλιος Καστοριάδης: Η κρίση του Μαρξισμού για την πολιτική
- Τάκης Φωτόπουλος: Η αντιπροσωπευτικότητα του απελευθερωτικού τούρισμού
- Murray Bookchin: Φιλοσοφικός υλισμός: Κοινωνική και Βιολογική Οικολογία
- James O'Connor: Μαρξισμός και οικική κοινωνιολογία
- Grover Foley: Καπιταλισμός, Φύση, Σοσιαλισμός
- Henry Skolimowski: Βιολογική οικολογία και ιστορική υστεριότητα
- Arne Naess: Οικολογία και Βιολογική οικολογία
- John Clark: Οικολογία και Βιολογική οικολογία
- Marcello Cini: Οι θεμελιώδεις αρχές της Βιολογικής οικολογίας
- Robyn Eckersley: Η φιλοσοφία της Κοινωνικής οικολογίας

Γνωριμία και αυτοαντιπροσώπηση κοινωνία
Μακτιλόντας την εξέλιξη
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ - ΑΓΑΘΟΣ

2

ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ - ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ '92

Κοινωνία και Φύση

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ, ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

- Murray Bookchin: Η οικολογική κρίση και η κοινωνική αυτοδιοίκηση
- Τάκης Φωτόπουλος: Η οικολογική κρίση και η κοινωνική αυτοδιοίκηση
- Andre Gunder Frank & Maria Forentes: Η οικολογική κρίση και η κοινωνική αυτοδιοίκηση
- James O'Connor: Η οικολογική κρίση και η κοινωνική αυτοδιοίκηση
- Κώστας Σπυριδάκης: Η οικολογική κρίση και η κοινωνική αυτοδιοίκηση
- Janet Biehl: Η οικολογική κρίση και η κοινωνική αυτοδιοίκηση
- Howard Hawkins: Η οικολογική κρίση και η κοινωνική αυτοδιοίκηση
- I. Davidoff, D. Foreman, M. Bookchin: Η οικολογική κρίση και η κοινωνική αυτοδιοίκηση

3

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ - ΑΠΡΙΛΙΟΣ '93

Κοινωνία και Φύση

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ, ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ

ΦΕΜΙΝΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑ

- Val Plumwood: Οικολογική κρίση και φεμινισμός
- Janet Biehl: Εποική κρίση της οικολογικής πολιτικής
- Chana Heller: Πώς και γιατί οικολογική αυτοδιοίκηση
- Mary Meyer: Η εξέλιξη της οικολογικής πολιτικής (οικολογική και οικολογική)
- Suzanne Blythe: Φεμινισμός, Αυτονομία και Σοσιαλισμός
- Κώστας Καβουλάκος: Η οικολογική κρίση και η οικολογική πολιτική
- Murray Bookchin: Η οικολογική κρίση και η οικολογική πολιτική
- Τάκης Φωτόπουλος: Η οικολογική κρίση και η οικολογική πολιτική

ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΠΑΝΩ ΣΤΟΝ ΜΑΡΞΙΣΜΟ

Η κρίση της οικολογικής πολιτικής και ο Μαρξισμός
Συνέντευξη με τον James O'Connor
Η οικολογική κρίση και η οικολογική πολιτική

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ

4

ΜΑΪΟΣ - ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ '93

Κοινωνία και Φύση

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ, ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ

- Noam Chomsky: Η οικολογική κρίση και η κοινωνική αυτοδιοίκηση
- Murray Bookchin: Η οικολογική κρίση και η κοινωνική αυτοδιοίκηση
- Κορνήλιος Καστοριάδης: Η οικολογική κρίση και η κοινωνική αυτοδιοίκηση
- Τάκης Φωτόπουλος: Η οικολογική κρίση και η κοινωνική αυτοδιοίκηση
- Janet Biehl: Η οικολογική κρίση και η κοινωνική αυτοδιοίκηση
- Carl Boggs: Η οικολογική κρίση και η κοινωνική αυτοδιοίκηση

Hyndman & Dubaylungod

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΗ
Brian Morris: Η οικολογική κρίση και η κοινωνική αυτοδιοίκηση

Νίκος Ραυτός: Η οικολογική κρίση και η κοινωνική αυτοδιοίκηση

5

ΤΕΥΧΟΣ

Κοινωνία και Φύση

ΤΕΤΡΑΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΟΙΚΟΛΟΓΙΑΣ
ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΥΤΟΝΟΜΙΑ, ΤΗΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΙΚΟΛΟΓΙΚΗ ΙΣΟΡΡΟΠΙΑ

Σοσιαλισμός και Οικολογία

- Murray Bookchin: Οικολογική κρίση και σοσιαλισμός
- Andre Gunder Frank: Είναι επικτός ο σοσιαλισμός;
- Τάκης Φωτόπουλος: Το τέλος του σοσιαλιστικού κρατικού
- John Ely: Κριτικά της κοινωνίας πολιτών
- Κώστας Καβουλάκος: Χέρπερς και Καστοριάδης
- Victor Toledo: Κριτικά του οικο-μαρξισμού

Διάλογος πάνω στον Οικοσοσιαλισμό
Συνέντευξη μεταξύ James O'Connor και Τάκη Φωτόπουλου

6

Σημειώσεις για την υποβολή κειμένων

Τα υποβαλλόμενα κείμενα δημοσιεύονται κατά την κρίση της Συντακτικής Επιτροπής και σε περίπτωση απόρριψης της δημοσίευσής τους ο/η συγγραφέας λαμβάνει γνώση του απορριπτικού σκεπτικού και έχει δικαίωμα να ζητήσει επανεξέταση του άρθρου από τους ειδικά επιλεγμένους από τη Συντακτική Επιτροπή «αρθροκριτικούς» (referees), οι οποίοι επιλέγονται με βάση το συγγραφικό έργο τους. Τα κριτήρια επιλογής των άρθρων είναι μόνο ποιοτικά, προϋποτιθεμένου ότι εντάσσονται στην προβληματική του περιοδικού «να λειτουργήσει σαν ένα φόρουμ για την ανταλλαγή ιδεών... σε μια απόπειρα σύνθεσης των δημοκρατικών, ελευθεριακών σοσιαλιστικών και ριζοσπαστικών πράσινων παραδόσεων» (βλ. κείμενο ΟΙ ΣΤΟΧΟΙ ΜΑΣ). Τα άρθρα δημοσιεύονται κατά θεματικές ενότητες (βλ. κατάλογο των προσεχών θεματικών ενότητων και της προθεσμίας υποβολής).

Κείμενα που υποβάλλονται προς δημοσίευση και στη διεθνή έκδοση του περιοδικού πρέπει να συνοδεύονται από αγγλική μετάφραση. Τα κείμενα αυτά κρίνονται υποχρεωτικά και από τους διεθνείς referees του περιοδικού και σε περίπτωση απόρριψης της δημοσίευσής τους ο/η συγγραφέας λαμβάνει γνώση του σκεπτικού του referee. Κείμενα αποκλειστικού ελληνικού ενδιαφέροντος δεν δημοσιεύονται στη διεθνή έκδοση.

Στη στήλη Διαλόγου δημοσιεύονται σχόλια-κριτική των αναγνωστών μας πάνω σε άρθρα/κείμενα που δημοσιεύει το περιοδικό. Καταβάλλεται κάθε προσπάθεια να δημοσιεύονται όλες οι σχετικές συνεργασίες, εφόσον δεν ξεπερνούν τις 2.500 λέξεις και παρουσιάζουν, φυσικά, γενικότερο ενδιαφέρον. Στη στήλη αυτή, εκτός από σχόλια-κριτική, δημοσιεύονται, κατ' εξαίρεση και άρθρα (τα άρθρα κατά κανόνα πρέπει να υποβάλλονται για συμμετοχή στον κύριο διάλογο γύρω από την προ-ανακοινωθείσα θεματική ενότητα του κάθε τεύχους) που θέλουν να παρουσιάσουν μια θέση διαφορετική ή και αντίθετη προς τη θέση την οποία ανέπτυξε άρθρο ήδη δημοσιευμένο. Τα άρθρα αυτά δεν πρέπει να υπερβαίνουν το μισό της έκτασης του άρθρου στο οποίο αντιλέγουν, ή από το οποίο καθ' οιονδήποτε τρόπο αφορμώνται και οπωσδήποτε δεν πρέπει να υπερβαίνουν τις 5.000 λέξεις. Για τη δημοσίευση των άρθρων αυτών ακολουθούνται τα ίδια ποιοτικά κριτήρια επιλογής όπως για την επιλογή των άρθρων που συμμετέχουν στον κύριο διάλογο.

Κείμενα που υποβάλλονται προς δημοσίευση θα πρέπει να μην έχουν δημοσιευθεί καθ' οιανδήποτε μορφή, ούτε να έχουν σταλεί προς δημοσίευση, σε άλλο ελληνικό ή ξένο έντυπο. Η αναδημοσίευση κειμένων από το περιοδικό επιτρέπεται κατόπιν αδείας των εκδοτών του.

Τα άρθρα πρέπει να συνοδεύονται από μια σύνοψη περίπου 100 λέξεων. Ακόμη, τα άρθρα θα πρέπει να ακολουθούν το στυλ του περιοδικού όσον αφορά τις υποσημειώσεις (οι οποίες θα πρέπει να είναι ενταγμένες στο κείμενο), τον τρόπο παρουσίασης των βιβλιογραφικών αναφορών κ.λπ. [Παραδείγματα: M. Ellman, *Socialist Planning*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1979) σελ. 267-8. John Ely, «The German Greens», *German Politics and Society*, αρ. 14, 1988)].

Κείμενα προς δημοσίευση θα πρέπει να στέλνονται, κατά προτίμηση, σε δισκέτα γραμμένη σε IBM-συμβατό υπολογιστή και με σαφή ένδειξη του προγράμματος επεξεργασίας κειμένου που χρησιμοποιήθηκε. Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να στέλνονται δύο αντίτυπα του κειμένου, απευθυνόμενα στον υπεύθυνο ύλης του περιοδικού. Τα υποβαλλόμενα κείμενα κατά κανόνα δεν επιστρέφονται.

Από τα κείμενα που στέλνονται προς δημοσίευση τα μεν άρθρα δεν θα πρέπει κατ' αρχήν να ξεπερνούν τις 8.000 λέξεις, τα δε κείμενα για τη στήλη «Διαλόγου» και τη Βιβλιοκρισία δεν θα πρέπει να ξεπερνούν τις 2.500 λέξεις, εκτός αν πρόκειται για άρθρο-απάντηση σε ήδη δημοσιευθέν άρθρο οπότε, κατά κανόνα, δεν θα πρέπει να ξεπερνά τις 5.000 λέξεις.

Τα δημοσιευμένα ενυπόγραφα κείμενα εκφράζουν τις απόψεις των συγγραφέων τους και δεν συμπίπτουν αναγκαστικά με τις απόψεις των μελών της Συντακτικής ή των Συμβουλευτικών Επιτροπών.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΦΥΣΗ
Κολοκοτρώνη 31
105 62 Αθήνα

ΤΙΜΗ ΤΕΥΧΟΥΣ
1.200 ΔΡΧ.

ISSN 1062-9599